

Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ»

Халықаралық конференция
материалдарының жинағы

«HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA»

International Conference
Proceedings Book

3-4 маусым
June, 2024

Алматы / Almaty
2024

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ**

ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ»

**Халықаралық конференция
материалдарының жинағы**

Алматы, 3-4 маусым 2024 жыл

«HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA»

**International Conference
Proceedings Book**

Almaty, 3-4 June, 2024

УДК 913(063)
ББК 63.218
072

Баспаға Қожа Ақмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ғылым комитеті (2024 ж. 23 қыркүйек, №1 мәжілісінің хаттамасы) ұсынған.

Редакторлар мен құрастырушылар:

Суат Бейлур, Алмас Жүнісбаев
Альбина Мұратбекова, Өмірбек Қанай

Алмалы ықшамауданы, М. Мәметова, 48, 050004, Алматы, Қазақстан
Тел.: +7 (727) 279 97 94, Факс: +7 (727) 279 24 26
www.eurasian-research.org • e-mail: info@eurasian-research.org

072 «Орталық Азияның тарихи географиясы» атты Халықаралық конференция материалдарының жинағы (2024 ж. 3-4 маусым, Алматы). Алматы, ЖШС «Deluxe Printery» баспа үйі, 2024. 205 с.

ERI Books No: 40

ISBN: 978-601-04-6777-4

ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын ЖТН BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» атты ғылыми бағдарлама іске асыру аясында өткен Халықаралық конференция материалдарының жинағы.

Кітаптың барлық баспа құқығы Еуразия ғылыми-зерттеу институтына тиесілі. Қысқаша кіріспе үзінділерді қоспағанда, кітапты толықтай немесе белгілі бір бөлігін Институттың жазбаша рұқсатынсыз кез келген жағдайда басып шығаруға немесе көбейтуге, сондай-ақ, электрондық, механикалық, фотокөшірме, жазба немесе басқа қандайда бір нұсқамен басып жариялауға немесе басып шығаруға тыйым салынады.

Жинақтағы ой-пікірлер авторларға тиесілі болып, Институттың ұстанымын білдірмейді.

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты (ЕҒЗИ), 2024
(баспа және электронды)

МАЗМҰНЫ | CONTENT

АЛҒЫС СӨЗ / FOREWORD / PREFACE / INTRODUCTION.....	6
---	----------

I. БАТЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ / HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN WESTERN SOURCES

Рахимов Ернур

Уникальные карты в фонде Национального музея Республики Казахстан	15
---	----

Кыдырбекулы Дулатбек

Историческая география в работах В.В. Бартольда	27
---	----

Маликов Азим

Долина Зерафшана в европейских географических картах XVII–XIX вв.	37
--	----

II. ШЫҒЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ / HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN EASTERN SOURCES

Khojaeva Nargis

Historical Geography of Central Asia in the Pre-Islamic Period According to Zoroastrian Sources	53
--	----

Zhidong Zhang

Tukhāristān Between the 560s and 750s: Politics, Diplomacy and International Trade	63
--	----

Kubilay Atik

Chinese Perceptions of Central Asia and its Geography during the Song Dynasty	87
---	----

Тулибаева Жулдыз

Значение восточных письменных памятников для изучения исторической географии Центральной Азии Нового времени	99
---	----

Қайыркен Тұрсынхан

Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи-географиялық байланысы.....113

Darmonova Mashhura

Pamphlet "Turkiston" by the Usman Khoja: An Important Source
for Studying the Historical Geography of the Country137

Ильясова Зибегүл

Фуат Сезгиннің араб деректерінің түрікшеге аударылуы мен ғылыми
айналымға енгізілуіне қосқан үлесі және рөлі147

**III. ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ТОПОНИМИКАСЫ /
HISTORICAL TOPONYMY OF CENTRAL ASIA****Xidirova Guzal**

Names of Central Asian Waters in the Sources (the First Half of XVIth Century)159

Қоңыратбаева Жанар

Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі зоотопонимдер: этнолингвистикалық аспект171

Байдаров Еркін

Восточный Казахстан в контексте решения «Джунгарского вопроса» в 1750–1760 гг.
(на примере Тарбагатай)183

Ноғайбаева Меңдігүл

Мәдениеттер тоғысындағы Жаркент қаласы195

FOREWORD

Historical geography is an interdisciplinary field that explores the evolution of geographic spaces and places over time, shaped by human activities, natural processes, and cultural developments. Unlike general geography, which primarily focuses on physical and environmental aspects, historical geography examines the dynamic interactions between people and their environments across different historical periods. By integrating history, archaeology, cartography, and ethnography, this field provides a comprehensive understanding of how societies have influenced and been influenced by their surroundings. Studying historical geography is essential for understanding the social, political, and economic forces that have shaped regions over centuries. It allows scholars to trace the evolution of borders, the rise and fall of empires, and the development of trade routes, as well as the impact of migrations and conquests. This knowledge is crucial not only for historians and geographers but also for policymakers and planners who seek to understand the long-term implications of human-environment interactions.

Central Asia, which includes modern-day Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, is a prime subject for historical geography due to its role as a cultural crossroads, a hub of trade, and a battleground for empires. Positioned at the intersection of East and West, Central Asia has been shaped by various civilizations, from early nomadic tribes to Silk Road city-states and powerful empires like the Mongols and the Timurids. Understanding the historical geography of Central Asia is key to unraveling its rich past and global significance.

The historical geography of Central Asia is characterized by its strategic location along the Silk Road, the interaction between nomadic and sedentary societies, and its status as a frontier for various empires. The Silk Road was not just a trade route but also a conduit for ideas, religions, and cultures. Cities such as Samarkand, Bukhara, and Merv became centers of cultural and intellectual exchange, blending Persian, Arab, Chinese, and Indian influences. Studying these cities' historical geography provides insights into the region's economic, social, and cultural dynamics.

The region's vast steppes were home to various nomadic groups, whose movements influenced trade, warfare, and cultural exchange, while settled communities developed agriculture, irrigation systems, and urban centers in fertile oases and river valleys. The tension and cooperation between these nomadic and sedentary lifestyles created a unique pattern of development in Central Asia.

Additionally, the imperial ambitions of powers like the Persian Empire, the Greeks, the Arab Caliphates, the Mongols, and the Russian Empire have significantly impacted Central Asia's landscape. Each empire's conquest and administration shaped the region's cities, trade networks, and cultural influences. Modern research in historical geography, using advanced

tools like digital mapping and archaeological discoveries, continues to enhance our understanding of these dynamics.

This book consists of the full texts of the scientific papers presented at the international conference "Historical Geography of Central Asia," organized by the Eurasian Research Institute as part of the Historical Geography of Central Asia BR21882416 project, supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Considering the scope of these papers, it is evident that they touch upon many important topics related to the history and geography of Central Asia. On this occasion, I would like to congratulate the chapter authors and express my gratitude to the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for their support.

Prof. Dr. Muhittin Simsek
The President of the Board of Trustees of Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University

PREFACE

Khoja Akhmet Yassawi University successfully hosted the International Conference on the “Historical Geography of Central Asia” on June 3–4, 2024, supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The conference was organized as part of the “Historical Geography of Central Asia BR21882416” program, and featured Prof. Mark C. Elliott, Vice Provost for International Affairs at Harvard University, as the keynote speaker. A total of 46 scholars from 14 countries participated in the conference, presenting their research. This book you have in your hands is one of the unique works in its field, consisting of the full texts of the papers accepted at this conference.

Located in the sacred city of Turkistan, our university is one of the leading universities in the region, with over 10,000 students enrolled in 140 educational programs at both undergraduate and graduate levels. More than 15% of our students represent neighboring Turkic nations, and we proudly hold a leading position among universities in Turkic-speaking countries. Our university ranks seventh in the 2024 QS Central Asia University Rankings.

Our university comprises 10 faculties and 7 research institutes, where we place great emphasis on research. In the past three years alone, our scholars have carried out 34 grant projects, with a total funding amount exceeding 2.6 billion tenge. One of these projects is the “Historical Geography of Central Asia” project, launched in 2023. Within the scope of this project, the research team aims to conduct a comprehensive analysis of historical sources from the 11th to the 19th centuries and to comparatively study the historical geography and toponyms of Central Asia and the Kazakh Steppe.

As is well known, historical geography is a complex field that examines ancient historical records and maps in various languages. While historical geography research holds a critical position in the contemporary landscape of national historical science, there is still a need for more research in this area. Therefore, I believe that this work will make a significant contribution, particularly in the context of Central Asia.

In this regard, I would like to remind you that during the 10th Summit of the Organization of Turkic States held in Astana in the fall of 2023, Kazakhstan's President Kassym-Jomart Tokayev announced that Kazakhstan's chairmanship in the organization would be carried out under the motto “TURKTIME!” The President emphasized the importance of strengthening Turkic unity by highlighting the shared history, culture, language, and mentality that unite the member states. Considering the outputs and publications to be produced at the end of this project, I would like to emphasize that the “Historical Geography of Central Asia” project is also aligned with the “TURKTIME!” vision.

In summary, while sharing my belief that this conference proceedings book, consisting of 14 chapters, will make a valuable contribution to the literature, I would like to extend my gratitude to the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for their support of the “Historical Geography of Central Asia” project and the conference organized within its scope.

Dr. Janar Temirbekova
Rector of Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University

INTRODUCTION

This book is a compilation of research studies accepted at a conference held within the framework of the project “Historical Geography of Central Asia” (BR21882416) supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Divided into three main sections, the book includes 14 chapters that explore the historical geography and cultural heritage of Central Asia.

In the first section titled “Historical Geography of Central Asia in Western Sources,” Yernur Rakhimov focuses on the unique maps in the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Rakhimov examines the historical significance of these maps, viewing them not only as geographical documents but also as cultural artifacts that reflect Kazakhstan’s ethno-cultural identity and political history. The chapter emphasizes the importance of these maps in understanding the continuity of Kazakh statehood from the medieval period to the early 20th century.

Dulatbek Kydyrbekuly, in his analysis of V.V. Bartold’s works, highlights Bartold’s contributions to Central Asian studies. Focusing on the historical geography of regions like Turkestan and the Ili Valley, Kydyrbekuly emphasizes Bartold’s role in advancing the understanding of ancient cities, trade routes, and cultural landscapes, providing valuable insights into Central Asia’s transport and economic geography.

Azim Malikov discusses the representation of the Zerafshan Valley in European maps from the 17th to the 19th centuries. He examines how cartographers depicted this region, known for its ancient cities like Samarkand and Bukhara, and explores how these depictions were shaped by Greco-Roman sources and the Orientalist discourse prevalent in European geographical literature.

Nargis J. Khojaeva analyzes Zoroastrian, ancient, Vedic, medieval, and Muslim sources, concluding that the geographical map of the Avestan world aligns with that of modern Central Asia. The chapter discusses toponymy, paleography, and archaeological evidence to highlight historical perspectives from the pre-Islamic period and their relevance to understanding Central Asia’s geographical identity.

Zhidong Zhang examines the Tokhara Yabghu dynasty’s geopolitical strategies between the 560s and 750s in Tūkhārīstān. He explores how the dynasty maintained stability and facilitated international trade by adopting a pro-Tang policy. Zhang analyzes how the region’s strategic location influenced the diplomatic and economic decisions in the context of competing regional powers.

Kubilay Atik explores the often-overlooked foreign policy of the Song Dynasty, highlighting its primarily defensive stance compared to the expansionist Tang or Ming dynas-

ties. Atik delves into the complexities of Song diplomacy, particularly its nuanced relations with Central Asia, driven by both economic interests and geopolitical considerations. He reveals that, unlike previous dynasties, Song policies were shaped more by internal bureaucratic dynamics than by the pragmatic realities of regional power struggles, resulting in a unique but less effective foreign strategy.

Zhuldyz M. Tulibayeva emphasizes the need for updated research on Oriental manuscripts from the 17th–19th centuries to study Central Asia’s historical geography. She notes that many documents in Persian, Chagatai, and Chinese require new translations and analyses, as previous works contain significant semantic deviations and are outdated according to modern scientific standards.

Tursynkhan Kayrken examines the historical-geographical connections between Middle Asia and East Turkestan. He emphasizes the significance of geographic, cultural, and economic ties between these regions, which have shaped their histories and identities. The chapter analyzes interregional relations and the interconnected historical processes between Middle Asia and East Turkestan.

Mashhura A. Darmonova analyzes the pamphlet “Turkistan” by Osman Khojaoglu, an important source for understanding Turkestan’s historical geography. Created by a member of the Bukhara Jadids abroad, this work reflects resistance to Soviet influence and promotes national liberation. The chapter highlights how artistic and scientific works from exiled intellectuals contribute to our understanding of the region.

Zibagul Ilyasova explores the contributions of Fuat Sezgin, a prominent scholar, in translating Arabic data into Turkish and enriching the study of Islamic sciences. She emphasizes the impact of Sezgin’s works on Turkish academia and the importance of translating his research into Kazakh to benefit Kazakh scholars in understanding the history of Islamic science.

Guzal R. Khidirova examines the names of Central Asian water bodies in historical sources from the first half of the 16th century. She highlights the significance of hydronyms, or water names, as the oldest toponyms, providing valuable insights into the geography, history, and cultural landscapes of Central Asia, as depicted in early written records.

Zhanar Konyratbaeva studies zootoponyms in the historical geography of Kazakhstan from an ethnolinguistic perspective. She reveals the cultural significance of names derived from domestic animals and wild birds, analyzing their role in spiritual and material culture. This chapter illustrates how zootoponyms reflect the ethno-cultural character and linguistic heritage of the Kazakh people.

Erkin Baydarov explores Eastern Kazakhstan in the context of resolving the “Jungar Question” during 1750–1760. He examines the political dynamics between the Qing Empire, Russian Empire, and Kazakh Khanate after the Dzungar Khanate’s defeat. The chapter highlights how the return of Kazakh tribes to Tarbagatai influenced Kazakh foreign policy and regional political life.

In the final chapter of the book, Mendigul Nogaibaeva focuses on the historical and cultural significance of Zharkent, located at the crossroads of cultures in Central Asia. She examines medieval and modern sources to reveal its role as an important trade and cul-

tural center. The chapter also discusses Zharkent's connection to other cities in the Semirechye region and its historical development.

This collection of research offers a comprehensive exploration of Central Asia's historical geography and cultural evolution, providing insights into the region's complex past. The studies utilize a range of sources, including historical maps, toponyms, and Oriental manuscripts, to reveal the region's shifting political landscapes, trade routes, and cultural exchanges. By examining the intricate ties between different regions and peoples, the research underscores the interconnectedness of Central Asia's historical processes. These analyses collectively deepen our understanding of how geography, cultural identity, and historical events have shaped the development and legacy of Central Asia. On this occasion, we express our gratitude to all the authors who contributed to this volume, whose scholarly insights have enriched the content and depth of this work. Acknowledgment is also due to the dedicated staff of the Eurasian Research Institute, whose commitment to academic excellence has been invaluable. Furthermore, we extend our profound appreciation to the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, whose support has been instrumental in bringing this significant scholarly contribution to fruition. We hope that this book will serve as a valuable resource for researchers and scholars, advancing further studies in the field and fostering a deeper understanding of Central Asia's historical and cultural landscapes.

Assoc. Prof. Dr. Suat Beylur
Director of Eurasian Research Institute of
Khoja Akhmet Yassawi
International Kazak-Turkish University

**I. БАТЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ**

**HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA
IN WESTERN SOURCES**

УНИКАЛЬНЫЕ КАРТЫ В ФОНДЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ернур РАХИМОВ¹ (ORCID ID: 0000-0003-2829-9289)

*¹Отдел истории Казахстана, Национальный музей
Астана, Республика Казахстан
e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru*

Аннотация. В статье раскрывается роль и значение исторических карт как объектов культурного наследия. Освещается опыт организации и проведения выставки карт в Национальном музее Республики Казахстан в г. Астана, вызвавшая неподдельный интерес в культурной и научной среде. В статье дается научное описание двум редким историческим картам, обнаруженных в фондах Национального музея в ходе научно-изыскательской работы. Отмечается, что старинные карты являются не только источником по исторической географии, но и музейными предметами, носящими в себе, помимо прочего, и художественную ценность.

Ключевые слова: историческая география, музейное дело, выставка, старинная карта, Национальный музей.

UNIQUE MAPS IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Yernur RAKHIMOV¹

*¹Department of History of Kazakhstan, National Museum
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru*

Abstract. The article reveals the role and significance of historical maps as objects of cultural heritage. It also discloses the organization and holding of an exhibition of maps at the National Museum of the Republic of Kazakhstan in Astana, which caused a wide resonance in the cultural and scientific environment. The article describes two rare historical maps discovered during the survey work in the National Museum's funds. It is indicated that ancient maps serve not only as a source of historical geography but also as museum items that contain artistic value.

Keywords: historical geography, museum work, exhibition, old maps, National Museum.

Историко-географическая идентификация Республики Казахстан на старинных картах является важным атрибутом государственности, этнокультурной и политической идентичности и преемственности, в систематических и комплексных исследованиях его уверенного устремления в будущее, в том числе в музейном деле.

Территория Казахстана впервые была отмечена в атласе «Сурат аль-Ард» – «Картина Земли» (XII век) выдающегося арабского географа и картографа аль-Идриси. После этого средневековые европейские картографы и исследователи обозначили Казахское ханство как форму историко-культурной общности на картах мира.

На средневековых картах, то есть традициях до периода ориентализма, расселение казахских племен в Азии (позже названной «Казахская Степь», другие названия – «Казахская Орда» или «Казахская Тартария», «Казахия», «Хасаккиа»), их пространственная структуризация была обобщена полулегендарной информацией. В дальнейшем сложилась постоянная картографическая идентификация ареалов обитания племен и родов, ставших основой Казахского ханства.

Картография как область науки со своей долгой историей установила данные, доступные исследователям в разные эпохи. Древние и средневековые картографы показывали на карте структуру неизведанных земель и каждый раз, когда обнаруживались сведения о территориях, принадлежащих определенному народу, племени, они находили свое отражение на карте этой земли.

Следует отметить, что ранние карты в большинстве своем основывались на некоторых легендах и мифах (здесь мы видим стремление структурировать неизведанные территории), особенно для периода XVI–XVII веков. Это было связано с уровнем географических знаний европейцев о внутренней части Азии. Расположение объектов на некоторых ранних картах неточно, поэтому естественно, что существует явная разница с современным пространственным пониманием мира. Однако средневековые карты показывают, что расположение и границы казахских земель в основном соответствуют установленным историко-культурным данным.

Бережно сохранившиеся и дошедшие до нас в хорошем состоянии исторические карты доказывают преемственность казахской государственности на протяжении веков. Наши предки привлекали внимание ученых, географов и историков с момента возникновения Казахского ханства, ярко проявили себя на сцене евразийской истории, заняв свое место на картах и атласах мира.

Среди ученых, уделяющих большое внимание исторической географии, в том числе истории картографии, и проводят фундаментальные исследования, следует особо отметить доктора исторических наук, профессора Г.Н. Ксенжик. В 2015 году на эту тему ею была опубликована монография (Ксенжик, 2015). А в 2023 году совместно с Е. Кариним издан «Сводный каталог картографических материалов по истории Казахстана. Подготовлено «XVII – начало XX века». В него вошли 455 старинных карт из картографических фондов российских и зарубежных архивов, библиотек и музеев. При создании комплексного каталога было разработано и представлено читателям единое библиографическое описание картографических материалов (Ксенжик, Карин, 2023).

Музейные экспозиционные выставки общеисторических карт в нашей стране и во всем мире организуются крайне редко. Так, в Казахстане в 2012 году в Назарбаевском

культурном центре прошла выставка 13 старых карт из личной коллекции гражданина Великобритании Найджела Гулд-Дэвиса [Британец выставил в Астане коллекцию старинных географических карт...].

В соседней России также редко проводятся выставки старых исторических карт. Они организуются как временные выставки, часто на основе карт из частных коллекций. Например, в 2013 году 70 карт, подаренные известным бизнесменом Алишером Усмановым, были представлены на выставке «Россия: Коллекция карт Русского географического общества» во Всероссийском музее прикладного искусства [Россия: Коллекция карт русского географического общества...]. В 2014 году на выставке «По городам Земли Русской...: Русская губерния на картах XVIII–XIX веков» в читальном зале Отдела картографических изданий Российской государственной библиотеки было представлено 68 экспонатов, в том числе 32 цветные карты с картографическими очертаниями старых городов [По городам Земли Русской...].

В 2018 году в Доме-музее Муравьева-Апостолова в Москве открылась выставка старинных географических карт «От Москвы до Империи». На выставке были представлены старинные карты, содержащие произведения картографов XVI–XIX веков и описывающие художественную ценность этого искусства [Выставка старинных карт...]. Следует понимать, что малое количество выставок исторических карт связано с тем, что старые карты часто вынимаются из запасов и выставляются на всеобщее обозрение, из-за высокого риска порчи, невозможности обеспечения стабильности светового и температурного режима. Все это может привести к повреждению карт как музейных экспонатов.

На основе личной коллекции Е. Карина в марте-апреле 2023 года в Национальном музее была организована выставка исторических карт под названием «Казахская степь на исторических картах: структуры пространства и территории». Исторические карты, представленные вниманию посетителей, были расположены в хронологическом порядке. Полностью указывалось название карты, автор, время и место создания. На выставке было представлено 26 исторических карт европейских, американских и российских картографов с XVI века по 1939 год. Большинство из них были представлены публике впервые. Не лишним будет упомянуть, что в мае 2024 года все экспонировавшиеся карты были безвозмездно переданы Национальному музею РК.

Идея организации выставки – познакомить общественность с историческими картами, показывающие непрерывность территории Казахского государства со средних веков до начала XX века. Цель выставки – введение в культурный и информационный оборот уникальных и особо ценных исторических карт с изображением территорий, входящих в административно-территориальные единицы Республики Казахстан, в результате первичной исторической атрибуции картографического материала.

Результаты атрибуции карт были представлены посетителям путем группировки их в пять разделов по хронологическому и тематическому принципу, логически объединявшие государственную преемственность казахского народа (племена, жузы, народ, ханство).

Первый раздел – «Эпоха атласов». В него вошли 8 карт, созданные в Западной Европе в XVI–XVII веках. Авторами этих карт являются английские, итальянские, нидерландские и немецкие картографы. Все карты уникальны и представляют особую историческую и культурную ценность. Из них карта 1562 года англичанина Энтони Дженкинсона

«Россия (Московия) и Тартария», карта Азии итальянца Джованни Антонио Маджини 1596–1597 гг., на которой впервые было отмечено Казахское ханство.

В этот исторический период географическим термином «Тартария» обозначались обширные территории от Каспийского моря до Тихого океана, до границ Китая и Индии. В европейских источниках название Тартария не имеет связи с местным населением, а употреблялось скорее в негативном смысле и включало территории Центральной Азии и Сибири.

До XIX века сведения о территории Казахстана среди европейцев были незначительными, отрывочными и мифическими. Эти регионы представляют собой сухие степи и пустыни, населенные кочевыми и полукочевыми тюркскими и монгольскими племенами.

Второй раздел – «Казахская степь в европейской картографии». Здесь были представлены 5 карт, составленных французскими, английскими и немецкими картографами в XVIII веке. Эти карты объединяет не только исторический период, но и общая тема – Азия или Азиатская Россия.

Среди них своими размерами выделяется «Карта Российской империи» Джона Кэри 1799 года, на которой четко показана этническая территория казахов. Особый интерес представляли «Карта Скифии и Тартарии» Филиппа Ключера, «Карта Независимой Тартарии, включая страны Тибета, калмыков и узбеков» Самуэля Дана, «Дополнение к картам №1 Оренбургского похода и №2 Сибирского региона», подготовленное неизвестным автором на основе русских данных. Все эти карты имеют большое историческое и культурное значение.

В этот период отношения с Казахским ханством трансформировались в связи с ростом интереса европейских властей к Средней Азии, за которым последовал процесс включения казахов в состав Российской империи. Карты этого периода более точны, поскольку тенденция к объединению обширных регионов Северной и Внутренней Азии побудила к организации академических экспедиций. Это в конечном итоге обогатило географическую науку новыми знаниями.

Наряду с топонимом «Тартария» постепенно стали вводиться термины «Русский (Западный) Туркестан» и «Китайский (Восточный) Туркестан». В то же время мы видим сохранение средневековой европейской традиции картографии. На основе наиболее передовых европейских достижений стала зарождаться российская школа картографии.

Третий раздел – «Казахская степь в эпоху европейского колониализма». Здесь были представлены исторические карты, изготовленные в Европе в новую эпоху. Известно, что с ростом колониальных владений мировых держав возрастает геополитический интерес к Центральной Азии. Здесь ситуация обострилась из-за англо-русского соперничества. Эти факторы привели к развитию картографии с изображением территорий и областей Средней Азии, Ирана и Восточного Туркестана. В разделе представлены карты периода, отличающиеся особым детальным изображением географических объектов. Из них видно, что уровень развития географических знаний и картографического издания был достаточно высок.

Карта Джона Мартина Рапкина «Независимая Тартария» должна быть приоритетной в этом блоке. Это одна из двух американских карт в коллекции. Точное время составления и издания карты определить не удалось. Примерно можно датировать 1846-1851 годами. Еще одним ценным картографическим произведением является карта «Иран и Туран», изданная в Германии в 1859 году.

Четвертый раздел «Военная картография эпохи русского империализма». Здесь представлены 8 карт, подготовленных офицерами Генерального штаба Российской империи, исследователями казахской степи в колониальный период (М.Н. Галкиным, М. Красовским, Л. Мейером, А.К. Гейнсом, И. Махотиным). Вторая половина XIX – начало XX веков время окончательного вхождения казахских земель в состав Российской империи и организации множества военно-разведывательных экспедиций на территории Средней Азии. Продолжалось детальное картографирование новых земель. Также экономическое освоение, исследование природных и географических условий было связано с необходимостью выделения сферы влияния России, Великобритании и Цинской империи. Кроме того, известно, что видный казахский ученый Ч. Валиханов участвовал в разработке карт и консультировал картографов Генерального штаба по географическим объектам казахской степи (Ермекбай, 2020: 198–199).

Подробная карта Закаспийской области была создана в 1897 году для соответствующей статьи в «Энциклопедии Брокгауза и Ефрона» 1914 года. «Карта Киргизской области» А. Седельникова подготовлена для издания «Россия. Полное географическое описание нашей Родины». Известно, что один из ее томов полностью посвящен Казахстану. В этом разделе была представлена карта Туркестана, изданная на французском языке в 1909 году.

Пятый раздел «Политическая картография советской эпохи». Здесь представлена только одна историческая карта «Казахская ССР. 1939 год». Эта карта обособлена от других карт по времени и тематике. Тем не менее посетителям выставки было интересно разобраться в истории народов СССР, познакомиться с административным устройством Казахской ССР после обретения статуса союзной республики и в довоенные годы.

В процессе экспозиции исторических карт были соблюдены основные принципы – хронологический и тематический. Для всех карт составлены развернутый этикетаж. Указывались название оригинальной карты, язык, на котором она была напечатана, казахское название (перевод), время издания (век или год), автор(ы), страна издания, издатель (обычно название издательства), размер (ширина и длина), материал, из которого он изготовлен (обычно бумага, ткань или картон). Этикетаж был представлен на трех языках – казахском, русском и английском.

Наиболее интересные карты (по описанию эпохи картографии, широте информации, уникальности исполнения) были снабжены краткими пояснительными текстами. Экспликации разделов включали сведения о хронологических и исторических особенностях определенной эпохи картографии и периодов истории казахской степи.

Целевая аудитория выставки была задана максимально широкая. В церемонии открытия приняли участие государственные и политические деятели, представители академических и дипломатических кругов, научного и студенческого сообществ,

преподаватели школ по предметам история и география предметов, специалисты в области искусства и музейного дела [Қазақ даласы әлем карталарында...].

Знакомство с картами, впервые представленными на выставке, показало не только их уникальность как источника исторических сведений по исторической географии, но и их культурную ценность как произведений картографического искусства и старинной печати. С этой точки зрения карты имеют как научную, так и музейную ценность, и мы считаем, что ее цель достигнута в ознакомлении с ними широкой публики, таким образом, чтобы все заинтересованные лица, могли утолить свою жажду знаний, смогли увидеть свою родину сквозь века.

Выставка была хорошо принята публикой и интеллигенцией. Это вызвало интерес в средствах массовой информации. Свидетельством могут служить сообщения турецкого информационного агентства «Анадолу», отечественного агентства «Хабар», телеканала «Казахстан» и др. Было много информации, интервью, сообщений, размещенных на телевидении, радио, в сетях Интернет, социальных сайтах и страницах [Kazakistan'da...; Астанада...; Ежелгі...; Қазақ...].

Выставка «Казахская степь на исторических картах: структуры пространства и территории», организованная в Национальном музее, стала значимым событием в культурной и научной жизни республики.

В следующей части статьи кратко остановимся на описаниях наиболее ценных и уникальных карт в коллекции Национального музея Республики Казахстан.

Первая из них, это «Карта части Средней Азии, содержащая земли киргис кайсаков, каракалпаков, туркменцев и бухарцев», составленная и изданная департаментом карт в 1816 году (Рис. 1). Уникальная общегеографическая карта – одна из ранних подробных карт Казахской Степи. На карте прекрасно представлены гидрография, рельеф, причем перспективно, штрихами и отмывкой. Поражает тщательность вырисовки всех рек с притоками, подписаны названия всех крупных озер, показаны даже родники и броды. Изображены все горные массивы и возвышенности Казахстана, дороги, города и крепости.

Рис. 1. «Карта части Средней Азии, содержащая земли киргиз кайсаков, каракалпаков, тухменцев и бухарцев».

На оборотной стороне имеется «титул карты» под названием «Таблица карты Средней части Азии» (Рис. 2). Приведена таблица «астрономически определенным пунктам» с указанием населенных пунктов: Гурьев, Уральск, Оренбург, Троицкая, Петропавловская, Омская, Ямышевская, Семипалатинская, Чугучак, Кульджа, Яркен, Киргиз, Туркестан, Тункат, Самарканд, Бухара, Балх, Марви, Хива, Шахтемир, Астрабат.

Рис. 2. «Титул карты» на оборотной стороне карты.

Легенда карты содержит условные знаки: почва, виды леса, дороги, крепости, редуты, границы, китайских военных застав, городов, шахт, руин. Приводится описание мест, положение из них определяется астрономическими наблюдениями. Пояснения для сокращений даны в виде условных обозначений (Рис. 3).

[illegible]

Рис. 3. Легенда карты.

На карте находим социально-экономические объекты: медный рудник в районе между Малой рекой Нура и Карасу; медный рудник Камбау на левом берегу Иртыша, против Лебяжьего редута; медно-свинцовые рудники в горах Каян-Тау, недалеко от реки Карага; железный рудник к востоку от озера Зеренда; медный рудник у реки Кунарзды (горы Ак Тау), медный рудник на севере Тугустана, разработки Сабакты (Бабату) к юго-западу от озер Сикирлик и озер Каракол. Административные границы четко обозначены.

К сведению, Депо карт (1796–1812) – архив и, одновременно, орган по издательству картографической продукции, топографической съемке местности в интересах армии и государства, имевший контрольные функции по созданию карт на всей территории Российской империи. В 1812 году стало архивом в составе Военно-топографического депо, созданного из Депо карт и Топографической службы.

Вторая карта, также издана в Российской империи – «Карта Азиатской России с прилегающими к ней владениями», 1884 года, автор А.А. Большев (Рис. 4). Сборная стоверстная карта азиатской части Российской империи создана военно-топографическим отделом Главного управления Генерального штаба. Топографические обследования Генштаба были самыми обширными и точными для своего времени, поэтому изыскательские работы других ведомств полагались на эти карты. В виду подробности и ценности карту использовали изыскательские партии, научные экспедиции и путешественники конца XIX и начала XX вв.

Рис. 4. «Карта Азиатской России с прилегающими к ней владениями».

На карте показаны: гидрография в соответствии с назначением карты: колодцы, пресные и соленые источники, реки, высохшие русла рек; урочища, пески, солончаки, болота, пути сообщения – железная дорога, почтовые, караванные, телеграфные линии. Даны отметки высот, холмы, перевалы. Выделены столицы, города, села, места зимовок, погранзаставы, заводы и шахты. Обозначены административное деление, рельеф, а также укрепления, руины и могилы.

Рис. 5. Территория Казахской степи.

К сведению, Андрей Александрович Большев (1828–1904), военный топограф и картограф, начальник картографических заведений Военно-топографического отдела Главного штаба (1897–1904), генерал-майор (1893). Под его руководством были составлены карта азиатской части Российской империи, карта Азии по результатам русских путешествий с указанием их маршрутов (1892) и другие.

При проведении изыскательских работ, было выявлено, что описанные карты являются редкими, особо ценными, представляют значительный научный интерес как музейные реликвии, а также как произведения картографического искусства и источники по исторической географии Центральной Азии.

Источники:

Ксенжик, Г. (2015). Историческая картография Степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Алматы, Айганым.

Ксенжик, Г., Карин, Е. (2023). Сводный каталог картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв. Алматы, N-PRESS.

Британец выставил в Астане коллекцию старинных географических карт. См.: https://tengrinews.kz/picture_art/britanets-vystavil-astane-kollektsiyu-starinnyih-215758/ (Дата обращения: 13.04.2024).

Россика: Коллекция карт русского географического общества. См.: <https://www.rgo.ru/ru/article/rossika-kollekciya-kart-russkogo-geograficheskogo-obshchestva> (Дата обращения: 13.04.2024).

Выставка «По городам Земли Русской...: русская провинция на картах XVIII–XIX веков» См.: <https://olden.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/provinziyamaps> (Дата обращения: 13.04.2024).

Выставка старинных карт открылась в усадьбе Муравьевых-Апостолов. См.: <https://www.m24.ru/galleries/kultura/26042018/7262> (Дата обращения: 13.04.2024).

Ермекбай, Ж. (2020). Судьба и наследие Чокана Валиханова. Нур-Султан, Казахстанский институт общественного развития «Рухани жаңғыру».

Қазақ даласы әлем карталарында. См.: <https://nmrk.kz/press/news/373/> (Дата обращения: 13.04.2024).

Kazakistan'da tarihi haritalar sergisi açıldı. См.: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/kazakistan-da-tarihi-haritalar-sergisi-acildi/2870965> (Дата обращения: 13.04.2024).

Астанада қазақ даласы қамтылған тарихи карталардың көрмесі ашылды. См.: <https://qazaqstan.tv/news/173985/> (Дата обращения: 13.04.2024).

Ежелгі карталар Ұлы дала тарихынан сыр шертеді. См.: <https://adyrna.kz/post/151948> (Дата обращения: 13.04.2024).

Қазақ даласы әлем карталарында. См.: <http://www.madeniportal.kz/article/7978> (Дата обращения: 13.04.2024).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ҚОРЫНДАҒЫ БІРЕГЕЙ КАРТАЛАР

Ернұр РАХИМОВ¹

*¹Қазақстан тарихы бөлімі, Ұлттық музей
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада тарихи карталардың мәдени мұра нысандары ретіндегі рөлі мен маңызы ашылған. Мәдени және ғылыми қоғамдастықтың шынайы қызығушылығын тудырған Астанадағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде карталар көрмесін ұйымдастыру және өткізу барысы мен тәжірибесі баяндалған. Мақалада ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында Ұлттық музейдің қорынан табылған екі сирек кездесетін тарихи картаға ғылыми сипаттама берілген. Көне карталар тарихи географияның дереккөзі ретінде ғана емес, сонымен қатар көркемдік құндылығы бар музей жәдігерлері екені жеке атап өтіледі.

Түйін сөздер: тарихи география, музей ісі, көрме, көне карта, Ұлттық музей.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ В РАБОТАХ В.В. БАРТОЛЬДА

Дулатбек КЫДЫРБЕКУЛЫ¹

*¹Кафедра медиакоммуникаций и истории Казахстана
Международный университет информационных технологий
Алматы, Казахстан*

e-mail: d.kydyrbekuly@iitu.kz

Аннотация. В статье рассматриваются научные труды академика В.В. Бартольда, посвященные историко-географическому описанию регионов Центральной Азии и Ближнего Востока. Автор посредством разбора наиболее важных и основных трудов знаменитого ученого, делает попытку реконструкции картины исторической географии южной полосы Казахстана, Туркестана, сопредельных стран и регионов. Особое внимание уделено вопросу поиска древних и средневековых городов на территории Центральной Азии, основанном на анализе археологических данных и сведениях средневековых авторов путем историографического разбора серии трудов В.В. Бартольда. Отдельному изучению подвергнуты сведения В.В. Бартольда относящиеся к Илийской долине, локализации городов и торговых пунктов на ее территории. В статье сделан вывод о том, что В.В. Бартольд в своих трудах делает основной упор на восстановление транспортно-экономической географии изучаемых периодов, в связи с чем, историческая география академика в XXI веке имеет фундаментальное значение, способствующая региональной интеграции и сохранению мира в Центральной Азии.

Ключевые слова: В.В. Бартольд, историческая география, Туркестан, Средняя Азия, древние и средневековые города, торговые пути.

HISTORICAL GEOGRAPHY IN THE WORKS OF V.V. BARTOLD

Dulatbek KYDYRBEKULY¹

*¹Department of Media Communications and History of Kazakhstan
International University of Information Technologies
Almaty, Kazakhstan*

e-mail: d.kydyrbekuly@iitu.kz

Abstract. The article examines the scientific works of academician V.V. Bartold, devoted to the historical and geographical description of the regions of Central Asia and the Middle East. The author, by analyzing the most important and fundamental works of the famous scientist, makes an attempt to reconstruct the picture of the historical geography of the southern strip of Kazakhstan, Turkestan, neighboring countries and regions. Particular attention is paid to the issue of searching for ancient and medieval cities on the territory of Central Asia, based on the analysis of archaeological data and information from medieval authors through a historiographical analysis of a series of works by V.V. Bartold. The data of V.V. Bartold concerning the Ili Valley, localization of cities and trading points on its territory were subjected to separate study. The author concludes that V.V. Bartold in his works makes the main emphasis on the restoration of the transport and economic geography of the studied periods, in connection with which, the historical geography of the academician in the 21st century has fundamental significance, contributing to regional integration and maintaining peace in Central Asia.

Keywords: V.V. Bartold, historical geography, Turkestan, Central Asia, ancient and medieval cities, trade routes.

География является одной из естественных наук наряду с биологией и химией. Но со временем, география стала охватывать и аспекты общественных наук (экономика, история, политология, социология). Основой всего стала физическая география, куда входят геологическая и почвенная карты, карты растительного и животного мира, и другие карты естественно-научного характера. По аспекту общественных наук существуют экономическая, социальная, политическая и историческая географии.

Последняя из них в свою очередь охватывает множество аспектов как политика, экономика, культура, археология, этнография и т.п. Академик, ученый-востоковед Василий Владимирович Бартольд (1869–1930) будучи ученым широкого профиля, затронул эти аспекты исторической географии в своих многочисленных трудах. Объектом его исследований были Центральная Азия и Средний Восток.

Касательно своих работ относительно исторической географии академик В. Бартольд конкретизирует географию изучаемых регионов. В частности, в этих работах отражаются геополитические, геоэкономические и геокультурные аспекты исторического прошлого. Его труды показывают фокусирование его внимания на исследование Великого Шелкового пути.

В своих работах по исторической географии В. Бартольд использует летописные записки арабских, персидских, тюркских, а также китайских и европейских путешественников. Там нередко указываются расстояния, измеряемые мерами тех периодов в тех или иных цивилизациях, а также временем в несколько дней и недель. Также принимает во внимание работы своих современников, которых он либо опровергает, либо соглашается с ними.

В исторической географии значительной является работа В. Бартольда «К истории Мерва», где описывается юго-восточная часть территории нынешнего Туркменистана (Бартольд, Т. 4: 172–195). Он придает важное значение изучению города Мерва (ныне Мары) как одному из крупных торговых пунктов на Великом Шелковом пути: «Из всех городов Средней Азии и Персии до настоящего времени только один Мерв был предметом подробного историко-географического исследования, основанного на сопоставлении сохранившихся остатков прошлого с письменными известиями об этом прошлом» (Бартольд, Т. 4: 172).

Он отмечает роль русского историка В. Жуковского в описании древнего Мерва. «Настоящая статья имеет целью подвергнуть новому рассмотрению некоторые вопросы исторической топографии Мерва, не вполне правильно, как мне кажется, разрешенные В.А. Жуковским. Вполне убедительными доводами В.А. Жуковский доказал, что городище Гяур-кала есть «внутренний город» географов X в., унаследованный арабами от эпохи Сасанидов, и что городище Султан-кала соответствует городу Сельджукидов и Хорезмшахов, окруженному стеной при Меликшахе (1072–1092); но мне представляется столь же несомненным, что многие известия арабских географов, отнесенные В.А. Жуковским к «внутреннему городу», на самом деле должны быть отнесены к западному предместью, где впоследствии возник новый город, но где уже в первые века ислама сосредотачивалась жизнь и куда уже при Омейядах были перенесены базары и соборная мечеть. С другой стороны, известия Якута, Джувейни, Хафиз-и Аbru и Тартуси о воротах города всецело должны быть отнесены к городищу Султан-кала, тогда как В.А. Жуковский был склонен относить некоторые из этих известий к городищу Гяур-кала» (Бартольд, Т. 4: 173).

В то же время В. Бартольд находит недостатки в изучении древнего Мерва, связанные с топографическими данными, которые практически малочисленны либо вовсе отсутствуют. «Топографические известия о Мерве этой эпохи крайне скудны, что объясняется вообще упадком мусульманской географической литературы, после X в. Географы последующих веков, до XVII в. включительно, были почти исключительно компиляторами и описывали области и города словами авторов IX и X вв., не обращая внимания на то, что эти описания давно стали анахронизмом. Даже те из компиляторов, например, как Хамдаллах Казвини, дополняли книжные сведения некоторыми новыми данными, по устным рассказам и по личным наблюдениям, не были в состоянии отнестись критически к своим письменным источникам и выделить те книжные известия, которые данной эпохе уже не соответствовали» (Бартольд, Т. 4: 187).

В его работе «Географический очерк Мавераннахра» описывается не только территория современного Узбекистана и Таджикистана, но и также северная половина Афганистана и южная полоса Казахстана (Бартольд, Т. 1: 114–237). Здесь В. Бартольд говорит о городах и расстояниях между ними, описывает долины и реки. В частности, он определяет Аму-Дарью как условную границу между Ираном и Тураном.

Эта работа является фундаментальной по исторической географии Среднеазиатского междуречья. Здесь он описывает разные местности: «Бадахшан славился великолепными пастбищами, широкими и хорошо обработанными долинами, рубиновыми и ляпислазуревыми копиями, наконец своим прекрасным климатом. Для иноземного нашествия область доступна только с юго-западной стороны, именно со стороны Аму-Дарьинской долины; только здесь мы наряду с арийским населением встречаем тюркское. Вообще Бадахшан редко подвергался завоеванию и обыкновенно пользовался политической автономией» (Бартольд, Т. 1: 116).

Далее он говорит о разных городах, между которыми расстояния от двух до пяти-семи дней. Это Балх, Хульм, Талькан, Варвализ и Андераб. (Бартольд, Т. 1: 117). Исторически Балх всегда был самым крупным из всех городов данной местности: «Город Балх можно признать древнейшим крупным городом в бассейне Аму-Дарьи; мусульманские писатели справедливо называют его «матерью городов» (умм ал-билад). Здесь была столица полумифического бактрийского государства, впоследствии бактрийской сатрапии Ахеменидов, в состав которой, по крайней мере при Дарии, входила и Маргиана (область Мерва)» (Бартольд, Т. 1: 126–127).

Реки как природные создания имеют важное значение для хозяйства, а поэтому за них и происходили многочисленные войны. «Река Вахш вытекала из владений тюрков-карлуков и проходила через области Памир, Рашт и Кумед. Из этого известия мы должны заключить, что под Памиром в то время понимали также Алай. Рашт, в X в. уже причислявшийся к мусульманским областям, соответствовал Каратегину» (Бартольд, Т. 1: 120) Так и до конца идут описания разных местностей с городами, реками, горами, пустынями, долинами и путями, указывая при этом периоды правления разных правителей, династий, проживания народностей и т.д.

В тот средневековый период границы между государствами проходили на иных пространствах, разделяя на части даже субрегионы. Он довольно ярко дает описание городов на территории нынешнего Казахстана. И вот один из них: «Весидж был родиной знаменитого философа Абу Насра аль-Фараби; крепость существовала еще в XII веке» (Бартольд, Т. 1: 234). Часть территории южного Казахстана также могла входить в состав Мавераннахра.

Про Мавераннахр В. Бартольд также упоминает в своей другой работе, где он говорит о памятниках древности на этой территории, упоминая города Ходжент Ура-Тюбе и Самарканд, а также о крепости Каххаха (Бартольд, Т. 4: 88–90). Эту работу он написал в другое время и внес в состав своего «Отчета о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» (Бартольд, Т. 4: 21–94).

Капитальными трудами В. Бартольда по исторической географии являются «Работы по исторической географии» (Бартольд, Т. 3) и «Работы по исторической географии и истории Ирана» (Бартольд, Т. 7). В этих своих трудах он обращается в область физической географии как естественного фактора для существования цивилизации. Но в них также отражены аспекты экономической и политической географии, которые он впервые отражает в своей работе «Географический очерк Мавераннахра».

Первой частью «Работы по исторической географии» является отдельный очерк «Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века», состоящая из пяти глав. Сведения об Аральском регионе даются, начиная от античных авторов до позднемусульманских, а также английского путешественника Э. Дженкинсона. Здесь В. Бартольд упоминает не только о Хорезме, но и других городах, такие как Ургенч, Кят, Везир, Кумкент и т.д. (Бартольд, Т. 3: 15–96)

Второй частью является очерк «К истории орошения Туркестана», где В. Бартольд затрагивает экономическую географию и экономическую историю, а также этнографическую географию региона (Бартольд, Т. 3: 97–236). В целом, затрагивая здесь Туркестан как регион идентичной Средней Азии, он дает сведения о городе Туркестане (ныне областной центр Туркестанской области Республики Казахстан): «Первоначальное название этого города, Ясы, не встречается в литературе домонгольского периода; о существовании его в XII веке свидетельствует только прозвание похороненного в нем Ахмеда Ясеви, или, как называли его турки, Ата-Ясеви. Город получил большое значение, чем прежде, при Тимуре, Тимуридах и узбеках; Тимуром над могилой святого была выстроена великолепная мечеть, которой была выдана вакуфная грамота, где, между прочим, упоминаются орошавший город арык и ряд других арыков и протоков, в том числе Чурнак и Кош-Курган» (Бартольд, Т. 3: 225).

Третьей частью работы является глава под названием «Статья из «Энциклопедии ислама». Здесь дается огромный список городов (Бухара, Чимкент, Кашгар и т.д.), областей (Мавераннахр, Согд), местностей (Фергана, Мангышлак, Бадахшан и т.п.), водоемов (Балхаш, Сыр-Дарья, Иссык-Куль и прочее).

Другой труд В. Бартольда «Работы по исторической географии и истории Ирана» состоит из очерков «Историко-географический обзор Ирана» и «Иран. Исторический обзор», а также «Статьи из энциклопедии ислама», где он ведет список правителей и династий Ирана.

В очерке «Историко-географический обзор Ирана» (Бартольд, Т. 7: 31–228) отражается не только история Ирана. Здесь охватывается также Афганистан и примыкающая к Ирану часть Средней Азии. В. Бартольд дает описание региона, населенного ираноязычными народами. И под Ираном условно подразумеваются как историческая Персия (старое название Ирана), так и современные Афганистан и Таджикистан. «Слово Иран как географический термин обозначает высокое плоскогорье, граничащее на севере и северо-востоке с бассейнами Каспийского и Аральского морей, на западе, юге, юго-востоке – с бассейном Индийского океана»

(Бартольд, Т. 7: 34). Работа состоит из пятнадцати глав. Вначале он дает древние сведения о зороастризме и городах региона доисламского периода. Затем переходит к непосредственному описанию регионов, местностей и городов.

В другом очерке «Иран. Исторический обзор» (Бартольд, Т. 7: 229–336) В. Бартольд описывает геополитические и геоэкономические переделы на иранской территории разными завоевателями в разные периоды, а также превращение и становление Ирана в более позднее время в геополитического и геокультурного субъекта. «Возникновение в Персии в начале XVI века великой державы не было только местным явлением; приблизительно в то же время возникли другие мусульманские великие державы; сильная и прочная государственность вообще является существенным отличием новейшей истории мусульманского мира от средневековой... Политическое возрождение ислама не предотвратило культурного застоя и регресса. Великодержавная и шиитская Персия не внесла почти никаких новых ценностей ни в мусульманскую, ни в общечеловеческую культуру, тогда как в том и другом отношении, по мере успехов науки, все выше, ставятся заслуги средневекового Ирана, несмотря на его политическое бессилие и религиозные междоусобия» (Бартольд, Т. 7: 255). Эти сказанные В. Бартольдом слова актуальны до сих пор, поскольку Иран вновь, в XXI веке, пытается заявить о себе как региональной державе. На протяжении XX века династия Пехлеви проводила модернизацию через европеизацию, которая во внутренней жизни привела к коррупции и деградации. В свою очередь ухудшение социальной жизни вызвало революцию и свержение монархии в 1979 году с последующим установлением теократической власти. Во внешней политике Иран пошел на полную конфронтацию с западным миром, и прежде всего с США. На Иран были возложены экономические санкции, ограничивающие торговлю.

В своем сочинении «Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии» В. Бартольд прямо или косвенно касается аспектов исторической географии. Относительно раздела «Археология» под общим названием «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» он приводит множество географических объектов, наименования которых отражают их расположение в семи пунктах – «От Чимкента до Аулие-Ата», «Берега Таласа», «Путь от Таласа к Чу и Чуйская долина», «Бассейн Нарына», «Озеро Иссык-Куль», «Илийская долина», «Некоторые сведения о памятниках древности в Мавереннахре».

В первом пункте В. Бартольд говорит о холме Илан-бозган (около Сайрама), Кабал-булак (на речке Аксу), Тюльку-баш, Мын-булак (Бартольд, Т. 4: 26). В описании этих мест помимо собственных наблюдений он ссылается на источники, оставленные древними путешественниками. Относительно местечка Мын-булак он приводит следующее высказывание, оставленное китайским путешественником Сюань Цзаном: «Сюань Цзан помещает «1000 источников» в 400 ли к западу от Чуи в 140–150 ли к востоку от Таласа; в этой местности было множество озер, прудов, высоких и густых деревьев; к югу были снежные горы, с трех других сторон – равнины. Судя по этому описанию, здесь говорится о какой-нибудь местности к востоку от Аулие-Ата» (Бартольд, Т. 4: 26–27).

Также В. Бартольд обращается и к сведениям мусульманского географа Ибн Хордадбеха. «Маршрут Ибн Хордадбеха, в котором упоминаются «серебряный рудник» и «Железные ворота», прямо указывает на то, что путь из Шаша (Ташкента)

в Исфиджаб (Сайрам) также шел в то время восточнее нынешнего почтового тракта и совпадал с горной дорогой через Турбат» (Бартольд, Т. 4: 27–28).

Относительно берега Таласа В. Бартольд описывает Таласскую долину, где он находит развалины городищ Кутумиш, Садыр-курган и Ак-тепе. Далее он находит Тоймакент, который, по его мнению, древнее Садыр-кургана. А затем он уже подходит к городу Таласу (или Таразу), который сохранял свою важность при мусульманском правлении. Помимо Тараза В. Бартольд говорит еще о девяти городах, расположенных вблизи него, исходя из сведений Макдиси. Это Джикиль, Барсхан, Бехлу, Ахла, Хамукет (Джамукет), Шельджи, Сус, Куль, Текабкет (Бартольд, Т. 4: 30–35).

В Чуйской долине В. Бартольд делает попытку найти города Касра-Бас, Куль-Шуб, Джуль-Шуб, Кулан, Суяб, исходя из сведений Ибн Хордадбега и Кудамы. Мирки, Аспара и Баласагун выражены более конкретно (Бартольд, Т. 4: 46–57). «Окрестности Нарына не имеют такого исторического значения, как берега Таласа, Чу и Или. Местность расположена на высоте около 7000 футов над уровнем моря, отличается суровым климатом и со всех сторон окружена горами; все эти условия не могли благоприятствовать широкому развитию оседлой жизни. В средние века здесь упоминается только один город, Атбаш, известный уже Ибн Хордадбеку; город существовал и в монгольский период и упоминается даже в XVI в. В Тарихи Рашиди, причем автор ничего не говорит о том, лежал ли в его время город в развалинах» (Бартольд, Т. 4: 58).

Далее он исследует Иссык-Куль. И В. Бартольд отмечает, что исследователей это озеро интересовало своими подводными развалинами. «Если под водой действительно существуют стены и вообще следы городов, то это объяснить можно только обвалом вследствие землетрясения» (Бартольд, Т. 4: 63–64). Несмотря на то, что на дне Иссык-Куля находили разные артефакты, вопрос о существовании на месте озера древнего города остался так и нераскрытым.

Войдя в Илийскую долину пересекая северный хребет Алатау, В. Бартольд обращает внимание на долину Каракары. Он искал местоположение города Алмалык. «Местоположение Алмалыка точнее всего определено в маршруте Чан-Чуня, который помещает город на расстоянии 1 дня пути к западу от выхода из перевала Талки» (Бартольд, Т. 4: 79). Алмалык действительно был главным городом на Великом Шелковом пути. Об этом В. Бартольд пишет следующим образом: «При монгольском владычестве через Илийскую долину проходил один из важнейших торговых путей из Западной Азии в Восточную, что должно было способствовать возвышению главного города края, Алмалыка» (Бартольд, Т. 4: 79). Важным в Илийской долине он также находит следующий момент: «В географии Реклю сказано, что развалины орды Чагатаидов существуют и теперь (в долине Текеса) и известный под названием Ак-курган» (Бартольд, Т. 4: 82).

В целом, В. Бартольд находит немало развалин древних городищ в Илийской долине. И он говорит об одном из них, упоминаемый архитектором П. Гурдэ: «Развалины находятся к юго-западу от Верного, против ущелья Большой Алматинки» (Бартольд, Т. 4: 58). Сейчас эта территория является частью города Алматы, деловой столицы Республики Казахстан. Следует отметить, что в пределах Алматы имеется немало древних захоронений, относящихся к сакско-усуньскому периоду.

Важно отметить, что В. Бартольд все же не терял надежды найти древние города Илийской долины. Это видно из его ссылок на работы некоего Голубева: «Судя по этим указаниям, город мог находиться около нынешнего селения Чилик (Зайцевка). Несколько западнее речки Чилик, недалеко от гор, Голубев в 1859 г. видел развалины...» (Бартольд, Т. 4: 85). Причем говоря о множестве развалин, невозможно их спутать с развалинами могил.

В. Бартольд особо обращает внимание на Илийскую долину в эпоху Тимуридов: «Известия об Илийской долине в истории походов Тимура крайне неопределенны. Алмалык помещается к югу от Или, из чего можно заключить, что тут говорится не об Алмалыке китайских источников, а об Алматы, около нынешнего Верного; это подтверждается еще тем фактом, что войско Тимура, двигаясь из Алмалыка и переправившись через Или, пришло на Каратал. Тот же город, по-видимому, имеется в виду у Джувейни где говорится, что Батый, на пути к великому хану Гуюку, остановился в Алмалыке, в 7 днях пути от Каялыка, и здесь узнал о смерти Гуюка. Алматы упоминается также у Бабура, но в его время город уже не существовал. Мухаммед-Хайдер называет Алматы одним из известных урочищ Моголистана» (Бартольд, Т. 4: 85–86).

Тем не менее, Илийская долина таит в себе немало исторических загадок. «В истории Илийская долина приобретает значение только во время монгольского владычества. Река Или под этим названием упоминается уже в китайских известиях о западных тюрках в VII и VIII веках, но без указания каких-либо городов или урочищ» (Бартольд, Т. 4: 84). Но постепенно археологи находят древние города на территории Семиречья (о чем сомневались в советское время), особенно в Илийской долине.

Итак, работы В. Бартольда по исторической географии содержат не только аспекты физической географии, но и отражают политическую географию древности и средневековья, когда границы государств часто менялись. В конце XIX – в начале XX века такие понятия как геополитика или геокультура не существовали. Но академик В. Бартольд политическую часть истории касательно древних и средневековых завоевательных походов уловил совершенно точно.

Ведь географические переделы территорий продолжались и в периоды нового и новейшего времен. В XVIII–XIX веках это были междоусобные войны и колониальные захваты, которые происходили менее беспорядочно. В XX веке переделы не закончились, хотя были по размерам меньше, чем до этого. Границы изменялись как после двух мировых войн, так и при процессе освобождения от колониализма.

В регионе Центральной Азии это было искусственное установление границ между республиками при большевистском правлении в 1920-х годах. Некоторые территориальные претензии имеют место и в постсоветский период в XXI веке. Историческая география, в которой В. Бартольд делает основной упор на торговые пути, можно назвать транспортно-экономической географией изучаемых периодов. Поэтому, историческая география В. Бартольда XXI веке имеет фундаментальное значение во избежание всевозможных конфликтов как между странами региона, так и стран региона с соседними государствами, способствуя этим региональной интеграции.

Источники:

Бартольд, В.В. (1963). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Москва, Наука. Т. 1.

Бартольд, В.В. (1963). Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. Москва, Наука. Т. 2(1).

Бартольд, В.В. (1964). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Сочинения. Москва, Наука. Т. 2(2).

Бартольд, В.В. (1965). Работы по исторической географии. Сочинения. Москва, Наука. Т. 3.

Бартольд, В.В. (1966). Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. Сочинения. Москва, Наука. Т. 4.

Бартольд, В.В. (1968). Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. Москва, Наука. Т. 5.

Бартольд, В.В. (1966). Работы по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения. Москва, Наука. Т. 6.

Бартольд, В.В. (1971). Работы по исторической географии и истории Ирана. Сочинения. Москва, Наука. Т. 7.

Бартольд, В.В. (1973). Работы по источниковедению. Сочинения. Москва, Наука. Т. 8.

Бартольд, В.В. (1977). Работы по истории востоковедения. Сочинения. Москва, Наука. Т. 9.

В.В. БАРТОЛЬДТІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯ

Дулатбек ҚЫДЫРБЕКҰЛЫ¹

*¹БАҚ-пен байланыс және Қазақстан тарихы кафедрасы
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: d.kydyrbekuly@iitu.kz*

Аңдатпа. Мақалада академик В.В. Бартольдтің Орталық Азия мен Таяу Шығыс аймақтарының тарихи-географиялық сипаттамасына арналған ғылыми еңбектері қарастырылған. Автор белгілі ғалымның ең маңызды және негізгі еңбектерін талдау арқылы Қазақстанның оңтүстік белдеуінің, Түркістанның, іргелес жатқан елдер мен аймақтардың тарихи географиясының келбетін қайта қалпына келтіруге талпыныс жасаған. Мақалада тарихнамалық талдау жүргізу арқылы В.В. Бартольдтің археологиялық деректер мен ортағасырлық авторлардың мәліметтеріне сүйеніп, Орталық Азиядағы ежелгі және ортағасырлық қалаларды іздеу мәселесіне ерекше назар аударылған. В.В. Бартольдтің Іле алқабы мен оның аумағындағы қалалар мен сауда пунктерінің локализациясына қатысты келтірген мәліметтері жеке сараланған. Мақалада В. Бартольд өз еңбектерінде қарастырылып отырған тарихи кезеңдердің транспорттық-экономикалық географиясын қалпына келтіруге басты назар аударғандықтан, Орталық Азиядағы бейбітшілікті сақтау және аймақтық интеграцияны дамыту мәселесінде академиктің тарихи географиясы үлкен маңызға ие жөніндегі тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: В.В. Бартольд, тарихи география, Түркістан, Орта Азия, көне және ортағасырлық қалалар, сауда жолдары.

ДОЛИНА ЗЕРАФШАНА В ЕВРОПЕЙСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ КАРТАХ XVII–XIX ВВ.

Азим МАЛИКОВ¹

¹*Отдел Азиатских исследований Университета Палацкого*

Оломоуц, Чехия

e-mail: azimma2018@gmail.com

Аннотация. Целью настоящей статьи является анализ географических карт и атласов, составленных в европейских странах, включая Российскую империю в XVII–XIX вв., на которых была изображена долина Зерафшана. Основными источниками стали географические карты, хранящиеся в отделе карт Национальной библиотеки Франции в Париже, Государственной библиотеке Берлина и карты, доступные на различных веб-сайтах. Необходимо отметить, что в изображении региона европейская картография почти до XVIII века оставалась под влиянием картографических разработок Птолемея. Ориенталистский дискурс в картографии региона проявился в использовании термина Тартария и преимущественном использовании греко-римских источников при составлении исторических карт региона. Материалы арабо-персидских географов в европейской картографии привлекались лишь выборочно. Географические карты долины Зерафшана, составленные европейскими картографами с 1820-х годов более подробны в деталях и координатах, что было связано с глубоким изучением региона российскими и английскими исследователями.

Ключевые слова: Центральная Азия, Самарканд, Бухара, Тартария, ориентализм, картография, география.

ZERAFSHAN VALLEY IN EUROPEAN GEOGRAPHICAL MAPS OF THE 17TH-19TH CENTURIES

Azim MALIKOV¹

¹*Department of Asian Studies, Palacky University*

Olomouc, Czech Republic

e-mail: azimma2018@gmail.com

Abstract. The aim of the article is to analyze geographical maps and atlases depicting the Zerafshan Valley compiled in European countries, including the Russian Empire in the 17th–19th centuries. The main sources of the article are geographical maps stored in the Map Department of the National Library of France in Paris, the State Library of Berlin and maps available on the Internet. It should be noted that in depicting the region, European cartography remained under the influence of Ptolemy's cartographic developments almost until the 18th century. Orientalist discourse in the cartography of the region was manifested in the use of the term Tartary and the predominant use of Greco-Roman sources in compiling historical maps of the region. Materials of Arab-Persian geographers were used only selectively in European cartography. Geographical maps of the Zerafshan Valley compiled by European cartographers since the 1820s are more detailed in details and coordinates, which was associated with an in-depth study of the region by Russian and English researchers.

Keywords: Central Asia, Samarkand, Bukhara, Tartary, orientalism, cartography, geography..

Карты являются дискурсивными инструментами, выражающие географические знания и социальные стереотипы. Карты воссоздают доминирующие геополитические дискурсы, которые часто неразрывно связаны с ориенталистскими (Branch, 2013: 38). Важно изучить, что включает и исключает карта, чьи интересы обслуживаются или отвергаются, и какой социальный контекст формирует и формируется картой и ее использованием (Branch, 2013: 39). Дж. Харли в своей статье «Деконструкция карты» (1989) показал существующую критику позитивистской картографии, которая была эмпирической и отделенной от контекста (Harley, 2011). Если учитывать интертекстуальность, то можно читать карты для альтернативных и иногда конкурирующих дискурсов (Harley, 2011: 58, 62). При этом надо отметить, что правила картографии различаются в разных обществах и государствах и они помогают понять политику знания (Black, 1997: 18).

Изучение географических карт, составленных в европейских странах в XVII–XIX веках, позволяет с одной стороны, проследить развитие географических знаний европейских картографов, а с другой, получить разные варианты конструирования представлений о расположении городов, рек, этнических групп и использовании различных названий для всего региона. Целью настоящего исследования стали географические карты, составленные в европейских странах, включая Российскую империю в XVII–XIX в., на которых была изображена долина Зерафшана, где находятся древние города Самарканд и Бухара.

Долину Зерафшана условно можно разделить на три части: Верхнюю, Среднюю и Нижнюю. Верхний Зерафшан представляет собой горные и предгорные районы верховьев реки Зерафшана. В Среднезерафшанской долине располагается Самаркандский оазис, где земледелие сочетается с животноводством, использующим пастбищные земли. Низовье Зерафшана представляет собой обширную равнину и включает в себя Бухарский оазис, который состоит из нескольких больших и малых оазисов, к которым относятся: Навоийский (Кермине) и Каракульский оазис. С Бухарой связаны также небольшие отдельные оазисы Нуратинский и Кенимехский (Ковалев, Ташбеков, Валиева, 1962).

В долине Зерафшана, где ныне располагаются Самаркандская, Навоийская и Бухарская области Узбекистана и часть территории Таджикистана, с древней эпохи сосуществовали и взаимодействовали оседлая и кочевая культуры. Для региона издревле была характерна полиэтничность, а в рассматриваемый период здесь жили представители таких народов как: узбеки, таджики, арабы, иранцы, татары, евреи, туркмены, казахи, кыргызы, каракалпаки, индусы и др. В долине среднего Зерафшана, в первой половине XVIII века произошел переход к оседлости ряда тюркских племени, что явно прослеживается в топонимике региона (Маликов, 2018).

Первые описания долины Зерафшана европейскими географами относятся к античной эпохе, когда здесь располагалась древняя Согдиана, ставшая частью империи Александра Македонского. В XVII–XIX веках долина Зерафшана входила в состав Бухарского ханства, позже эмирата, возглавляемого династией Аштарханидов и Мангытов. Бухара была столицей этих государств, а Самарканд был вторым по значимости городом.

Хотя существует множество исследований по истории мировой картографии, число исследователей по истории картографии оазисов Средней Азии немногочисленно и среди них можно перечислить: Ш. Камолиддинова (2002; 2005; Kamoliddinov, 2011), Е. Рычаловского (2008), З. Саидбобоева (2008), Н. Кенжеахмета (2023), С. Гор-

шенину (2019), А. Маликова (2009) и др. Однако микроисторический анализ отображения долины Зерафшана в европейской картографии XVII–XIX вв. при сравнительном привлечении местных источников до сих пор не был предметом специального исследования. Цель настоящего исследования показать динамику изменений восприятия региона на фоне развития европейской картографии и изучения долины Зерафшана. При анализе карт важно выявлять какие картографические традиции доминировали. Например, можно выделить античную – греко-римскую, мусульманскую картографии, а также разные традиции крупных европейских центров географических знаний.

Основными источниками настоящего исследования стали географические карты, хранящиеся в отделе карт Национальной библиотеки Франции в Париже и Государственной библиотеке Берлина¹, а также на различных вебсайтах по истории картографии. Для анализа привлечены карты Н. Витсена, Т. Лоттера, Ф. Бюяша, С. Данна, И. Тирриона, А. Эрроусмита, Яковлева и др. Для современного анализа карт региона мной использованы концепции и подходы Джона Харли, Джордана Бранча и др.

Долина Зерафшана изображена на разных картах по-разному. Эти карты можно разделить на следующие группы: карты мира, карты Азии, карты Тартарии, карты Бухарского ханства, исторические карты. На отдельных картах Персии и Афганистана также изображена долина Зерафшана. В XVII–XIX вв. известными центрами картографии были Нидерланды, Франция, Российская империя, итальянские и немецкие государства.

Сведения о главных городах долины Зерафшана – Самарканде и Бухаре есть во многих средневековых сочинениях исламских географов. В X веке создается классическая школа арабских географов и картографов, которая с самого начала была связана с Птолемеем (Крачковский, 1957: 19, 88). Исламская картография имела определенное влияние на развитие европейской географии, которая в XV–XVII вв. значительно зависела от птолемеевских традиций. В XVII веке Европа познакомилась с трудами самаркандской астрономической школы Мирзо Улугбека (1394–1449) (Крачковский, 1957: 117).

Региональные термины

Древними и средневековыми общими названиями региона, в состав которого воображаемо включалась долина Зерафшана были Согд, Туран, Туркестан и Мавераннахр. Этот вопрос был рассмотрен исследователями (Камолиддин, 2002). Кроме них использовались такие термины как Бухария – страна узбеков. Эти термины применялись как местными народами, так и в ряде зарубежных источников. Термин Тартария по отношению к Средней Азии использовался только европейскими картографами и географами.

Наиболее популярным термином, обозначавшим в европейской картографии долину Зерафшана был термин Согд или Согдиана. Тогда или Согдиана впервые упоминаются в древней «Авесте», а также античных источниках, включая труд Птолемея. Вопрос границ Согда является сложным и дискуссионным вопросом. В позд-

¹ Автор статьи выражает свою искреннюю признательность администрации Fondation Maison des Sciences de l'Homme (FMSH) за предоставленные возможности работы в библиотеках Парижа в 2008–2009 гг., и благодарит за финансовую поддержку исследования грант European Regional Development Fund – Project "Sinophone Borderlands: Interaction at the Edges" CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000791".

нем средневековье и до XX века один из районов – тюменей Самаркандской области назывался Сугуди калян (Климчицкий, 1935: 12). В источнике XVI века упоминается Мианкальский вилайет и Согд Самаркандский (Бухари, 1983: 87). В Бухарской области было селение Согд.

В местных источниках XVI века термин Мавераннахр и его границы определялись следующим образом: страна, расположенная между двумя реками – Джейхуном (Амударья – А.М.) и Сейхуном (Сырдарья – А.М.) с городами Бухара, Самарканд, Термез, Ходжент (Бухари, 1983: 219). Термин Мавераннахр встречается в ряде европейских карт. На карте нидерландца Н. Витсена от 1698 года Мавераннахр указан в качестве синонима топонима Узбек (Mortier, 1698).

Одним из популярных средневековых терминов, обозначавших всю Центральную Азию или его отдельные регионы был топоним Туран, впервые упоминаемый в тексте «Авесты», но наибольшее распространение этот термин приобрел с популяризацией поэмы «Шахнамэ» персидского поэта Абулькасима Фирдоуси. В среднеазиатском контексте его использовал Тимур (1336–1405) (Григорьев, 2004: 23–24). В XVII веке термин Туран как символическое название страны использовался в бухарской письменной традиции (Бухари, 1957: 17–18). Туран как название страны неоднократно использовался историками Бухарского эмирата и Кокандского ханства. По мнению С. Горшениной в начале XIX века Туран ассоциировался у европейских авторов с «варварами» (Горшенина, 2019: 65). Существующие материалы показывают, что Туран воспринимался по-разному и существовали разные дискурсы. На немецкой карте Вейланда (1782–1847) от 1838 года Туран указан синонимом термина Средняя Азия (Weiland, 1838), т.е. он интерпретирован в географическом контексте, а не культурном. Немецкий картограф К. Радфельд (1788–1874) в 1846 году составил карту, которую назвал Иран, Туран, Персию, Афганистан, Белуджистан, Туркестан. На карте можно увидеть два топонима Туран. Первый обозначает территорию к северу от Бухарского эмирата до территории казахов, а второй использован как синоним Центральной Азии и исторического топонима Туркестан. Территория долины Зерафшана также обозначена терминами Бухария и Согд (Radefeld, 1846). С приходом Российской империи в регион ситуация изменилась. Как пишет С. Горшенина, русские интеллектуалы эпохи завоевания Центральной Азии, считали «название Туран неудачным, поскольку оно никак не указывало на легитимность преобразования независимой Тартарии в русский Туркестан» (Горшенина, 2019: 62).

Топоним Туркестан использовался в разных контекстах и с разными значениями, начиная с VII века (Камолиддинов, 2002). В рассматриваемый период в европейской картографии он использовался с разными географическими границами и местоположениями, но в XVII–XVIII веках Туркестан обозначал присырдарьинские территории, включая Ташкентский оазис.

Существуют разные мнения исследователей о начале использования названия узбеки, страна узбеков в европейской картографии. Ш. Камолиддинов считает, что название узбек использовалось в картах уже с XVI века (Kamoliddinov, 2011: 316), а Е. Рычаловский полагал, что название узбеки впервые появилось в европейской картографии на карте немецкого географа Адама Олеария (1599–1671) в 1647 году (2008: 194). С. Горшенина игнорировала факты использования этого термина в географической литературе и картах (2019), в то время как казахский исследователь Н. Кенжеахмет отмечал, что на некоторых картах XVI–XVIII веков были зафиксированы названия узбек, страна узбеков или Узбекия (2023: 69–75). На картах XVII–XVIII

веков встречается также топоним Джагатай, чаще использовавшийся в письменной традиции в XIV–XV веках.

Название долины Зерафшан связано с рекой Зерафшан, в разные века носившая разные названия: Намич – по-согдийски, Политимет – в греко-римской традиции, река Согда, Кухак – в средние века, а с XVIII века закрепилось название Зерафшан, что означало золотоносная (Бартольд, 1963: 185).

В традиции некоторых европейских картографов XVI–XVIII вв. Самарканд выделялся как столица империи Тимура или столица Согдианы. Слава города была настолько велика, что на некоторых картах Азии и даже мира из всех городов Центральной Азии указывался только Самарканд. В европейской картографии XVI–XVII вв. Бухара считалась вторым по значимости городом, и лишь позже она указывается как столица Бухарии.

Для понимания выборочного использования названий региона, изобретения новых названий полезным являются отдельные аспекты концепции ориентализма, предложенные Э. Саидом. Прежде всего необходимо выделить термин Тартария, которым наиболее часто обозначался регион в европейской историографии XVII–XIX веков, но не был известен местному населению и местной историографии. До XVIII века западноевропейские знания о Центральной Азии и соседних областях были крайне ограничены и этот регион был известен просто как «Тартария», этимология которого не совсем ясна. Поскольку разрушения, причиненные монгольскими армиями, вызывали ассоциации с Тартаром, первоначальная форма «Tatar», изменилась на «Tartar». Название Тартар применялось к кочевникам Северной и Центральной Азии (Elliot, 2000: 625–626). Использование термина прослеживается с XIII и включая XIX век. Как следует из Британской энциклопедии 1771 года, самая большая провинция этой империи называлась Великой Тартарией и охватывала собой земли Западной Сибири, Восточной Сибири и Дальнего Востока. Среди народов Тартарии различались тартары, калмыкские тартары, узбекские тартары, тартары Тибета и др. (Encyclopaedia Britannica, 1771: 887).

Вытеснение термина Тартария термином Средняя Азия происходит с начала XIX века, в чем немалую роль играло расширение Российской империи, у которой была своя имперская номенклатура топонимических и этнических названий. С. Горшенина считает, что в начале XIX века Тартария окончательно утратила свой «регионалистский» смысл (Горшенина, 2019: 93). На наш взгляд, надо также учитывать политизацию этого вопроса в контексте истории Российской империи и тем не менее, ориенталистский топоним Тартария продолжал использоваться некоторыми европейскими авторами до конца XIX века.

Долина Зерафшана в картографии XVII–XVIII веков

Амстердам был доминирующим картографическим производственным центром в XVII веке. Известный нидерландский государственный деятель, мэр Амстердама Н. Витсен (1641–1717) был автором карты Тартарии 1687 года которая стала популярной в различных странах Западной Европы. На карте Витсена от 1689 года есть названия Самарканд, Бухара, Дабусия, Кермине, Вабкенд, а также этнические названия: узбеки, севернее их казахи, а южнее Джагатай. Интересно, что Самарканд показан как город размерами больше Бухары. Уникальность сведений Н. Витсена

заключается в том, что он использовал разные источники, включая российские, западноевропейские и арабо-персидские (Витсен, 2010).

Прогресс британской картографии очевиден при анализе карт Германа Молла (ок. 1654–1732) – одного из известных лондонских картографов в первой половине XVIII века. Он составил карту независимой Тартарии, включавшая в себя страны узбеков, Кашгар, Тибет, Ласса. В долине Зерафшана изображены Самарканд, Бухара, река без названия (современный Зерафшан, впадающий в Амударью). Указаны названия узбеки, а также Маварсогд – по всей видимости неправильная интерпретация названий Мавераннахр и Согд (Moll, 1712). На его же карте мира от 1715 года указана независимая Тартария, внутри которой находится страна узбек, изображен только Самарканд и река (Зерафшан – А.М.), впадающая в Джейхун (Амударью – А.М.) (Moll, 1715). Интересна карта Римской империи до 400 года, составленная Моллем. При изображении долины Зерафшана использованы материалы античных географов и на карте мы видим Мараканду (Самарканд – А.М.), Политимет (р. Зерафшан. – А.М.), но Бухары на карте нет, зато есть греческий городок Бранхидов (Moll, 1730).

В XVIII веке наблюдается значительное развитие европейской картографии. В 1740 году нидерландцем Исааком Тирионом была составлена карта Персии, на которой изображено и Среднеазиатское междуречье. Автор назвал Среднюю Азию Тартарией. Он также создавал карты, например, карту Персидской империи (Tigion, 1750). Долина Зерафшана указана в составе двух владений Бухары и Самарканда, которые в свою очередь входили в состав государства узбеков. Последняя является частью Тартарии (Tigion, 1750). На карте помещены такие названия как Самарканд, Бухара, Кушания, Нур, Иштихан, Тававис, городок Заамин (Раамин на карте). Вероятно, что Тирион использовал разные источники, включая арабо-персидские географические сочинения. Арабские географы X века называли Кушанию «сердцем Согда» (Бартольд, 1965: 198). На карте Тириона есть неточности в местоположении отдельных городков. Например, Нур, находившийся севернее Самарканда изображен юго-западнее.

В рассматриваемый период во Франции также наблюдался значительный прогресс в картографическом деле. Составлялись как современные, так и исторические карты Средней Азии, среди которых особенным интересом пользовалась эпоха Александра Македонского. Так, например, географ Филипп Бюаш (1700–1773) в 1745 году издал в Париже карту империи Александра, где обозначил Мараканду или Самарканд, Согдиану, реку Политимет (Зерафшан) и даже греческий городок Бранхидов. Вместе с тем он поместил на карту Бухару, которая не упоминалась античными географами (Buache, 1745). Очевидно, что Бюаш хорошо знал некоторые античные источники по истории завоевательных походов Александра Македонского, однако, при этом включил в свою карту некоторые современные ему названия, например реку Илак, Чиназ и Ташкент.

Реформы Петра Великого открыли новую страницу в российской картографии. На Генеральной карте Российской империи, составленной И.К. Кириловым в 1734 году видно два владения: Бухария и Самаркандия. Первый российский исторический атлас на основе «Истории государства Российского» русского историка Н.М. Карамзина (1766–1826) был составлен И.Ф. Ахматовым (1766–1829) и он назывался «Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства». Во втором томе есть карта походов Чингисхана, где на территории долины Зерафшана изображены Самарканд, Нур, река (Зерафшан), впадающая в

Амударью, Мавераннахр, Согдиана, Бухария (Ахматов, 1831). Таким образом, на карте присутствуют разновременные топонимы.

В 1730 году Филиппом Иоанном Страленбергом, работавшим в России, была составлена карта, на которой нашло отображение и Среднеазиатское междуречье. На ней точно показано новое географическое описание Великой Тартарии. На территории от современной Туркмении до Бадахшана указана страна Узбекия, внутри которой находится Бухария. Страна Туркестан помещена на территории современного южного и восточного Казахстана. В долине Зерафшана указаны Самарканд, Бухара, Байкенд, Нур, Кермине. Зерафшан же показан впадающим в Амударью.

В XVIII веке с расширением Британской империи, возникла потребность в новых знаниях мировой географии. Самюэл Данн (1723–1794) создал серию карт для Ост-Индской компании. На карте независимой Тартарии от 1774 года, один из списков которой хранится в Берлинской библиотеке, помещены такие названия как Самарканд, Бухара, Кушания, Нур, ал-Согд, городок Заамин, река Заамин, село Саад, а также самоназвание узбеки. Вероятно, он использовал разные источники, в том числе и путевые заметки неизвестных местных паломников, так как упомянуто село Саад, где находилось святилище Саад Ваккаса (сподвижник пророка Мухаммада – А.М.). Границы между Хорезмом и Бухарой указаны, но Кокандское ханство вообще отсутствует.

Тобиас Конрад Лоттер (1717–1777) – один из самых известных немецких картографов XVIII века был автором широкоформатной карты Азии 1750 года (Lotter, 1750). На его карте от 1750 года, помещены такие названия как: Самарканд, Бухара, Кермине, Гиждуван, Кушания, Нур, Согд, Маймург, Байкенд, Тававис, Арбинджан, Сагардж, Иштихан, Дабусия, городок Заамин, владения бухарские, самаркандские внутри земель узбекских. Бухара выделена красным цветом, обозначавший ее столичный статус. Месторасположения некоторых населенных пунктов изображены неверно. Например, Маймург изображен близ Бухары, хотя на самом деле он находился в Самаркандской области. Нур, находившийся севернее Самарканда изображен южнее. Очевидно, что Лоттер использовал арабо-персидские источники IX–XIII вв. Также указано название Саад к северо-востоку от Самаркандской области. На карте намечены дороги в четыре направления от Самарканда: первая – в северные степные районы Центральной Азии, вторая – на восток в направлении Джизака, третья – на юг в направлении Кеша, четвертая – на запад в направлении Бухары. На карте отмечены дороги в шесть направлений от Бухары: первая – на восток в направлении Самарканда, вторая – на юг-восток, в направлении Карши или Несефа, третья, в направлении юго-запад на Шуркуль, четвертая на запад в направлении Каракуля, пятая – на запад в направлении Байкенда, шестая – на северо-запад в направлении на Хорезм.

Долина Зерафшана в картографии XIX века

Географические карты Среднеазиатского междуречья, составленные европейскими картографами в 1820-х – 1830-х годах отличаются от предыдущих тем, что они более подробны в деталях и координатах, что было связано с глубоким изучением региона российскими и английскими исследователями.

Первоначально недостаток сведений о регионе географы пытались восполнить, используя методы «древней» и «современной» географии. Привлечение данных древней географии было направлено на сравнительное изучение географии классической эпистемы и объяснения исторического развития наций и народов (Withers,

2013: 4). Но к концу XVIII века древняя география, оказалась под угрозой маргинализации более современными методами (Withers, 2013: 5).

Джеймс Реннелл (1742–1830) – великий английский географ опубликовал карту всего азиатского субконтинента, при составлении которой он опирался на сведения геодезистов, как азиатских, так и европейских (Карп, 2017: 58). На составленной в 1792 году им карте Индостана и соседних регионов Зерафшанская долина изображена следующим образом: Самарканд (Мараканда), Бухара, Базария (неизвестный городок – А.М.), Байкенд, Дабусия, Нур, на востоке – Замин, а также названия – Согдиана, ал-Согд, Великая Бухария – страна Узбеков. Политимет (Зерафшан – А.М.) указан впадающим в Амударью (Rennel, 1792). Карта Джеймса Реннелла «Мир по идее Геродота» от 1800 года иллюстрирует его использование карт как формы древней географии (Withers, 2013: 7). Одна из его задач заключалась в «исправлении географии, древней и современной, по территории между Индией и Европой» (Withers, 2013: 6). На карте мы видим Согдию с городом Мараканда, Хорасмию, Бактрию и др.

Центральная Азия вызвала значительный интерес у англичан в связи с близостью к ее индийским колониям, и имперскими планами Британии. Между 1798 и 1830 годами в изучение региона значительный вклад был внесен дипломатом Джон Малкольмом (Withers 2013: 4). Центральная Азия также представляла интерес, с учетом современных проблем по отношению к прошлым цивилизациям. Европейские географы и путешественники постоянно «темпорализировали» античные земли, сравнивая их с более знакомыми классическими, библейскими или средневековыми мирами (Withers, 2013: 4).

Англо-русское соперничество в Средней Азии привело к росту интереса к региону и составлению подробных географических карт. Карта королевства Кабул и некоторых соседних стран была составлена М. Эльфинстоуном, являвшийся представителем Ост-Индской компании, а с 1808 года значащийся послом при афганском дворе в Кабуле. При изучении географии региона М. Эльфинстоун привлекал местных информаторов (Withers, 2013: 11). На его карте от 1809 года помещены такие названия как Самарканд, Бухара, Каттакурган, Пайшанба, Янгикурган, Зияддин, Довул-тепа, Каракуль, Кара-тепа, Шираз (руины), Саидваккас, Заамин, Раватходжа, Панджакент, Кштут, Фан. Есть общие названия региона Туркестан, Бухара и этнические названия: узбеки и туркмены. На карту помещены два разных названия реки Зерафшан: Кухак и Зерафшан (Elphinstone, 1815).

Британцы Эрроусмиты были династией картографов, трудившаяся с конца XVIII до середины XIX века. Аарон Эрроусмит (1750–1823) был известен тщательно подготовленными и значительно обновленными картами, глобусами и схемами. Его племянник Джон Эрроусмит был одним из основателей Королевского географического общества. На карте А. Эрроусмита от 1814–1816 годов, помещены такие названия как Самарканд (Мараканда), Бухара, Согд или Согдиана, Челек, Каттакурган, Пайшанба, Зияддин, Ургут, Янгикурган, Каракуль, Кара-тепа, Шираз (руины), Саадваккас, Заамин, Раватходжа, Панджакент, Кштут, Пан (Arrowsmith 1816). Можно предполагать, что часть названий взята от наименования центров административных единиц – бекств Бухарского эмирата. Есть названия Бухария, Мавераннахр, а также три разных названия реки Зерафшан: Политимет, Кухак, Зерафшан. Этнонимы в рассматриваемом регионе не указаны. На карте от Джона Эрроусмита 1824 года, помещены такие названия как Самарканд, Бухара, ал-Согд, Челек, Зияддин, Ургут, Каракуль, Нур, страна Великая Бухария, Тартария. Южнее Амударьи указаны узбеки (Arrowsmith, 1824).

Позже офицер Александра Бёрнс стремился расширить географические знания Великобритании о Центральной Азии и его работы по географии региона имели большое значение (Withers, 2013: 14). По мнению А. Бёрнса, Бухара и Коканд, включают в себя весь Туркестан, ибо составляют два сильнейших его государства (Бёрнс, 1849: 441). В 1830-х годах административно-территориальные единицы Бухарского эмирата на территории долины Зерафшана включали ряд областей. «Первые шесть из этих отделов занимают долину реки Самарканда, известной под именем Кохика и Зерафшана, т.е. золотоносной реки. Это есть древняя долина Согда, вызывавшая похвалы всех веков, начиная от времен Александра Вторая по важности за Сиром река есть Кохик или Зерафшан» (Бёрнс, 1849: 480–483).

Впервые достаточно подробная карта долины Зерафшана была составлена в 1841 году членами дипломатической миссии Н. Бутенева и издана Н. Ханьковым в 1843 году (Постников, 2012). Миссия посетила Бухару в период англо-афганской войны (1838–1842) и одним из возможных вариантов событий было покорение Бухарского эмирата. Это потребовало детального изучения региона. На карте Бухарского ханства указаны города и крупные крепости, расположенные на территории долины Зерафшана. На территории Самаркандской области расположены населенные пункты – Самарканд, Каттакурган, Хатырчи, Пенджикент, Кштут, Джар-тепа, Джумабазар, Зиаддин, Митан-Яр-баши, Дархан, Халваи, Зарават, Чимбай, Кара-балык, крепости: Янги-курган-кипчак, Кара-тепа, Янги-курган, Пайшанби и др. Река Зерафшан, вливающаяся в озеро Денгиз. На территории Самаркандской области выделена река Ак-дарья. На юге Самаркандской области выделено самостоятельное Шахрисябзское владение. В Бухарской области указаны следующие населенные пункты: Бухара, Вабкенд, Ходжа Ориф-ата, Гиждуван, Гаждумак, Гишты, Ходжа Убан, Хайрабад, Харгуш, Куюк-мазар, Ромитан, Наубахор, Зармитан, Бустан, Шахри ислом, Джандар, Пирмаст, Яккатут, Бахауддин, Хазрати Мир Кулял, два Пайкенда и даже развалины городища Пайкенд, развалины села Чакыр-ата, Кермине, крепости: Варданзи, Каракуль, Зандани и др.

В 1841 году участник российской миссии Н. Бутенев российский картограф Яковлев впервые составил план Самарканда. На карте изображен достаточно детальный план улиц города. Подробно обрисована городская стена с местоположением шести городских ворот. На карте нанесены планы некоторых исторических архитектурных памятников города: трех медресе на площади Регистан, здания на кладбище Чокардиза и т.д. Особенный интерес вызывает местоположение крупных мечетей или медресе города, часть которых была разрушена во время и после событий 1868 года. Если сравнить с более поздними картами Самарканда, то на карте Яковлева обнаруживаются неточности в составлении плана города. Наряду с ней, также была составлена и относительно подробная карта Бухары. На ней указаны местоположения крупных исторических памятников и кладбищ. К югу от города указана мечеть Намазга и недалеко от нее еврейское кладбище. Отметим, что впервые схематичная карта города Бухары была составлена в 20-х годах XVIII века, и обнаружена в материалах немецкого врача Д. Мессершмидта (Брентьес, 1985).

Изучение европейских карт долины Зерафшана показывает динамику изменения знаний о регионе и вместе с тем, по ним невозможно проследить появление новых топонимов, носивших названия тюркских, узбекских и казахских родов, оседавших в регионе. Между тем в долине Зерафшана нами было выявлено более 800 названий родов, племен и этнопонимов XVIII–XIX вв. (Маликов, 2018).

Заклучение

В изображении региона европейская картография почти до XVII века оставалась под влиянием картографических разработок Птолемея. При составлении карт отображались разные дискурсы, порой противоречивые, что видно в использовании разных названий для рассматриваемого региона. Карты, составленные с XVIII века, ценны тем, что позволяют представить географическое расположение поселений региона, некоторых народов. Картографы использовали разные источники, что влияло на отображение в картах разных топонимов, включая анахронизмы. Древними и средневековыми общими названиями региона, в состав которого воображаемо была включена долина Зерафшана были Согд, Туран, Туркестан и Мавераннахр. Кроме них использовались такие термины как Бухария, страна узбеков. Эти термины использовались как местными народами, так и в ряде зарубежных источников. Термин Тартария по отношению к Средней Азии использовался только европейскими источниками.

Первоначально недостаток сведений о регионе географы пытались восполнить, используя методы «древней» и «современной» географии. Ориенталистский дискурс в картографии региона проявился в использовании термина Тартария и преимущественном использовании греко-римских источников при составлении исторических карт региона. Материалы арабо-персидских географов в европейской картографии привлекались лишь выборочно. Географические карты Среднеазиатского междуречья, составленные европейскими картографами с 1820-х годов, отличаются от предыдущих тем, что они более подробны в деталях и координатах, что было связано с глубоким изучением региона российскими и английскими исследователями.

Источники:

Ахматов, И. (1831). Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства, составленный на основании истории Карамзина. СПб.

Бартольд, В.В. (1963). Сочинения. Том I. Москва, Наука.

Бартольд, В.В. (1965). Сочинения. Том III. Москва, Наука.

Бёрнс, А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832, 1833 гг. лейтенантом А. Бёрнсом. Ч. 3. Кн. 1-2. Москва, 1849.

Брентьес, Б. (1985). Планы городов Бухара и Туркестан XVIII века. Общественные науки в Узбекистане, №6.

Бухари, Хафиз-и Таныш. (1983). Шараф-нама-йи шахи (Книга шахской славы). Ч. 1. Пер. с перс., введ., примеч. и указ. М. Салахетдиновой. Москва, Наука.

Витсен, Н. (2010). Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии. В 3 т. Т. 1 / пер. с гол. яз. В.Г. Трисман; ред. и науч. рук. Н. П. Копанева, Б. Наарден. Амстердам, Pegasus.

Горшенина, С.М. (2019). Изобретение концепта Средней. Центральной Азии: между наукой и геополитикой. Перевод с французского М.Р. Майзульса. Вашингтон, Программа изучения Центральной Азии, Университет Джорджа Вашингтона.

Григорьев, А.П., Телицин Н.Н., Фролова О.Б. (2004). Надпись Тимура 1391 г. Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки, Вып. XXI. СПб., СПбГУ.

Камолиддин, Ш.С. (2002). К вопросу об употреблении географических названий «Мавераннахр» и «Туркестан». O'zbekiston tarixi, №4, 61–68.

Камолиддин Ш.С. (2005). Ўзбекистоннинг ўрта асрларга оид хариталари. Moziydan sado, №2, 30–33.

Кенжеахмет, Н. (2023). Европейские карты Казахской степи и Центральной Азии. The Qazaq Historical Review 1, 56–121.

Климчицкий, С.И. (1937). Название Согдианы в топонимике Таджикистана. Записки Института Востоковедения Академии наук СССР. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР. Т. 6, 9-13.

Ковалев С., Ташбеков Э., Валиева Р. (1962). География сельского населения и сельских населенных пунктов Самаркандской и Бухарской областей. Ташкент.

Крачковский, И. Ю. (1957). Избранные сочинения: в 6 т. Т. 4. Арабская географическая литература. М.-Л., Изд-во АН СССР.

Маликов, А. (2018). Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана: XVIII – начало XX в. Ташкент, Muharrir nashriyoti.

Маликов, А.М. (2009). Ташкентский оазис в европейской картографии XVII–XIX вв. Ўзбекистон тарихи. №1, 31–35.

Бухари, Мир Мухаммед Амин-и. (1957). Убайдалла-наме. Ташкент, АН УзССР.

Постников, А.В. (2012). О прибытии российской миссии в 1841 г. в Бухару: сбор первых историко-географических источников. Проблемы востоковедения. №4(58), 81–86.

Рычаловский, Е.Е. (2008). Казахстан и Средняя Азия на античных и средневековых картах. Атлас Туран на старинных картах: образ пространства – пространство образов: Казахстан, Центральная Азия, Прикаспий, Приуралье, Западная Сибирь, Восточный Туркестан, Балх, Хорасан. Автор идеи и составитель П.А. Терский. Алматы-Москва: Дизайн. Информация. Картография, 158–235.

Саидбобоев, З. (2008). Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI–XIX асрлар). Тошкент, Фан.

Ханыков, Н.В. (1843). Описание Бухарского ханства. [Opisanie Bukharskogo khanstva]. Sankt Petersburg, Tipografiya imperatorskoy akademii nauk.

Arrowsmith, A. (1816). Outlines of the Countries Between Delhi and Constantinople. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/60677> (Дата обращения: 30.04.2024)

Arrowsmith, J. (1824). Persia with part of Cabul &c. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/102025/persia-with-part-of-cabul-c-arrowsmith> (Дата обращения: 30.04.2024)

Black, J. (1997). Maps and politics. Reaktion Books, Ltd 1997.

Branch, J. (2013). The cartographic state: Maps, territory, and the origins of sovereignty. Vol. 127. Cambridge University Press.

Encyclopaedia Britannica (1771). or, A Dictionary of Arts and Sciences, Compiled Upon a New Plan, in Which the Different Sciences and Arts Are Digested Into Distinct Treatises or Systems, and the Various Technical Terms, & Are Explained As They Occur in the Order of the Alphabet first edition reprint, volume 3. Edinburgh: Printed by A. Bell and C. Macfarquhar and sold by Collin Macfarquhar.

Buache, P. (1745). Alexandri Magni Imperium et Expeditio Tabula. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/94213/alexandri-magni-imperium-et-expeditio-tabula-buache> (Дата обращения: 30.04.2024).

Elliott, M.C. (2000). The Limits of Tartary: Manchuria in Imperial and National Geographies The Journal of Asian Studies, Vol. 59, No. 3. Aug., 603–646.

Elphinstone, M. (1815). An Account of the Kingdom of Caubul, and its Dependencies in Persia, Tartary, and India; Comprising a View of the Afghaun Nation, and a History of the Dooraunee Monarchy [with map:] A Map of the Kingdom of Caubul, and some of the Neighbouring Countries.

<https://www.raremaps.com/gallery/detail/89552/an-account-of-the-kingdom-of-caubul-and-its-dependencies-in-elphinstone> (Дата обращения: 30.04.2024).

Harley, J.B. (2011). Deconstructing the map, Dodge, Martin, Rob Kitchin, and Chris Perkins, eds. The map reader: theories of mapping practice and cartographic representation. John Wiley & Sons.

Kamoliddinov, Sh. (2011). The Map of Central Asia by Basilio Batatzis (1730), in: Central Eurasian Studies: Past, Present and Future / Editors H. Komatsu, S. Karasar, T. Dadabaev, G. Kurmangalieva Ercilasun. T.C. Maltepe Üniversitesi Yayinlari No. 46 (2011/5). Istanbul, Maltepe University, 315–339.

Kapil, R. (2017). Networks of knowledge, or spaces of circulation? The birth of British cartography in colonial south Asia in the late eighteenth century, *Global Intellectual History*, 2: 1, 49–66.

Lotter, T.C. (1750). *Opulentissimi Regni Persiae juxta suas Provincias recentissima et accuratissima Designatio* <https://www.raremaps.com/gallery/detail/85292>

Moll, H. (1730). Historical Map of the Roman Empire and the neighboring Barbarous Nations to the Year of our Lord Four Hundred when the Empire began to be rent with foreign invasions. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/102026/historical-map-of-the-roman-empire-and-the-neighboring-barba-moll> (Дата обращения: 30.04.2024).

Moll, H. (1715). A New and Correct Map of the World Laid Down According to the Newest Discoveries, and from the Most Exact Observations. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/94681/a-new-and-correct-map-of-the-world-laid-down-according-to-th-moll> (Дата обращения: 30.04.2024).

Moll, H. (1712). A Map of Independent Tartary Containing the Territories of Usbeck, Gasgar, Tibet, Lassa. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/65844/a-map-of-independent-tartary-containing-the-territories-of-u-moll> (Дата обращения: 30.04.2024).

Moreland, C., Bannister, D. (1983). *Antique maps, a collector's handbook*. Longman Publishing Group.

Mortier, P. (1698). *Carte Nouvelle de la Grande Tartarie, par Monsieur N. Witsen*. Amsterdam.

Withers, Ch. WJ. (2013). On Enlightenment's margins: Geography, imperialism and mapping in Central Asia, c. 1798–c. 1838. *Journal of Historical Geography* 39, 3–18.

Radefeld, C.C.F. (1846). Iran, Turan, Persien, Afghanistan, Beludschistan, Turkestan. Nach den besten Quellen. Entw. u. gez. vom Hauptm. Radefeld. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~21936~690028:Iran,-Turan,-Persien,-Afghanistan,-> (Дата обращения: 30.04.2024).

Rennel, J. (1792). Memoir of a map of Hindoostan; or, The Mogul empire: with an introduction, illustrative of the geography and present division of that country: and a map of the countries situated between the heads of the Indian rivers, and the Caspian Sea. <https://apps.lib.umich.edu/online-exhibits/exhibits/show/india-maps/item/5224?exhibit=136&page=1193> (Дата обращения: 30.04.2024).

Tirion, I. (1750). *Nieuwe kaart van't Ryk van Persie*. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/83618> (Дата обращения: 30.04.2024).

Weiland, K.F. (1838). *Der westliche Theil von Mittel-Asien oder Turan mit einen Theile der angrenzenden Laender*. Weimar. <https://kramerus.cuni.cz/uk/view/uuid:a88be922-3beb-11ec-858f-fa163e4ea95f?page=uuid:a9869e1c-3beb-11ec-858f-fa163e4ea95f> (Дата обращения: 30.04.2024).

XVII-XIX ғғ. ЕУРОПАНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КАРТАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРАФШАН АЛҚАБЫ

Азим МАЛИКОВ¹

¹Палацкий университетінің Азиялық зерттеулер бөлімі

Оломоуц, Чех Республикасы

e-mail: azimma2018@gmail.com

Аңдатпа. Мақала XVII–XIX ғасырларда Еуропа елдерінде, соның ішінде Ресей империясында құрастырылып, Зерафшан алқабын бейнелеген географиялық карталар мен атластарға талдау жасау мақсатын көздейді. Негізгі дереккөздер – Париждегі Франция Ұлттық кітапханасының карта бөлімінде, Берлин мемлекеттік кітапханасында сақталған географиялық карталар және әртүрлі веб-сайттарда ұсынылған карталар. XVIII ғасырға дейін аймақты бейнелеуде еуропалық картография Птоломейдің картографиялық әзірлемелерінің ықпалында болғанын атап өткен жөн. Өлке картографиясындағы ориенталистік дискурс Тартария терминінің қолданылуынан және өлкенің тарихи карталарын жасауда грек-рим деректерінің басым пайдаланылуынан көрінді. Араб-парсы географтарының материалдары еуропалық картографияда тек іріктелген күйде пайдаланылды. 1820 жылдардан бастап еуропалық картографтар тарапынан сызылған Зерафшан алқабының географиялық карталары детальдарі мен координаттары жағынан анағұрлым толық, бұл ең алдымен аймақты орыс және ағылшын зерттеушілерінің терең зерттеуімен тікелей байланысты болды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Самарқан, Бұқара, Тартария, ориентализм, картография, география.

II. ШЫҒЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ

**HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA
IN EASTERN SOURCES**

HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN THE PRE-ISLAMIC PERIOD ACCORDING TO ZOROASTRIAN SOURCES

Nargis J. KHOJAEVA **(ORCID ID: 0009-0005-6540-0915)**

*¹A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography
National Academy of Sciences of Tajikistan
Dushanbe, Tajikistan
e-mail: rangha@mail.ru*

Abstract. Having conducted a comparative analysis of Zoroastrian ("Avesta", Pahlavi literature), ancient, Vedic and medieval Muslim written sources, the poem "Shahnameh" by A. Firdawsi, as well as archaeological, linguistic and epigraphic material, data of toponymy, paleography and reports of Russian researchers of the second half of the 19th – early 20th century, the author of the article comes to the conclusion that the geographical map of the Avestan world can coincide only with the geographical map of modern Central Asia.

Keywords: Avesta, Pahlavi literature, Shahnameh, oronyms, hydronyms, toponyms, localization, Central Asia.

ЗОРОАСТРИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ДӘУІРДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ

Наргис Ж. ХОЖАЕВА¹

*¹А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты
Тәжікстанның Ұлттық Ғылым академиясы
Душанбе, Тәжікстан
e-mail: rangha@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада автор зороастризмге («Авеста», Пехлеви әдебиеті), ежелгі, ведалық және ортағасырлық мұсылман жазба деректеріне, А. Фирдоусидің «Шахнама» поэмасына, сонымен қатар археологиялық, лингвистикалық және эпиграфиялық материалдарға, топонимика деректеріне, палеография және XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы ресейлік зерттеушілердің хабарламаларына салыстырмалы талдау жүргізу арқылы Авеста әлемінің географиялық картасы қазіргі Орталық Азияның географиялық картасымен сәйкес келуі мүмкін деген қорытындыға келген.

Түйін сөздер: Авеста, Пехлеви әдебиеті, Шахнама, оронимдер, гидронимдер, топонимдер, локализация, Орталық Азия.

For several millennia, the territory of Central Asia within the post-soviet Central Asian republics (Southern Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, Afghanistan, and Iran) was a bridge between West and East. Different natural environments and climatic conditions and the diversity of its landscapes, from fertile oasis to the great deserts, from steppes and marshy deltas to high mountains, were the causes of the uneven economic and cultural development of the region. The tribes and peoples having different economic structures (the steppe pastoral tribes and sedentary farmers) coexisted on its territory. Zoroastrian written sources describe exactly this region of Central Asia, which is located in the heart of the Eurasian continent.

The Bronze Age is an important historical period in the history of Central Asia, when complex ethnic processes and migrations of tribes took place on its territory. The ethnic history of Central Asia during the Bronze Age is closely connected with the issues of the origin of the Indo-Iranians, i.e., with the so-called Aryan problem, which has been the subject of debate among scientists for more than a century. It was during this period that the formation of ethnic entities mentioned in the Avesta (TITUS TEXT COLLECTION), the sacred book of the Zoroastrian religion practiced by ancient Iranian peoples, including the ancestors of the Tajiks, began.

The surviving parts of the Avesta do not give a complete picture of the world of the ancient inhabitants of Central Asia. Therefore, in a number of cases we have to use information from later Zoroastrian literature written in the Pahlavi language, such as the Bundahiš (3rd–4th cc.) (The Bundahis, 1980), Dādistān-ī Dēnīg (Dādistān-ī Dīnīk, 1882), Dēnkard (9th c.) (Dīnkard, 1897), Dīnā- ī Mēnōg-ī Khirad (Dīnā-ī Mainōg-ī Khirad, 1885), etc.

In ancient times, rivers, mountains, seas, and lakes mainly fixed borders between different historical and cultural areas. Some of them were used as natural borders for many centuries. Such a characteristic feature is observed in the Avesta (Khojaeva, 2017: 23). This written source kept information not only about the history, culture, and mythology of the Iranian peoples but also about the historical geography of Central Asia in ancient times. The names of countries, mountains, rivers, seas, and lakes are mentioned in this literary monument. In the Avesta, it was observed the relationship between historical events and toponyms, hydronyms, and oronyms. The names of countries are also mentioned there.

Long-term studies of Avestan geography have shown that the localization of the orography and hydrography of the Avesta is one of the main tasks of the historical geography of Central Asia in ancient times (Khojaeva, 2003; Khojaeva, 2017). Since the localization of the mountains, rivers, seas, and lakes mentioned in the Avesta is the key to solving the issue of localization of countries, tribes, and ethnic entities mentioned in the source, that is, Central Asia in ancient times, which is one of the most relevant in modern historical science.

Thanks to a fundamentally new methodological approach – namely, a comprehensive study based on the use of comparative analysis of the Avesta, Pahlavi literature, Vedic and ancient, medieval Arabic and Persian sources, the literary monument Shahnameh by Firdawsi, as well as archaeological, linguistic material, toponymy, epigraphy, and paleogeography data – we were able to present an almost complete picture of the geographical world of the ancient Iranians, described in the Avesta. Besides that, we used for the first time the ethnographic material collected in the Gorno-Badakhshan Autonomous Region (Andreev, 1953: 171–205; Yusufbekova, 2001: 130, 149–159; Lashkariev, 2008:

101–105) and in Rasht (Andreev, 1925: 151–157; Kislyakov, 1966), and the results of research by Russian scientists in the second half of the 19th and early 20th centuries. It is necessary to mention that the reports of Russian researchers (Arandarenko, 1883: 140–159; Novitskij, 1904: 1–30; Bobrinsky, 1909, etc.) contain interesting material on the ethnography of mountain Tajiks, reflecting pre-Islamic traditions, especially in funeral and wedding ceremonies. It is important to note that the works of Russian scientists (Voronets, 1871; Maev, 1879; Minaev, 1879; Ivanov, 1884; Logofet, 1913; Zaitsev, 1903, etc.) reflect in detail the toponymy, orography, and hydrography of the mountainous regions of the modern territory of Tajikistan and Northern Afghanistan, where Bactria mentioned for the first time in the Avesta was located. It should be noted that during the Soviet times, many geographical names were changed. And the information of Russian scientists testifies to the ancient names of mountains, passes, rivers, and villages, including the Avestan ones. Thus, this material turned out to be an important factual basis for substantiating our point of view on the identification of some Avestan geographical names.

In the study of Avestan geography, we used for the first time the orohydrographic scheme of the mountain – river – sea in its completed form (Khojaeva, 2001; Khojaeva, 2003: 45–98, 102–103; Khojaeva, 2017: 70–148). In the Avesta, it was revealed as follows: the Avestan Harā bərəzaitim Mountains, the Vanhūiā dāitii and Raṇhā Rivers, and the Vouru-kaš,a Sea. It is with these Avestan geographical names that the main historical events mentioned in the Avesta are connected. The localization of the Avestan mountains of Hara Berezaiti, the Arđvi, Vakhvi-Datia, and Rangha rivers, and the Vorukash Sea was carried out on the basis of a new methodological approach – a comprehensive study based on an orohydrographic scheme. This allowed us to confirm our conclusion that the orohydrographic scheme of the Avestan Harā bərəzaitim mountains, the Vanhūiā dāitii and Raṇhā Rivers, and the Vouru-kaš,a sea can coincide only with the modern map of Central Asia in such position: the Tien Shan – Pamir-Hindu Kush mountain system – the Amu Darya and Syr Darya rivers – the Aral Sea (Khojaeva, 2003: 98, 103; Khojaeva, 2017: 147–148, 307) (Fig. 1-2).

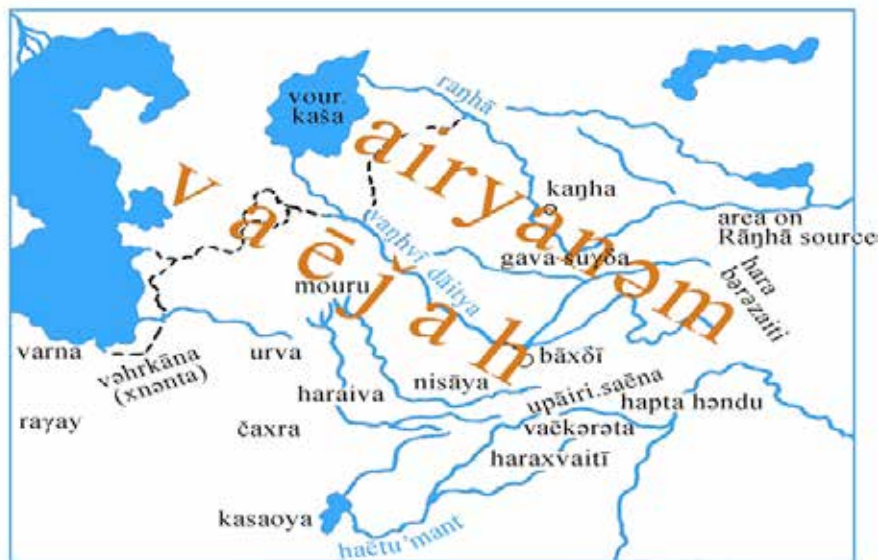

Fig. 1. Map of the Avestan World

Fig. 2. Map of Modern Central Asia

We also came to this important conclusion that according to the "Avesta," the Harā bərəzaitīm Mountains consisted not of one mountain system but of several (Khojaeva, 2003: 49, 103; Khojaeva, 2017: 73–74, 307). Thus, the real geographical borders of the modern Pamirs were established. Based on analysis of geomorphologic, natural, climatic, vegetation, and geographical features, it can be argued that the geographical conception of the Pamirs considerably exceeds the borders of the Eastern Pamirs (GBAO). In our opinion, from the North, the Southern Tien Shan (Zaalai range), from the East, the Kashgar range (Western Kunlun), from the South, the Northern part of Hindu Kush, and, from the West, the range of Kohi Lal of the Eastern Afghan Badakhshan should be included within the Pamirs (Khojaeva, 2003: 65–67, 103–104; Khojaeva, 2017: 103–105, 307–308). Only then can the conceptuality of this localization be explored.

The comparative analysis of the Avesta and Pahlavi sources has shown that the mountains (54 of them) mentioned in the Avesta are located mainly in Tajikistan and Afghanistan (Khojaeva, 2017: 149–169).

The study of oronyms in Pahlavi sources has shown that, compared to the Avesta, the geographical background of their location has expanded. Thus, if the Avestan mountains are mainly located in the territory of Tajikistan and Afghanistan, in the Pahlavi sources the majority of oronyms are located in the territory of Iran (Khojaeva, 2017: 169).

As for hydronyms, we have come to the following conclusions:

If Avestan rivers (18 of them) are mainly located in Afghanistan and post-Soviet Central Asian republics, then in Pahlavi sources rivers (27 of them) flow not only through the mentioned territory. Thus, 6 rivers are already identified in Iran. The Tigris and Euphrates appear in the lists, flowing in Turkey, Iraq, and Syria (Khojaeva, 2017: 186–188).

In the "Avesta," the territory of the location of seas and lakes (9 of them) is Afghanistan and the territory of post-Soviet Central Asian republics; in the "Bundahishna," Iran and Syria appear (Khojaeva, 2017: 195–196).

The study has shown that the orography and hydrography of the Avesta is the territory of Afghanistan and post-Soviet Central Asian republics (Khojaeva, 2017: 169, 197, 309). The geographical background of oronyms and hydronyms in the Pahlavi sources has expanded. Thus, the geographical environment described in the Avesta mainly covers the modern territory of Afghanistan and Tajikistan, as well as the eastern and northeastern parts of Iran, Central and Eastern Uzbekistan, and Southern Kazakhstan (Khojaeva, 2017: 309).

Thus, the data we have obtained give grounds to assert that the Avesta was composed in the territory of the post-Soviet Central Asian republics and Afghanistan (Eastern Iran), and the Pahlavi sources – in Sasanian Iran (Khojaeva, 2017: 197).

An important part of the study of Avestan geography is the localization of "Airiiānəm vaējah," the homeland of ancient Iranian tribes, the ancestors of the Tajiks, among others.

In the process of studying the problem, we came to the important conclusion that there is a difference between the Avestan "Airiiānəm vaējah," i.e., the territory of residence of Iranian peoples in the period of compilation of the Avesta, and their original homeland. Ancient Iranians called "Airiiānəm vaējah" the territory where they lived as they settled (Khojaeva, 2017: 229–231, 309–310). The available archaeological materials, especially of recent decades, allow us to trace some stages of this process. Thus, the Avestan "Airiiānəm vaējah" corresponds to the territory of Central Asia within Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, South Kazakhstan, Afghanistan, and Eastern Iran (Khojaeva, 2017: 279, 310). New archaeological and linguistic materials, data of modern toponymy of Central Asia, the method of comparative analysis of the Avesta and medieval sources, as well as ancient and ancient Indian sources, allowed to clarify this localization.

Thus, the analysis of written sources has shown that the Avestan "Airiiānəm vaējah" should be considered as the territory of settlement of all the tribes and ethnic entities mentioned in the Avesta (Khojaeva, 2017: 310).

When localizing the place of habitation of the Avestan tribes, we also attracted the literary monument Shahnameh by Firdavsi (Firdawsi, 1957, 1960, 1965). Thus, comparative analysis of the Avesta, Pahlavi literature, and the Shahnameh suggests that both Aryans and Turas were the ancestors of the ancient Iranians. They differed from each other only in the type of economic activity. Aryans were farmers, and Turas and other inhabitants of steppes were cattle breeders. Both spoke dialects of the same Avestan language and worshipped the same gods. From the identification of some Avestan toponyms, hydronyms, and oronyms, it follows that the Aryans inhabited the southern agricultural belt of Central Asia, covering both banks of the Amu Darya. The possessions of Turas and

other nomadic tribes (Sayrima, Saena, Dakhi) stretched from the North-Eastern Caspian Sea and the Aral Sea to the middle reaches of the Syr Darya (Khojaeva, 2017: 239–263, 310; Khojaeva, 2024: 17, 20–21).

Archaeological and anthropological materials from the territory of Central Asia actually support our assumption. The border of the possessions of Aryan farmers and nomadic Turas was along the Amu Darya (Khojaeva, 2017: 258–259; Khojaeva, 2024: 20).

We made an attempt to compare the Avesta with the archaeological material, and as a result, we came to the conclusion that the Iranianization of both the sedentary-agricultural and steppe populations of Central Asia was connected with the advance of steppe tribes and their partial mixing with the sedentary-agricultural population (Khojaeva, 2017: 279). Finally, the question of the origin and geography of the settlement of Avestan Iranians should be considered in the context of the problem of the archaeological cultures of Yaz I and Yaz II (Khojaeva, 2017: 276–279, 310).

In solving the question about the localization of Zaraθuštra's homeland, the main emphasis was placed on the comparative analysis of sources and toponymy of Central Asia, especially the mountainous regions of Tajikistan and Afghanistan. The study showed that the homeland of Zarathustra (Av. Zaraθuštra) can be only Bactria in the area of modern Afghan Badakhshan (Khojaeva, 2017: 287–293, 311; Khojaeva, 2024: 20).

The kingdom of Kavi Vishtaspa (Av. Kauui vītātāspa-), the patron saint of Zarathushtra, was also Bactria (Khojaeva, 2017: 287–293, 311; Khojaeva, 2024: 20).

Research has shown that the Kayāniān (Kayanids) kings (Av. Kauui-, Kauuā-) Kavi Usana (Av. Kauui usan-), Kavi Haosrava (Av. Kauui haosravah-), and Kavi Vishtaspa were real historical persons. Their names are mentioned in context with place names.

In conclusion, it should be noted that our study actively used archaeological, linguistic, and toponymic materials from the territories of Tajikistan, Turkmenistan, and South Kazakhstan. The unexplored and insufficient materials from the territories of Iran, Afghanistan, Pakistan, and North-West China in the future pose the task of further, even broader study of the problems of historical geography of Central Asia.

References:

- Andreev, M.S. (1925). Po ethnographii tajikov. Nekotorye svedeniya [On ethnography of the Tajiks. Some information]. In Tajikistan: sbornik statei. Tashkent, Vostfrzgosizdat.
- Arandarenko, G.A. (1883). Darwaz i Karategin (Ethnographicheskij ocherk) [Darwaz and Karategin (Ethnographical essay). Voennyj sbornik, 11.
- Andreev, M.S. (1953). Tajiki doliny Huf [The Tajiks of the Huf Valley]. Stalinabad, Publ. House of the Academy of Sciences of the TajSSR.
- Bobrinsky, A.A. (1909). Gortsy verhovyye Pyanja (Waxantsy i Ishkashimtsy). Ocherki byta po putevym zametkam [Highlanders of the upper Panj (Waxanians and Ishkashimians). Essays of everyday life based on travel notes]. Moscow.
- Dâdistân-î Dînik (1882). Dâdistân-î Dînik and the epistles of Mânûskîhar. Transl. by E.W. West Oxford Univ. Press. Part II: Dâdistân-î Dînik, 1–276. (SBE, vol. 18).
- Dînkard (1897). Pahlavi texts. Pt. V: Marvels of Zoroastrianism. Dînkard. Books V, VII; Selections of Zâd-Sparam. Transl. by E.W. West. Clarendon Press. Dînkard, 3–130 (SBE, vol. XLVII).
- Dînâ-î Maînôg-î Khirad (1885). Dînâ-î Maînôg-î Khirad, Sikand-gûmânîk Vigâr, and the Sad Dar. Transl. by E.W. West. Oxford Univ. Press. Part III: Dînâ-î Maînôg-î Khirad, 1–133 (SBE, vol. 24).
- Firdawsi, A. (1957). Shahnameh. Vol. I: Ot nachala poemy do skazaniya o Sohrabe [From the beginning of the poem to the tale of Sohrab]. Transl. from Persian by Ts.B. Bonu-Lahuti. Moscow, Publishing House of the USSR AS.
- Firdawsi, A. (1960). Shahnameh. Vol. II: Ot skazaniya o Rosteme i Sohrabe do skazaniya o Rosteme i hakane Chine [From the tale of Rostem and Sohrab to the tale of Rostem and Hakan Chin]. Transl. from Persian by Ts.B. Bonu-Lahuti. Moscow, Publishing House of the USSR AS.
- Firdawsi, A. (1965). Shahnameh. Vol. III: Ot skazaniya o bitve Rostema s hakanom China do tsarstvovaniya Lohraspa [From the tale of Rostem's battle with the Hakan of Chin to the reign of Lohrasp]. Transl. from Persian by Ts.B. Bonu-Lahuti. Moscow, Publishing House of the USSR AS.
- Ivanov, D.L. (1884). Puteshestvie na Pamir [Travel to the Pamirs]. Izvestiya Russkogo geographicheskogo obshchestva. XX, 3: 268–274.
- Lashkariev, A.Z. (2008). Pominalnye obryady ochitscheniya doma i vozhiganiya svztschennoi lampady u ismailitov Zapadnogo Pamira [Funeral rites of house purification and burning of the sacred lamp among the Ismailis of the Western Pamirs]. Ethnographicheskoye obozreniye, 1: 101–105.
- Logofet, D.N. (1913). Ocherki Gornoi Bukhary. Po reke Varzob-Darya. Voennyj sbornik, 11: 113–128.
- Maev, N. (1879). Ocherki Gissarskogo kraja [Essays of Hissar region]. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraja, 5: 130–255.
- Minaev, I. (1879). Svedeniya o strahah po verhovyam Amu-Daryi (go 1978 g.). [Information on the countries along the upper Amu Darya River]. St. Petersburg.

Khojaeva, N. (2001). Geographicheskije nazvaniya v "Aveste" i v orohydrographicheskoi skheme [Place names in the Avesta and orohydrographic scheme]. *Uzbekistansky Gumanitarny Journal Obtschestvennoe mnenie. Prava chelovekat*, 1: 109–116.

Khojaeva, N. (2003). Lokalizatsiya avestijskih gor Harā bərəzaitim, rek Vanhuiā dāitii, Raṇhā i morya Vouru-kaš.a [Localization of the Avestan Harā bərəzaitim mountains, the Vanhuiā dāitii, Raṇhā Rivers and the Vouru-kaš.a sea]. Dushanbe, Donish.

Khojaeva, N.J. (2017). Istoricheskaya geographiya Tsentralnoi Azii v doislamskij period [Historical geography of Central Asia in the pre-Islamic period]. Dushanbe, Donish.

Khojaeva, N.J. (2024). Avestijskaya geographiya v Shanameh [Avestan geography in the Shahnameh]. *Muarrikh/Istori*, 1(37): 15–23.

Kislyakov, A.N. (1966). Istoricheskij opyt [Historical experience]. In *Tajiki Karategina i Darwaza*. Vyp. 1. Dushanbe, Donish, 34–46.

The Bundahis (1880). The Bundahis, Bahman-Yasht [Pahlavi], and Shâyast [and: Appendix to the Bundahis: Selections of Zâdspram, brother of dastûr Pârs and Kirmân, A.D. 881. Transl. by E.W. West. Oxford University Press. Part I. Chapters I–IX (Paraphrase of Bundahis, I–XVII)], 1–151. (SBE, vol. 5).

TITUS TEXT COLLECTION. <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etsc/iran/airan/avesta/avest.htm> (accessed on May 30, 2024).

Voronets, E. (1871). Iskander-kul'skaya ekspeditsiya v 1870 g. *Ingenernyj zhurnal*, 5: 547–586.

Yusufbekova, Z. (2001). Semya i byt shugnantsev (konets XIX – nachalo XX v.) [Family and everyday life of shugnanians (late 19th – early 20th c.). Dushanbe, Sharqi Ozod.

Zaitsev, V.P. (1903). Pamirskaya strana – tsentr Turkestana. Istoriko-geographicheskij ocherk (s kartoi) [Pamirian country – center of Turkestan. Historical and geographical essay (with map)]. *Novyj Margelan*.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ДОИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД ПО ДАННЫМ ЗОРОАСТРИЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Наргис Дж. ХОДЖАЕВА¹

*¹Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша
Национальная академия наук Таджикистана
Душанбе, Таджикистан
e-mail: rangha@mail.ru*

Аннотация. На основе сравнительного анализа зороастрийских («Авеста», пехлевийская литература), античных, ведийских и средневековых мусульманских письменных источников, поэмы «Шахнаме» А. Фирдоуси, а также археологического, лингвистического и эпиграфического материала, данных топонимики, палеографии и отчетов русских исследователей второй половины XIX – начала XX в., автор статьи приходит к выводу, что географическая карта авестийского мира может совпадать с географической картой современной Центральной Азии.

Ключевые слова: Авеста, пехлевийская литература, Шахнаме, оронимы, гидронимы, топонимы, локализация, Центральная Азия.

ṬUKHĀRISTĀN BETWEEN THE 560S AND 750S: POLITICS, DIPLOMACY AND INTERNATIONAL TRADE

Zhidong ZHANG ¹ (ORCID ID: 0000-0002-1461-9037)

¹*Department of Islamic and Middle Eastern Studies*

Hebrew University of Jerusalem

Jerusalem, Israel

e-mail: zhidong.zhang@mail.huji.ac.il

Abstract. Ṭukhāristān was a geographical region in Central Asia encompassing parts of modern-day Afghanistan, Tajikistan, and Uzbekistan. In the 620s, the Tokhara Yabghu dynasty was established in the region and ruled until the 750s. This study examines multilingual contemporaneous sources from the 6–8th centuries to trace the foreign policies that the dynasty adopted for survival and prosperity during a period when big powers – the Arab Caliphates, Western Turks, Tang Empire and Tibetan Empire, competed for Central Asian hegemony. The study reveals that Tokhara Yabghu dynasty adopted a stable pro-Tang policy, primarily due to its geographical position and role in international trade. The dynasty occupied a strategic position along the routes connecting the Indian subcontinent in the south, the Persian world in the west, China in the east, and Sogdiana and Ferghana in the north. By adopting a pro-Tang policy, the dynasty facilitated international trade passing through its territories.

Keywords: Ṭukhāristān; Tokhara Yabghu dynasty; 560s–750s; contemporaneous sources; international trade.

560-750 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ТОХАРИСТАН: САЯСАТ, ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА

Чжидун ЧЖАН¹

¹*Ислам және Таяу Шығыс зерттеулері кафедрасы*

Иерусалимдегі Еврей университеті

Иерусалим, Израиль

e-mail: zhidong.zhang@mail.huji.ac.il

Аңдатпа. Тохаристан – кезінде осы күнгі Ауғанстан, Тәжікстан және Өзбекстанның бөліктерін қамтитын Орталық Азиядағы тарихи–географиялық аймақ болған. 620–жылдары аймақта Тохар Ябғу әулеті билікке келіп, 750 жылдарға дейін өмір сүрген. Бұл зерттеу VI–VIII ғасырлардағы көптілді дереккөздерге сүйене отырып, Араб халифаттары, Батыс түріктер, Тан империясы және Тибет империясы сияқты алып державалардың Орталық Азиядағы үстемдікке талас жүргізген кездегі Тохар Ябғу әулетінің ықпалын сақтап қалу мен гүлденуге бағытталған сыртқы саясатын қарастыруға арналған. Зерттеу нәтижесінде Ябғу әулетінің тұрақты проқытайлық саясат ұстанғаны және оның географиялық орналасуы мен халықаралық саудадағы рөлінен туындаған факторларға байланысты болғандығы анықталды. Тохардағы Ябғу әулеті оңтүстігінде Үндістан субконтинентін, батысында Парсы әлемін, шығысында Қытайды және солтүстігінде Соғды мен Ферғананы байланыстыратын маршруттардың тоғысындағы стратегиялық орынды иеленді. Проқытайлық саясатты ұстана отырып, әулет өз аумағы арқылы өтетін халықаралық сауданы дамытуға ықпал етті.

Түйін сөздер: Тохаристан; Тохар Ябғу әулеті; 560–750 жылдар; заманауи дереккөздер; халықаралық сауда.

Introduction

In early medieval Central Asia, ʿUkhārīstān was a geographical region approximately encompassing parts of modern northern Afghanistan, Tajikistan and Uzbekistan, with its capital in Balkh. Since the late 4th century BCE, this region was called Bactria. The Yuezhi tribes migrated from western China under the Xiongnu pressure in the first half of the 2nd century BCE and founded the Kushan Empire in ʿUkhārīstān in the 1st century CE (Rezakhani, 2017: 200; Wang, 2017: 78–101). These events led to the adoption of the toponym ʿUkhārīstān, which literally means the land of the Tokharians (Τοχάριοι), i.e. the Yuezhi tribes (Sims–Williams, 2003).

In the 3rd century, ʿUkhārīstān was subjugated by the Sasanians (Dani and Litvinsky, 1996; Rezakhani, 2017: 203–5). The following two centuries witnessed Hunnic rule, with the Kidarites and Hephthalites respectively ruling the region for a period (Zeimal, 1996; Litvinsky, 1996; Rezakhani, 2017: 205–10). Circa 560, the Turks, who had risen in the Mongolian steppe, expanded into Central Asia. They allied with the Sasanian monarch Khosrow I (r. 531–579) and defeated the Hephthalites (Litvinsky, 1996; Rezakhani, 2017: 210).

The two centuries between the 560s and 750s witnessed an early medieval “Big Game”. Big powers – the Sasanian Empire (224–651) and its successor, the Umayyad Empire (661–750), the Western Turkic Khaganate (581–699) and the succeeding Türgesh Khaganate (699–766), the Tang Empire (618–907), and the Tibetan Empire (618–842) – competed for Central Asian hegemony, including ʿUkhārīstān.

The Sasanians ruled ʿUkhārīstān periodically after 560 until their collapse in 651. In the 620s, the Western Turkic ruler Tong Yabghu Qaghan (r. 618–630) conquered ʿUkhārīstān and Kapisa (modern-day Kabul region) and established a polity in ʿUkhārīstān under his eldest son Tarduš Šad’s rulership. This marked the beginning of the Tokhara Yabghu dynasty.

After the death of Yazdegerd III (r. 632–651), the last Sasanian monarch, in 651, his son Peroz fled to the Tokhara Yabghu’s court. Peroz remained there until he sought refuge in the Tang capital, Chang’an, in 675. Similarly, Peroz’s son Narseh arrived at the Yabghu’s court approximately in 680 and returned to Chang’an in 705 under increasing Arab pressure.

The Arabs, who succeeded the Sasanians to rule Khurasan, attempted to conquer ʿUkhārīstān from Marw. The decisive conquest of western ʿUkhārīstān occurred in 710. Balkh even served as the capital of Umayyad Khurasan for several years after 736. Surprisingly, despite the formidable power of the Umayyad Empire, the Tokhara Yabghu dynasty did not submit to it for nearly a century, from 661 to the 750s. Instead, it fought in two fronts – against the Arabs in the west and the Tibetans in the east.

Chinese sources report that the Tokhara Yabghu dynasty maintained close diplomatic ties with the Tang. Did the dynasty practice a pro-Tang policy in this volatile century between 661 and 750s? If so, why did the dynasty’s rulers adopt such a policy? What were the pros and cons of the policy?

Geographically, ʿUkhārīstān was a region integral to the international trade network, known as the Silk Road, during the late antique and early medieval centuries. Was the dynasty’s foreign policies influenced or even dictated by the international trade passing through its territories?

In his monograph *The Sogdian Traders*, Étienne de la Vaissière (2005: 180–1) examines the trading activities of the Sogdians, the dominant ethnic group in international trade between

the 4th and 8th centuries, and argues that Tokharian traders participated in international trade on a much smaller scale. Does this imply that the international trade through the ʿUkhārīstān route were not prosperous?

Between the 560s and 750s, three distinct trade routes connected the Tarim Basin with Sogdiana. The northern route originated from the Tarim Basin, traversed the Tianshan Mountains, passed through trade settlements established by the Sogdians in the Central Eurasian steppe such as Sūyāb (modern-day Ak-Beshim, Kyrgyzstan) and Fārāb (also known as Otrar, Kazakhstan), and then continued southward to Chach and Sogdiana. The middle route began at Kashgar in the Tarim Basin, crossed the Alay Range into the Ferghana Valley, and proceeded onward to Sogdiana. The southern route traversed the Pamirs through the Wakhan Corridor, descended into ʿUkhārīstān, and reached Sogdiana after crossing the Amu Darya (Oxus).

To determine the popularity of the ʿUkhārīstān–Wakhan route, i.e. the southern route, between the 560s and 750s, we have to refer relevant sources. Identifying which sources are pertinent, however, is not straightforward.

To start with historical geography, two pivotal publications on Central Asian geographies from the early medieval period include Guy de Strange's *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905) and Vasily Barthold's *An Historical Geography of Iran* (1984). These works primarily rely on Muslim geographies from the 9th and 10th centuries, such as Ḥudūd al-ʿĀlam and geographical treatises by Ibn Khordadbeh, Ibn al-Faḥīh, al-ʾIstakhri, al-Muqaddasī, Ibn Ḥawqal and others.

While these Muslim geographies provide comprehensive and detailed geographical accounts of Central Asia, they present inherent challenges when discussing Central Asian history between the 560s and 750s. Firstly, they reflect Central Asian geography as it was understood in the 10th century and may not accurately depict earlier periods. For instance, regarding the boundaries of ʿUkhārīstān, these geographies place the Amu Darya as its northern boundary, whereas Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang, reporting in 630, indicates that the river flowed through the heart of the region. Secondly, being works of Muslim scholars, these geographies are Islamic-centric and often lack detailed reports on non-Muslim lands and perspectives.

A more recent work on Central Asian geography of Central Asia in the early medieval period is Xu Xuya's 許序雅 (2000) monograph. Xu meticulously studies contemporaneous Chinese sources while also incorporating Muslim geographies to enhance understanding. However, ʿUkhārīstān is not within the scope of his study.

Another relevant study is Arezou Azad's 2022 article, where she explores the economic motivations behind the Arabs' conquests of Khurasan, including ʿUkhārīstān. Azad relies on Muslim sources from the 9th and 10th centuries and incorporates local sources such as the Bactrian documents and regional histories such as Faḍā'il-i Balkh, a local history of Balkh from the 13th century (Azad, 2022: 336–7). However, it is noted that these later local histories contain distortions about the pre-Islamic history of the region. For instance, Faḍā'il-i Balkh mentions that Nawbāhr, a renowned Buddhist monastery in Balkh, was originally a Zoroastrian temple (1971: 19–20; English, 2021: 44: naw bāhr qibla-ye mughān ast).

Methodologically, preference is given to contemporaneous historical and numismatic sources for two primary reasons. Firstly, they provide direct insights into the political and trade dynamics of ʿUkhārīstān during the period. Secondly, these multilingual sources provide diverse perspectives from Persians, Turks, Sogdians, Chinese, and Tibetans. Nevertheless, I do

not strictly adhere to Hagarism, a skeptical approach of Muslim sources advocated by Patricia Crone and Michael Cook (1977). Instead, Muslim and later sources are cautiously integrated into the discussion.

The paper is structured into three main sections. The first section comprises a survey of pertinent multilingual sources. The second section surveys contemporaneous sources to trace the foreign policies of the Tokhara Yabghu dynasty. The third section provides a contextual framework of politics, geography, and trade to facilitate an understanding of the dynasty's foreign policies during the discussed period.

Sources

For contemporaneous sources, we begin with numismatics, which are both local and contemporaneous. Their minting and circulation provide insights into politics and economy. As for textual sources, the Bactrian documents – a collection of more than 150 legal and economic contracts discovered largely in the 1990s from northern Afghanistan – are also local and contemporaneous. They document the economy and society of Rob-Simingan in Tūkhāristān (Sims-Williams, 2000, 2007, 2012).

Other contemporaneous sources originate mainly from outside Tūkhāristān. The Middle Persian text, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, compiled in the 8th century (Daryaei, 2002: 1–7), serves as a geographical treatise containing political, cultural, and religious insights into Tūkhāristān, likely from the reign of Khosrow II (r. 590–628).

The List of Nations (*Nāfnāme*), a Sogdian source discovered in the Tarim Basin, although tentatively dated to the 9th or 10th centuries by Hennings (1940: 2), holds significant value (Lurje, 2022: 205). It provides invaluable information about the Sogdian trade network.

The History of Alexander (*Taš'itā d' Aleksandrōs*), a Syriac translation of its Greek original and approximately dated to the 7th century, includes an episode recounting Alexander's journey to China and Sogdiana after his departure from India (Sidas, 2011: 1–2). Although the episode contains legendary elements, the geographical routes it mentions – connecting India, China and Sogdiana – are rooted in historical context.

Among the multilingual sources, Chinese records are particularly abundant. Pei Ju (裴矩), a Sui official responsible for Central Asian affairs in the 600s, is featured in the Book of Sui (*Suishu* 隋書, hereafter SS) – the official history of the Sui dynasty (581–618). Although completed in 636, Pei's biography references the preface from the Illustrated Records of the Western Regions (*Xiyu tuji* 西域圖記), a geographical treatise compiled by Pei in 606.

The Old Book of Tang (*Jiu Tang shu* 舊唐書, hereafter JTS) and the New Book of Tang (*Xin Tang shu* 新唐書, hereafter XTS), compiled in 945 and 1060 respectively, document Central Asian principalities, particularly their diplomatic missions to the Tang court. XTS also includes a geographical treatise on Central Asia. Additionally, the Comprehensive Statutes (*Tongdian* 通典 hereafter TD), an institutional history completed in 801, and the Institutional History of the Tang (*Tang Huiyao* 唐會要 hereafter THY), compiled in 961, contain reports of diplomatic missions conducted by Central Asian polities. The Prime Tortoise of the Record Bureau (*Cefu yuangui* 冊府元龜 hereafter CFYG), an encyclopedic work finished in 1013, presents comprehensive reports of Tang diplomatic relations with Central Asian polities. Another pertinent source is the *Nihon Shoki* (日本書紀, hereafter NS), a Japanese annal dated to 720, which records Tukharians' arrival at Japan.

Apparently, the aforementioned Chinese sources on the Tang are not compiled before the 750s, which marks the lower limit of the time scope in this study. However, as British Sinologist Denis Twitchett argues (1992: 104–7, 109–10, 114–5, 198–202, 224–9), the reports in JTS, XTS and other institutional and encyclopedic histories of the Tang, up to the 750s, are based on a source dated to 759/60, indicating their contemporaneous nature.

One problem with these sources, however, is their perspective – they primarily reflect Chinese viewpoints. Since these diplomatic missions were depicted as tribute-bearing (Yang, 2023: 18–24), we need to contextualize these activities and elucidate the motivations of the foreign polities involved.

Another valuable genre of Chinese sources for Central Asian history is the travelogues of Buddhist pilgrims. As they journeyed overland routes to India, they traversed Central Asia. Their travelogues, if extant, provide firsthand, clearly dated, and relatively detailed accounts of Central Asian geography, politics, and society.

Xuanzang (玄奘) embarked two significant journeys through Central Asia: first in 630 on his way to India and latter in 644 upon his return to China. His travelogue, the Records of the Western Regions of the Great Tang (Datang Xiyu ji 大唐西域記, hereafter DTXYJ), was completed in 646, while his biography, A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty (Datang Ci'en si sanzang fashi zhuan 大唐慈恩寺三藏法師傳, hereafter DTSZ), was presented to the Tang court in 688.

Another notable Buddhist pilgrim is Huichao (惠超), hailing from Silla (modern-day Korea), who traversed Central Asia between 723 and 727. His travelogue, Records of a Journey to the Five Indian States (Wang wu Tianzhu guo ji 往五天竺國記, hereafter WWTZGJ), provides valuable firsthand insights into Central Asia during the 720s.

A pivotal genre of Chinese sources is the Turfan and Dunhuang documents, unearthed from these two strategic trade hubs since the late 19th century. One notable document, Document of Travel Permit Application by Kang Yiluoshi and others in the 6th Year of Chuigong Era of the Tang (Tang Chuigong liunian Kang Yiluoshi deng qing guosuo anjuan 唐垂拱元年康義羅施等請過所案卷: hereafter Kang Yiluoshi's Travel Permit), originating from Turfan and dated to 685, records a caravan of mixed Sogdian and Tokharian traders applying for travel permits in order to continue their eastward journey towards Chang'an (Tang, 1981, vol. VII: 88–94).

Additional documents such as – Tang Rong's Contract of Buying a Female Slave in the 19th Year of the Kaiyuan Era (Tang Kaiyuan shijiu nian Tang Rong maibi shiquan 唐開元十九年唐榮買婢市券: hereafter Tang Rong's Contract) from 731 and Shi Randian's Contract of Buying Horses in the 21st Year of the Kaiyuan Era (Tang Kaiyuan ershiyi nian Shi Randian maima qi 唐開元二十一年石染典買馬契: hereafter Shi Randian's Contract) from 733 attest to the Tokharians' active role in trade and settlement in Turfan (Tang, 1981, vol. IX: 26–28, 48–49). The Register of Conghua Township in Dunhuang in the 10th Year of the Tianbao Era (Tianbao shizai Dunhuang Conghua xiang chake bo 天寶十載敦煌從化鄉差科簿), a Dunhuang document dated to 751, further shows that Tokharians settled in Dunhuang during the early 750s (Wang, 2017: 148).

Among the Tibetan sources, the Old Tibetan Annals (hereafter OTA), provide contemporaneous accounts in Tibetan detailing Tibetan activities in Central Asia and the upper Indus Valley. Another source, the Annals of the Noble Khotan (Li yul chos kyi lo rgyus, hereafter ANK),

dated to the early 9th century, although relatively late, offers insights into Tibetan aspirations for hegemony in the upper Indus valley (Zhu, 2013: 418).

In conclusion, while some of the contemporaneous sources, like the History of Alexander and the Annals of Noble Khotan, contains elements of legend, they also hold historical values. It is essential to critically evaluate the information presented in these sources whenever possible.

Big powers, local policies

Circa 560, the Turks allied with the Sasanians and toppled the Hephthalite rule in ʿUkhārīstān. Conventionally, scholars think that ʿUkhārīstān came under the Sasanian rule, with the Amu Darya serving as the boundary between the Sasanians and the Turks (Litvinsky, 1996: 143–4). The Middle Persian source, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, reflects that the Sasanians claimed over the region, particularly its capital Balkh, in their rivalry with the Turks (Daryaei, 2002: 13, 17–8: *andar baxl ī bāmīg...andar ō ērān-šahr dwārēd*).

Sasanian influence in ʿUkhārīstān was evident in both religion and culture, particularly in coinage. The coins minted in ʿUkhārīstān imitated Sasanian models: a crowned ruler was depicted on the obverse, while a fire altar with two attendants appeared on the reverse. Additionally, the coin legends were inscribed in Middle Persian, the Sasanian language.

However, regarding politics, this geographical treatise, created by and for the Sasanians, does not present a complete picture. The Sasanians only intermittently ruled ʿUkhārīstān after 560, as they were primarily preoccupied with conflicts against the Byzantines and Arabs in the west (Wang, 2017: 111).

Turkic control of ʿUkhārīstān was also sporadic before the 620s. The Eastern Turks appeared in ʿUkhārīstān in the late 570s while fighting the Sasanians (Harmatta & Litvinsky, 1996: 367–370). However, this region was largely beyond the reach or interest of the Eastern Turks. In the *Kül Tegin* and *Bilgä Qaghan* inscriptions from the 730s (Tekin, 1968: 231–2, 234, 236, 261, 263, 266, 269), *Bilgä Qaghan* (r. 717–734) inscribed “westwards I went on campaigns up to the Iron Gate beyond the Pearl River (*quṛıyaru yinču ögüz kăčä tämir qapıyqa tägi sülädim*)”. Obviously, the Eastern Turks did not get involved in the regional politics because the great distance lying between their base in the Orkhon Valley of the Mongolian steppe and ʿUkhārīstān.

The Western Turks, with their political center in *Süyāb*, were better positioned to project power in ʿUkhārīstān. According to SS (1996, vol. 83: 1854), “the Turks dispatched Tong Šad” to govern the Hephthalites’ country. This Tong Šad was likely appointed over ʿUkhārīstān by a Western Turkic qaghan in the late 6th or early 7th century. Under Tong Yabghu Qaghan, the Western Turks’ sphere of influence extended southward to *Kapisa* (DTSZ, 2000, vol. 2: 29).

Xuanzang (DTSZ, 2000, vol. 2: 31) reports that Tong Yabghu Qaghan founded a polity in ʿUkhārīstān in the 620s and appointed his eldest son *Tarduš Šad* (*Dadu she* 咄度設) as ruler. This is the beginning of the Tokhara Yabghu dynasty, which lasted until the 750s. The dynasty’s political center was *Warwālīz* (modern-day Kunduz, Afghanistan) in the Kunduz Valley instead of Balkh, because the steppe in this valley was “most useful to the nomads” (Kuwayama, 2002: 193). Moreover, *Warwālīz* served as its winter pasture (*kishlik*), while *Badakhshan* was its summer pasture (*aylaq*), as Kuwayama (2002: 133) proposes.

Tarduš Šad was not a personal name but a title. A study of titles among the Eastern Turks shows that *Tarduš Šad* and *Töllis Yabghu* ruled respectively the left and right wings (Tekin, 1968:

233, 252, 265, 288; Golden, 2006: 79). It appears that this two-wing administrative structure was also implemented by the Western Turks.

However, it does not imply that the Tokhara Yabghus led the Nushibi 弩失畢 tribes, the right wing of the Western Turks. Instead, it seems that he ruled over a limited number of Turkic tribes who migrated to the conquered region and the local city-states south of the Iron Gate (DTXYJ, 2000, vol. 12: 963–4). The Bactrian documents (Sims-Williams, 2000: 74–79, 82–85, 88–91, 94–104) show that the dynasty appointed tutuns as representatives to collect taxation from the vassal city-states.

Although established as the right wing of the expanded Western Turkic Khaganate, the Tokhara Yabghu dynasty likely gained *de facto* independence shortly after Tong Yabghu Qaghan's death in 630. In the same year that the Qaghan was murdered, Tarduš Šad's son poisoned his father and became the dynasty's second ruler. Initially, he inherited his father's title Šad. By 644, when Xuanzang visited his court upon returning to China, he had assumed the title Yabghu (DTSZ, 2000, vol. 5: 116). His coins further clarify that his regnal title was Išbara Yabghu (šb'lk' yyp).

Figure 1: Išbara Yabghu's coin minted in his 15th regnal year at Khusp, collected in the Kunsthistorisches Museum Vienna

Source: <https://data1.geo.univie.ac.at/projects/dasantlitzdesfremden/coins/coin110%-3Fref=coins.html>

The dynasty's independence was soon challenged by the Arabs in the 650s. After annexing Sasanian Khurasan, the Arabs continued their eastward expansion. Ṭukhāristān, situated immediately east of Khurasan, became one of the Arabs' first targets. Over the following century, the Arabs raided and attempted to conquer the region, especially its western part and its capital, Balkh. However, during the periods of Arab civil wars known as the First Fitna (656–661) and Second Fitna (680–692), the pressure on the Tokhara Yabghu dynasty was alleviated (Gibb, 1923: 15–7, 23–28).

The Sasanian princes Peroz and his son Narseh sought refuge in the dynasty's court during the second half of the 7th century. Peroz left in Ṭukhāristān in the early 670s, while Narseh returned to the region from China in the early 680s and departed in the early 700s. Their activities reflect the fluctuating Arab pressure on the dynasty (Zhang, 2022).

When Qutayba ibn Muslim (d. 715) arrived at Khurasan as the Umayyad governor in 705, he started systematic conquests of Central Asia, starting with ʿUkhārīstān. Balkh was subdued in 705. When a rebellion broke out in ʿUkhārīstān in 709, Qutayba returned, crushed the rebellion, and decisively established Arab rule. To consolidate his control, Qutayba sent the Tokhara Yabghu to Damascus, the Umayyad capital, as a hostage (Gibb, 1923: 31–38), dealing a heavy blow to the dynasty's reputation.

The dynasty had been in crisis before 710. After the rebellion, western ʿUkhārīstān, including Balkh, came under Umayyad rule. According to the Muslim historian al-Ṭabarī (d. 923), "the yabghu of ʿUkhārīstān was weak (2002, vol. 3: 683; English, 1990, vol. XXIII: 154–5: wa-kāna jabghūyah malik ʿUkhārīstān ḍaʿīfah)." Nizak Tarkhan, the Hephthalite ruler of Bādghīs, felt emboldened to put the Yabghu, his lord, in a gold fetter during the rebellion.

The loss of territories and reputation led to a greater political and financial crisis. Vassal principalities such as Chaghāniyān and Shūmān submitted to the Arabs. All three mints that Išbara Yabghu controlled – Shuburgan, Khusp and Herat – were lost and the dynasty ceased minting coins (Harmatta & Litvinsky, 1996: 372).

In response to the political situation, the dynasty made two crucial decisions. First, it submitted to the Arabs and became a tributary vassal. The tributary status persisted at least until Huichao passed through Badakhshan between 723 and 727 (WWTZGJ, 2000: 96–100). Second, the new Yabghu moved his court eastward to Badakhshan.

Why did the Yabghu retreat to Badakhshan when he had submitted to the Arabs and was paying them tribute? Relevant sources show that this was a calculated decision. He retreated to Badakhshan, where he expected to enjoy greater autonomy and plan a rebellion. In 727, the Yabghu presented a memoir to the Tang court, explaining that the dynasty was a tributary vassal of the Arabs and requesting reinforcements (CFYG, 1994, vol. 999: 11723). Al-Ṭabarī (2002, vol. 4: 171; English, 1990, vol. XXV: 145) further reports that the Yabghu was allying with Suluk (r. 716–738), the Türgesh qaghan, in the battle against the Arabs in Khuttal in 737.

During the 730s, the dynasty regained independence. Its western front stabilized, as the Arabs were in deep trouble and suffered from several harsh defeats at Suluk's hands (Gibb, 1923: 59–99). However, the dynasty's eastern front was increasingly threatened by the westward expansions of the Tibetans from the 720s. In 704, a Tibetan army penetrated ʿUkhārīstān as far as Tirmidh (Beckwith, 1987: 66–69; Wang, 2009: 129–131). The Tibetans conquered Great Bolor 大勃律 (modern-day Baltistan, Pakistan) in 734 and Little Bolor 小勃律 (Bru-zha in Tibetan; modern-day Gilgit, Pakistan) in 737 after a failed attempt in 722. In the 740s, the Tibetans subjugated Jieshi 羯師 (modern-day Chitrāl, Pakistan) (Beckwith, 1987: 95, 110–1, 114–6).

Under the Arab and Tibetan military pressure, the Tokhara Yabghu employed various foreign policies, including allying with the Türgesh and receiving the Arab rebel al-Ḥārith and his companions. However, one of the most well-documented foreign policies was to maintain close diplomatic ties with the Tang court. When its army defeated the Western Turks in 657, the Tang inherited the Western Turkic vassals in Central Asia. In 661, the Tokhara Yabghu dynasty formally recognized Tang suzerainty. In 705, the Tokhara Yabghu Nadunili 那都泥利 sent his brother Puluo 仆羅 to Chang'an, where the latter stayed as a royal guard. However, Puluo's 705 mission was to ask for military reinforcements (CFYG, vol. 999: 11722).

Why did the Tokhara Yabghu maintain close diplomatic ties with the Tang? Ideally, the Tang was a better suzerain from a financial perspective. The Arabs and Tibetans imposed heavy taxation on the conquered principalities, while the tribute missions requested by the Tang were essentially exchanges of gifts. Practically, as Aurel Stein (1922: 114) points out, geographical challenges, including “vast distances” and “formidable difficulties offered by the intervening great deserts and mountain ranges”, made the Tang control precarious. In reality, the Türgesh was a more practical ally in geopolitical struggles, at least in the 720s and 730s. The dynasty did send envoys to Suluk, requesting military reinforcements, and allied with him in 737.

Do the diplomatic ties mean that the Yabghu dynasty adopted a pro-Tang policy? The sources are not without problems. On the one hand, Chinese sources are much richer, especially regarding the dynasty's diplomatic ties with the Tang, while much less information sheds light on its foreign policies with other big powers. Nevertheless, one point is clear – the frequent diplomatic missions do suggest that the dynasty pursued a pro-Tang policy.

It is hard to argue that the Tokhara Yabghu dynasty's pro-Tang policy was wise from the geographical perspective. According to Robert Haug (2019: 2–3), local principalities in Central Asia “sought to meet and maintain an equilibrium” to balance between the big powers. This means that the dynasty's pro-Tang policy is abnormal and requires explanation.

Besides requesting Tang military reinforcements, another important reason that the dynasty sent envoys to the Tang was to seek recognition. Recognition was critical to the dynasty, especially considering internal politics. The powerful Hephthalite principalities in Bādghis and Chaghāniyān posed potential threats. Recognition from an influential power like the Tang increased the dynasty's reputation and consolidated its rule. According to NBT (see Appendix), during the Kaiyuan (713–741) and Tianbao (742–756) eras, Qutlugh Tong Tarduś, the Tokhara Yabghu, presented tributes. As a reward, Emperor Xuanzong (r. 712–756) conferred on him an additional title, the Hephthalite king (yida wang 挹怛王). This title seems to have been proposed by the Yabghu himself to reinforce his rule over the Hephthalites.

The dynasty's diplomatic missions aimed to secure Tang's military reinforcements and recognition. However, a comprehensive examination of these missions reveals that many remain unexplained. Envoys from Tūkhāristān had already arrived in China in the early 7th century, before China had any influence in Central Asia. In fact, the Tang army appeared in western Central Asia only in limited numbers: in 715 in Ferghana, in 722 in Little Bolor, in 747 in Little Bolor after three failures in the 740s, in 751 in Talas, and in 753 in Great Bolor (Beckwith, 1987: 81–3, 95, 114–6, 130–41; Wang, 2009: 166–74). The dynasty's envoys arrived at Tang court, even when no Arab or Tibetan threats were reported. What other reasons were responsible for its pro-Tang policy?

All routes passed through Tūkhāristān

At the very end of the previous section, I raised the question: what other reasons were responsible to the Tokhara Yabghu dynasty's pro-Tang policy? In this section, I argue that another important reason is trade by combining multilingual contemporaneous sources.

By physical geography, Tūkhāristān was a conduit connecting the Indian world in the south, the Persian world in the west, China in the east, and Sogdiana and Ferghana in the north (see Figure 2, A). Historically, in the antique and medieval centuries, it played a crucial role in the international trade network. What was the situation between the 560s and 750s?

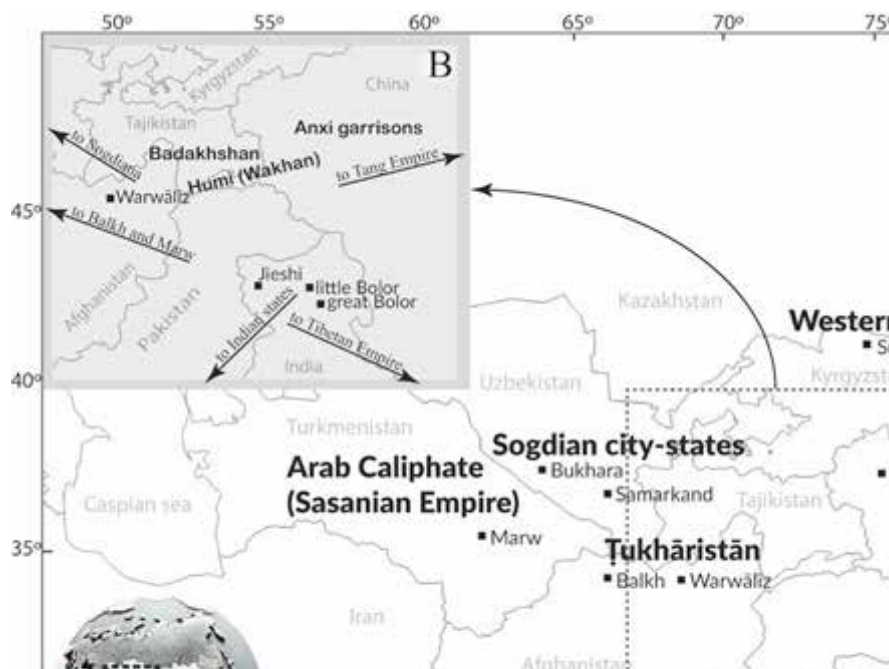

Figure 2: Political map of Central Asia between the 560s and 750s

Various contemporaneous sources report on the Tukhāristān route connecting neighboring regions. In the 600s, Pei Ju reports (BS, 1996, vol. 67: 1579–80) that, among the three routes connecting China and the Western Sea, most likely the Mediterranean Sea, the southern route connected the Tarim Basin and the Western Sea via Humi 護密 (modern-day Wakhan), Tukhāristān, the country of the Hephthalites, Bamiyan, Zabūlistān, and northern India.

Although of legendary nature, the Syriac source *History of Alexander the Great*, dated to the late 6th or early 7th century, agrees with Pei Ju's reports concerning the international routes. After leaving India, Alexander the Great came to a region, where he ordered the construction of city named Alexandria. He then traveled to China. Upon his return, he moved to Sogdiana (Pseudo-Callisthenes, 1889: 192–203; English: 106–15). Although the toponym Tukhāristān is not mentioned, Alexander's itinerary clearly indicates that this region is Tukhāristān.

The most detailed account of the international routes account is presented by Xuanzang, who passed through Tukhāristān between 630 and 644. In 630, he left Sogdiana and arrived at Tukhāristān after crossing the Iron Gate. His southward journey from Tukhāristān to India passed through Balkh, Bamiyan and Kapisa (DTSZ, 2000, vol. 2: 29–36). During his stay in Guzgan, he learned that a further westward journey would take him to Persia (DTSZ, 2000, vol. 2: 33). In 644, he returned to Tukhāristān and this time continued to travel eastward to China. Although some of the polities he listed are not securely identified, it is clear that Xuanzang traveled to the Tarim Basin via Badakhshan and the Wakhan Corridor (DTXYJ, 2000, vol. 12: 963–84).

Xuanzang's reports are supported by Huichao. In the 720s, Huichao left India and came to Tukhāristān after passing through Kapisa and Balkh. Like Xuanzang, his itinerary turned east-

ward to Wakhan. However, he reports that from Үткһәрїстән one would reach Persia in the west and Sogdiana in the north (WWTZGJ, 2000: 71–145).

Journey along these routes was both difficult and dangerous. The Hindu Kush and Pamirs were formidable natural barriers. Additionally, both Xuanzang and Huichao report that organized robbers awaited travelers (DTSZ, 2000, vol. 5: 118–9; WWTZGJ, 2000: 145).

Despite the difficulties, these routes had been used not only by pilgrims and diplomats, but also by much larger numbers of long-distance traders. When the Kushan Empire was dominating Central Asia, they were the major trade routes connecting Central Asia, India and China.

The Sogdians established colonies in the Eurasian steppes, such as Isbījāb (modern-day Sayram, Kazakhstan), Talas (modern-day Taraz, Kazakhstan), and Sūyāb, and traveled eastward along the steppes to Mongolian steppe and China (Hansen, 2003: 149, 152–3; Shenkar, 2020: 366–74). Nevertheless, contemporaneous sources show that the Үткһәрїстән–Wakhan route remained important in the 7th and 8th centuries.

It is not hard to prove that long-distance traders used the Үткһәрїстән–Wakhan route. When Xuanzang left the Yabghu's court heading for China, he joined a group of merchants (DTSZ, 2000: 116: gong shānglǔ dōngxíng 共商侶東行). Huichao also reports that traders traveled from China and appeared in Gandhara (WWTZGJ, 2000: 77–8, 140). Naturally, these traders used the Үткһәрїстән–Wakhan route.

However, is it possible to determine the popularity of this trade route? Given that Sasanian dirhams were circulating in both Үткһәрїстән and Sogdiana between the 560s and 750s (Zeimal, 1994; Sims–Williams, 2000), it is difficult to conclude that the discovery of large numbers of Sasanian coins and their circulation in the Tarim Basin demonstrate the prosperity of the Үткһәрїстән–Wakhan route.

Fortunately, Xuanzang's travelogue makes a quantitative analysis possible. Xuanzang reports on city circumferences, by which we could measure urban prosperity in Үткһәрїстән. The circumferences of city-state capitals in Үткһәрїстән, including Balkh, Guzgan, Tirmidh, Warwālīz and Khuttal, were 20 li 里 (approximately 10 km), the same size as Samarkand and Bamiyan beyond the region (DTXYJ, 2000, vol. 2, 12: 87, 103, 111, 115, 126, 129, 963; English, 1996: 23, 27–8, 30–1, 318). Andarab and Mungan that Xuanzang passed through in 644 were also fairly large, with circumferences of 14/5 and 15/6 li, respectively (DTXYJ, 2000, vol. 12: 961, 965; English, 1996: 317–9). Other cities in the region, such as Wakhsh (16/7 li), Komidai (20 li), Rob–Simingan (14/5 li), Alini (14/5 li), Rahu (14/5 li), Krisma (15/6 li), and Parghar (20 li), were also fairly large (DTXYJ, 2000, vol. 2, 12: 110–1, 113, 966–8; English, 1996: 27, 319). Clearly, when Xuanzang visited Үткһәрїстән, it enjoyed general prosperity.

A question then emerges. Étienne de la Vaissière (2005: 180–1) convincingly analyzes that more than 850 Sogdian versus maximum 28 Tokharian names show that the Sogdians were dominant. Does the general prosperity in Үткһәрїстән that Xuanzang reports contradict the small number of Tokharian traders in Tang territories? A careful study of relevant sources shows that they do not contradict each other, since the international trade via Үткһәрїстән was dominated by the Sogdians as well. This point will be expounded later.

A comparison with neighboring regions clarifies the reason of such prosperity in Үткһәрїстән. From the second half of the 6th century, the Tarim Basin experienced urban expansion. According to Xuanzang, the sizes of Karashahr and Kucha tripled compared to the period before the

mid-6th century (Book of Wei, 1995, vol. 102: 2265–6; DXYJ, 2000, vol. 1: 48, 54). New cities were built by the Sogdians in the 620s in former Kroraina territories (Zheng, 1989: 61, 65–6). More relevant to the trade via the ʿUkhārīstān–Wakhan route were the Hindu Kush regions – Bamiyan, Kabul and Ghazni. The prosperity of urban centers and the building of Buddhist monuments were witnessed in these regions from the 7th century (Klimburg–Salter, 2010).

Although trade was not the sole cause of urban prosperity and expansion in ʿUkhārīstān, both regional and international trade must be the leading contributors. The prosperity of international trade in ʿUkhārīstān is reflected in the 13th century Persian source Faḍāʾil-i Balkh. It reports that Balkh had Indian and Chinese goods in its markets in the pre-Islamic period (al-Balkhī, 1971: 17; English, 2021: 43: az bilād-i Hindūstān ū Chīn-ū-Machīn banādīr-i vay gushādand).

The prosperity of international trade was further justified by the extension of ʿUkhārīstān's trade network to former Byzantine territories via India. In 719, Fulin 拂菻 (Chinese phonetic translation of Rome, from its Old Turkic form Purum, originally from its Sogdian/Bactrian form From) requested the Tokhara Yabghu to present lions and gazelles to the Tang on its behalf. When the trade route to India via the Karakorum and Hindu Kush was reopened after the conquest of Little Bolor in 747, Fulin "submitted" as well (NBT, 1995, vol. 221b: 6251–2).

Furthermore, despite being mainly overland, the trade network of ʿUkhārīstān connected to the maritime trade routes via India. Besides former Byzantine territories such as Egypt or Syria, the maritime routes also connected ʿUkhārīstān to the Eastern Asian regions. The Japanese source NS, dated to 720, reports that travelers from ʿUkhārīstān reached Japan in the 650s and 700s (Morris, 2020). However, the Persians and Arabs dominated the maritime trade for east Asia. Presumably, only a limited number of traders chose these hybrid overland–maritime routes.

International trade routes are eye-catching. However, it is important not to ignore local routes connecting villages and town to cities. The local routes joined the international routes like streams flowing into rivers. Instead of several lines connecting trade centers, international trade was "a geography of nodes and networks" (Haug, 2019: 41). In ʿUkhārīstān, Balkh, Warwālīz and other urban centers served as these nodes.

Interestingly, regional boundaries were blurred in this network. At the same time, a minor city could function as a node in the network. For instance, Hisorak, a small town in the upper Zerevshan Valley, connected Ustrushana and Ferghana in the north, Sogdiana in the east, and ʿUkhārīstān in the south during these centuries (Lurje, 2019).

Contemporaneous sources report on goods in international trade via ʿUkhārīstān. Luxuries such as exotic animals – gazelles, lions, and ostriches – along with glass, lapis lazuli, and medicines, were brought to China in exchange for silks, paper, musk, and other goods. Male and female slaves were also sold in China. The Turfan document "Kang Yiluoshi's Travel Permit" reports that Tokharian and Sogdian traders were accompanied by servants and slaves: Fuyan 拂延 had two Turkic slaves, while Moseduo 磨色多 was accompanied by a Turkic slave and an unnamed female slave. The slaves were likely to be sold in China. A purchase contract of a female slave was even found in Gaochang, dated 639 (Yoshida, 2003: 159–61).

Local products from ʿUkhārīstān, notably lapis lazuli from Badakhshan (Ḥudūd al-ʿĀlam, 1937: 112), were sold in China. Imported goods, including agate from India (Hansen, 2012: 194) and glass from the former Byzantine territories, were also brought to China. In 730, red and

green glass were brought to the Tang court by the Tokhara Yabghu's envoys. Similar goods were presented by Fulin envoys in 643. However, not all glass was imported from the former Byzantine territories. Some of the glassware from Famen temple was produced in Nishapur. Glass could be locally produced in Tūkhāristān as well (Book of Wei, 1995, vol. 102: 2275).

What was the relationship between politics and international trade? Did the Tokhara Yabghu dynasty promote trade? The ruling elites of the nomads, including the Western Turks, appreciated luxury goods (Stark, 2015). They promoted trade by employing Sogdians as trading agents. As Yutaka Yoshida (2021) suggests, this patron-agent relationship between the Western Turks and Sogdians was similar to the *ortaq* institution in the Mongol period. The political elites provided protection and funds, while the traders conducted trading.

The sources show that the patron-agent relationship between the Turkic elites and Sogdian traders also applied to the Tokhara Yabghu dynasty. The dynasty's elites were involved in international trade – to patronize traders and provide them military escort within their territories. The Tokhara Yabghu dispatched military escort not especially for Xuanzang, but for the caravans that the Chinese monk joined (DTSZ, 2000, vol. 5: 116: yehu qian wei song, gong shanglü dongxing, 葉護遣衛送, 共商侶東行).

Who were the dynasty's trading agents? It has been mentioned that the Sogdians dominated, while local traders participated on a small scale. Kang Yiluoshi's Travel Permit reports that two Tokharian traders, Fuyan and Moseduo, joined Sogdian traders from Samarkand in an eastward journey in 685. In 727, a great chief from Maymurgu 米國 presented tribute to the Tang on behalf of the king of Humi (Appendix). This mission probably suggests that traders from Maymurgu used the Tūkhāristān–Wakhan route as agents of the Tokhara Yabghu dynasty. The Sogdians' knowledge of this route is reflected in the Sogdian source List of Nations (Henning, 1940: 9; Yotaka, 1993: 153), which lists ethnic terms including Tokharian (tyw'r'k) and Wakhani (ywmrny).

These Tokharian traders joined Sogdian caravans in trade. In Gaochang, they reported to the Tang authority that they traveled with their family to Chang'an, likely planning to settle in a trade station. In both Gaochang and Dunhuang, Tokharian residents were documented. They settled and paid taxes as Chinese. At the same time, they maintained contacts with traders, serving as guarantors or witnesses of transactions (Ikeda, 1993: 189–90). Tang Rong's Contract mentions Luo Yimo 羅易沒, a Gaochang resident, serving as a guarantor in 731; Shi Randian's Contract testifies Luo Shixing 羅世那, a Gaochang resident, also served as a guarantor in 733. It is likely that some family members of the Tokharian residents traveled along the trade routes (Skaff, 2003: 491–6).

Diplomacy was crucial due to the international nature of long-distance trade. The dynasty exchanged envoys with the other polities to facilitate trade. The Tang exercised strict control over traders. Caravans had to report and register their personnel, goods, and travel plans to obtain travel permits (Rong, 2017: 20–1; Hansen, 2012: 103–4, 165). Most diplomatic missions of the dynasty were relevant to trade (Appendix). Even great chiefs served as envoys to promote trade by diplomacy.

The dynasty's close diplomatic ties with the Tang were likely due to the importance of trade with China compared to other regions. Westward trade was monopolized by the Persians and later joined by the Arabs. The size of Guzgān suggests that trade existed but limited in scale. Numismatic evidence, such as the small number of Arab–Sasanian coins versus the dominant Sasanian coins in the Tarim Basin (Skaff, 1998: 73; Wang, 2004: 34–5), supports this. Since the

mid-7th century, India was politically fragmentary, and its trade with Central Asia was not very prosperous. Exchanged goods were largely luxuries, notably silks for both local consumption and export (Liu, 2017: 115–6, 122–5). Consequently, trade with the Tang was of primary importance for ʿUkhārīstān, justifying they dynasty’s close diplomatic ties with the Tang and pro-Tang policy.

The Yabghu dynasty’s political patronage and diplomacy encouraged more Tokharians to participate in international trade in the first half of the 8th century. A register dated to 751 lists local residents of Conghua township 從化鄉 in Dunhuang. According to Ikeda On (1993: 140–220), those surnamed Luo 羅, likely Tokharians, numbered 23, while those surnamed Kang, An and Shi, from Samarkand, Bukhara, and Chāch, numbered 48, 39, and 31. Even when considering only those with non-Chinese given names, the number was still significant at 15.

Diplomatic missions recorded in Chinese sources provide insights into the Tang trade with a specific region. In the first two decades of the 7th century, only one mission arrived in China from ʿUkhārīstān. In the 620s, the number remained one. In the 630s, it increased to two. In the 640s, three missions arrived, and in the 650s, four missions were reported.

The increase in diplomatic exchanges and trade in the 640s and 650s can be attributed to politics. In 640, the Tang army conquered Gaochang, the most important station linking the Mongolian steppe and China to the Tarim Basin (Hansen, 2012: 83–112). The Tang then conquered Karashahr in 644, Kucha, Khotan, and Kashgar in 648. After the conquests, garrisons were stationed in Kucha, Karashahr, Khotan, and Kashgar under the Anxi Protectorate 安西都護府 to rule the Tarim Basin (Wang, 2009: 4; Yang, 2023: 25–7, 32).

The Tang rule in the Tarim Basin facilitated international trade. Silks were brought to garrison towns in large volumes to pay soldiers due to their stable price and light weight (Hansen & Rong, 2013, pp. 281–304). Silks naturally attracted traders to the region. The Tang army also protected the trade routes in Eastern Central Asia, and safeguarded their extension to China’s heartland (Rong, 2017: 21–2).

Comparing Kapisa clarifies the Yabghu dynasty’s motivation to promote trade through diplomacy. Both polities maintained close diplomatic ties with the Tang, with similar trends. Kapisa sent envoys to the Tang court in 619, 629, and 639. From 640, diplomatic activities increased, with four missions in the 640s and five in the 650s. The 670s and 680s saw only due to chaos in the Tarim Basin. Three missions were reported in the 740s and five in the 750s (Kuwayama, 2002: 195–7). This suggests that they maintained close ties with the Tang for trade.

External politics significantly influenced international trade between the 660s and 750s. The Arab annexation of Balkh in 710 led to a shift of trade routes. The bulk of caravans traveling between ʿUkhārīstān and the Indian states shifted from the routes that passed through Balkh, Bamiyan and Kapisa to the eastern routes via the Karakorum and Hindu Kush. These eastern routes were the original main routes connecting ʿUkhārīstān and northwest India before the mid-6th century, which then shifted to the western routes in the second half of the 6th century (Kuwayama, 2002: 107, 194).

Little Bolor and Jieshi were significant stations on the eastern routes (Wang, 2009: 108–19; see Figure 2, B). When the Tibetans subdued Little Bolor through military conquest in 737 and marriage alliance in 740, “about 20 principalities submitted to the Tibetans (Appendix).” When the Yabghu requested military reinforcements against Jieshi in 747, he reported that “all the traders travel through Jieshi” (Appendix).

The eastern routes were vulnerable due to their proximity to Tibetan territories. The Tibetans attempted to control these routes from the 720s. The Tang and Tibetan Empires fought several battles in the Pamirs and Hindu Kush in the following decades to control the routes. In 722, the Tang army intervened and thwarted a Tibetan attempt to conquer Little Bolor. According to OTA (2009: 120–1), in 737, Little Bolor was subjugated by a Tibetan army led by Minister Bal Skyes–bzang Ldong–tsab; in 740, the Tibetan tsanpo (emperor) gave the Tibetan princess Khri–ma–lod to the king of Little Bolor as wife. The Tang made no less efforts than the Tibetans to retain Little Bolor on their side. After three failed attempts to retake Little Bolor, Gao Xianzhi defeated the Tibetans and subjugated both Wakhan and Little Bolor in 747. This military success of the Tang is also reported in OTA (2009: 127).

When Jieshi allied with the Tibetans, Gao led an army to conquer it in 750. During the campaign, the Yabghu dynasty provided supplies to the Tang expeditionary army (Stein, 1922: 118–9) and was likely rewarded with silks. The dynasty's alliance with the Tang enabled the routes connecting the Tarim Basin and India open. The campaign to Jieshi was initially proposed by the Yabghu dynasty. The joint forces of the Tang and Yabghu dynasty fought the Tibetans for about three decades in the Pamirs and Hindu Kush. The history probably serves as the historical prototype for the legendary account of a 12-year war between the Chinese, Tibetans and Turks in the Kashmir in the Annals of Noble Khotan (Zhu, 2013: 451).

The Tokhara Yabghu dynasty maintained a stable pro–Tang policy. While it is true that the Arabs and Tibetans imposed heavy taxation after conquests, the Tang held only nominal suzerainty. However, the most important reason was trade. Its strategic location in the international trade network and the importance of the trade with China convinced the Tokhara Yabghus to keep close ties with the Tang in a stable way.

Conclusion

Between the 560s and 750s, Tūkhāristān, like other Central Asian regions, witnessed competition among big powers for hegemony. Beyond geopolitical reasons, scholars have shown that the big powers – the Turks, Tang, and Tibetans – competed to control trade routes (Stein, 1922: 114; Beckwith, 1987: 17; Skaff, 1998: 85–9; Dotson, 2009: 43).

To control trade route, the big powers needed the cooperation of local polities. The Tang’s campaign against Jieshi in 747 serves as one such example. It is reasonable to argue that the primary purpose of the Tokhara–Tang alliance was control of trade routes. As Kuwayama (2002: 134) argues, the role of the Tokhara Yabghu dynasty as a loyal ally was critical to the Tang’s control of trade routes.

The role of a regional power like the Tokhara Yabghu dynasty, however, has not been thoroughly studied. The dynasty was by no means a mere ally of the big powers in this “Great Game”. The dynasty made independent policies and actively engaged in diplomacy to participate in international trade. Politically, the dynasty’s elites patronized traders. Diplomatically, the dynasty maintained a stable pro–Tang policy. Both policies and diplomacy were out of practical reasons – Tūkhāristān’s strategic location in international trade network.

Regional stability in Tūkhāristān under the Hephthalites between the mid–5th and mid–6th centuries contributed to international trade (Skaff, 1998: 84; Wang, 2004: 36). Similarly, the Tokhara Yabghu dynasty’s rule between the 620s and 750s played a positive role in international trade. However, its role should not be overstated. The boom and decline of international trade were primarily influenced by the political situation in Inner Asia and China (Skaff, 1998: 81–6; Hansen, 2012: 8–9).

Finally, I want to make two methodological remarks. First, contemporaneous and multilingual sources are preferable in this historical study. Multilingual sources offer historical narratives from different perspectives, while contemporaneous sources provide more historically–anchored reports. Based on local sources, which are written late (11th and 12th centuries) by Muslims, Avezou Azad (2022: 337–45) presents a local account from the Muslims’ perspective on ecological and economic motivations of the Arab conquests of Khurasan, including Tūkhāristān. This study, by combining multilingual contemporaneous sources, presents Tūkhāristān in a “global” picture.

Second, perspective matters. Étienne de la Vaissière’s study of the Sogdian traders focuses on the trading agents, while this study focuses on the region Tūkhāristān and its polity the Tokhara Yabghu dynasty. The study from the perspective of this region and its polity adds to our understanding of the international trade. The Sogdians traveled as trading agents, while this strategic region witnessed political elites and their agents’ involvement in international trade.

Date	Diplomatic mission	Sources
605-618	During the Daye 大業 years (605–618), [Tuhuoluo 吐火羅] sent envoys to present local products as tribute.	SS, vol. 83: 1854
618-622	[Tuhuoluo] presented tribute both in the Wude 武德 (618-622) and Zhenguan 貞觀 years (627–649).	XTS, vol. 221b. p. 6252
635	In the 5th month of the 9th year of the Zhenguan years, the envoys [of Tuhuoluo], who brought tribute, arrived.	CFYG, vol. 970: 11398; see also THY, vol. 99: 1772

639	In this year [the 13th year of the Zhenguan era], Tuhuoluo sent envoys to present tribute.	XTS, vol. 3: 51
645	On the day of Gengwu, being the 1s day, in the 1st month of the 19th year [of the Zhenguan era], Ishbara, the Tūkhārā Yabghu, sent emissaries to congratulate [the Chinese New Year] and to present local products.	CFYG, vol. 970: 11399
647	In this year [the 21st year of the Zhenguan era], Tuhuoluo sent envoys to present tribute.	XTS, vol. 3: 60; see also JTS, vol. 3: 60
30/1-28/2/648	In the 1st month of the 22nd year [of the Zhenguan era], the state of Tuhuoluo sent emissaries to present tribute.	CFYG, vol. 970: 1401
650	At the beginning of the Yonghui 永徽 years (650–656), [Tuhuoluo] sent envoys to present a big bird. Its height was 7 chi; its color was dark; its feet resembled a camel. It ran with flipping wings and could cover 300 li per day. It was able to eat iron. The foreigners called it tuoniao 駝鳥 [literally camel bird].	TD, vol. 193: 1044; see also XTS, vol. 221b: 6252; CFYG, vol. 970: 11401; THY, vol. 99: 1773
652	In the 3rd year, its Yabghu Ashina Wushibo 烏濕波 sent a memorandum to inform his coronation. Emperor Gaozong sent Wang Mingyuan 王名遠 as the commissioner to organize administration in his realm: the Yuezhi Military Governorate was set in the major city A'huan, while the minor ones were organized as 24 prefectures. And Wushibo was appointed as its Dudu (military governor).	THY, vol. 99: 1773; see also CFYG, vol.: 966, 11365
654	In the 5th year, Wushibo sent his son Yishi daguan nu 伊室達官弩 to present tribute.	THY, vol. 99: 1773; see also CFYG, vol.: 970, 11401
657	On the day of Gengshen, being also the 1st day, in the 1st month of the 2nd year [of the Xianqing (656–661) era], the envoys of Tuhuoluo presented a lion.	CFYG, vol. 970: p. 11402
658	Illustrated Records of the Western Regions 西域國志, 60 volumes: Emperor Gaozong (r. 649–683) sent envoys to Samarkand and Tuhuoluo, who studied the local products and traditions and presented illustrated records. The Emperor ordered the royal historians to compile them. Xu Jjingzong 許敬宗 received the task. [The work was presented] in the 3rd year of the Xianqing era to the court.	XTS, vol. 58: 1506
661	In the 1st year of the Longshuo 龍朔 years (661–663), prefectures and counties were established in Tuhuoluo. Wang Mingyuan 王名遠 was entrusted to present an illustrated records of the Western Regions. Additionally, a request was presented, which proposed to establish military governance, 80 prefectures, 100 counties and 126 military garrisons in the 16 principalities to the west of Khotan and to the east of Persia. A stele was erected in Tuhuoluo to proclaim the virtues of the Emperor. The Emperor agreed.	TD, vol. 193: 1044; see also XTS, vol. 43b: 1135-6; THY, vol. 99: 1773
665	In the 2nd year of Linde 麟德 (664–666), [Wushibo] sent his younger brother Zuheduo 祖紇多 to present two lantern trees [made of] agate, each of a height 3 chi.	THY, vol. 99: 1773; see also XTS, vol. 221b, 6252

671	In the 5th month of the 2nd year [of the Xianheng era], the state of Tuhuoluo sent envoys to present local products as tribute.	CFYG, vol. 970: 11402
681	In the 5th month of the 2nd year of the Yonglong 永隆 (680–681) era, the state of Tuhuoluo sent envoys to present horses and local products.	CFYG, vol. 970: 11403
682	In the 2nd year of the Yonglong era, the Emperor declined the golden garment that was presented by Tuhuoluo.	JTS, vol. 5: 108
705	In the 1st year of the Shenlong 神龍 years (705–707), the king [of Tuhuoluo] Nadunili 那都泥利 sent his younger brother Puluo 僕羅 to the court, who stayed as a royal guard.	XTS, vol. 221b, 6252
719	In the 7th year of the Kaiyuan 開元 years (713–741), Tish, the king of Chaghaniyan [under] the Yabghu sent a memorandum and presented a muzhe 暮閣 who knew astrology for examination.	THY, vol. 99: 1773
719	In the 7th year of the Kaiyuan era, a Tuhuoluo great chief presented lions and gazelles on behalf of [the Eastern Roman Empire] presented lions and gazelles.	XTS, vol. 221b, 6261
720	In the 8th year, [the Tokhara Yabghu] sent famous horses and foreign medicine.	THY, vol. 99: 1773
724	In the 12th year, [the Tokhara Yabghu] sent envoys to present two hundred kinds of foreign medicine including qiantapoluo 乾陀婆羅 and others.	THY, vol. 99: 1773
727	In the 15th year, because the Arabs pressed hard, [the Tokhara Yabghu] sent envoys to ask for assistance.	CFYG, 1994, vol. 999: 11723
729	In the 1st month of the 17th year, [the Emperor] conferred on Qutlugh Tung Tarduš of Tuhuoluo the title Tokhara Yabghu and the Hephthalite king.	CFYG, vol. 964, p. 11344; see also THY, vol. 99, p. 1773
729	In the 7th month, Nanta, the envoy of Tuhuoluo, presented medicine called xunajia dishiling 須那伽帝釋菱.	CFYG, vol. 971: 11408; see also THY, vol. 99: 1773
730	In the 18th year, [the Tokhara Yabghu] sent envoys to present red glass, green glass, raw agate, and medicine such as jinjing 金精 and zhihan 質汗.	THY, vol. 99: 1773; see XTS, vol. 221b: 6252
735	On the day of Xinsi in the 9th month, Tuhuoluo sent envoys to present tribute.	CFYG, vol. 971: 11410
738	In the 1st month of the 26th year, Tuhuoluo sent Yinanru Tarkhan 依難如達干 and Luo Dichen 羅底蹀, two great chiefs, to present local products.	CFYG, vol. 971: 11410
741	Tuhuoluo sent envoys to present red glass, green glass, raw agate, raw lapis lazuli, and medicines such as zhihan 質汗.	CFYG, vol. 971: 11411
744	Tuhuoluo sent envoys to present horses and treasures.	CFYG, vol. 971: 11411
745	Tuhuoluo sent envoys to present local products.	CFYG, vol. 971: 11411
749	In the 4th month, Tuhuoluo sent envoys to present horses.	CFYG, vol. 971: 11413

Finally, along the trade routes, not only commodities were exchanged, but also culture, notably religion. Dharma Momo 達磨秣磨 a Tokharian Buddhist monk, participated in Yijing's translation project in the 700s. In 719, Yazdbuzid 伊斯, a Christian from Balkh, arrived in China together with the Tokhara Yabghu in 758 and never returned. His military service to the Tang played a crucial role in obtaining permission to erect the Xī'an stele in 781. This topic warrants detailed and dedicated study in the future.

Appendix

Diplomatic ties between ʿTukhāristān and China

749	In the 8th year of the Tianbao years (742–756), its Yabghu Shili Mangjialuo 失理忙伽羅 sent envoys to present a memorandum, saying that “There is a foreign nation close to your servant's territory. It is called Jieshi [Chitrāl]. It is located in deep mountains. Relying on its seclusion, it disobeys your Majesty, and affiliates to Tibet. Now, a Tibetan fortress has been built in its territory to control the important road of Bolor. It also plans to join forces with Tibet and march into my territory. Your servant worries now and then. I intend to defeat these ill doers. Please send the troops of Anxi to Little Bolor in the 5th month of the coming year, and to Great Bolor in the 6th month. Please permit my proposal. If the proposal won't work, your majesty can cut your servant into seven pieces. Since the king of Shimi is loyal to the Chinese dynasty, please grant him a decree as reward. So, he will be grateful.” The Emperor Xuanzong red the memorandum and confirmed it.	THY, vol. 99: 1773
750	In the 3rd month of the 9th year of the Tianbao ear (742–756), [the Emperor] appointed the [previous] king of Chitral Botemo's 勃特沒 elder brother Sujia 素迦 as king.	CFYG, vol. 964: 11349
753	The Tokhara Yabghu sent envoys to present tribute.	CFYG, vol. 971: 11414; see also THY, vol. 99: 1773
754	Tuhuoluo sent envoys to the court to pay homage.	CFYG, vol. 971: 11414
758	On the day of Xinwei, also the first day of the 7th month [in the Qianyuan years (758–760)], the Tokhara Yabghu Wuliduo 烏利多 and the rulers of other nine principalities in the Western Regions came to the court and assisted the dynasty to fight the rebels.	JTS, vol. 10: 252; see also XTS, vol. 221b: 6252; THY, vol. 99: 1773; CFYG, vol. 971: 11414

References:

Anonymous. (1937). *Hudūd al-‘Ālam: the Regions of the World, a Persian Geography* 372 A.H. – 982 A.D., translated by V. Minorsky. London, Oxford University Press.

Azad, Arezou. (2022). Ecology, Economy, and the Conquest of Khurasan. In Andrew Marshaw (Eds.), *The Umayyad World (332–354)*. London and New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315691411>

Beckwith, Christopher, I. (1987). *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press.

Chen Zhengxiang 陳正祥. (1944). *Xibei quyu dili* [Regional Geography of Northwestern China 西北區域地理]. Shanghai, Shangwu yinshuguan.

Crone, Patricia & Cook, Michael. (1977). *Hagarism: the Making of the Islamic World*. Cambridge, Cambridge University Press.

Dani, A. H. & Litvinsky, B. A. (1996). The Kushano–Sasanian kingdom. In B. A. Litvinsky, Zhang Guangda & R. Shabani Samghabadi (Eds.), *History of Civilizations of Central Asia, volume III: the Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 (103–118)*. UNESCO Publishing.

Daryaee, Touraj. (2002). *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*. Costa Mesa, Mazda Publishers.

Dotson, Brandon. (2009). *The Old Tibetan Annals: an Annotated Translation of Tibet's First History*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Du You 杜佑. (2000). *Tongdian* [Comprehensive Statutes 通典]. Hangzhou, Zhejiang guji chubanshe.

Gibb, H. (1923). *The Arab Conquests in Central Asia*. London, the Royal Asiatic Society.

Golen, Peter. (2006). The türk imperial tradition in the Pre-Chinggisid Era. In David Sneath and Christopher Kaplonski (Eds.), *The History of Mongolia, vol. 1: The Pre-Chinggisid Era Chinggis Khan and the Mongol Empire (68–95)*. Kent, Global Oriental. https://doi.org/10.1163/9789004216358_005.

Hansen, Valerie. (2003). New York on the Sogdians, the Most Important Traders on the Silk Road, A.D. 500–1000. *T'oung Pao*, vol. 89, fasc. 1/3, 149–159.

Hansen, Valerie. (2012). *The Silk Road: A New History*. New York, Oxford University Press.

Hansen, Valerie & Rong Xinjiang. (2013). How the Residents of Turfan used Textiles as Money, 273–796 CE. *Journal of the Royal Asiatic Society, series 3*, vol. 23, no. 2, 281–305.

Harmatta, J. & Litvinsky, B. A. (1996). Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule. In B. A. Litvinsky, Zhang Guangda & R. Shabani Samghabadi (Eds.), *History of Civilizations of Central Asia, volume III: the Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 (367–401)*. UNESCO Publishing.

Henning, W. B. (1940). *Sogdica* (James G. Forlong Fund, vol. XXI, 1–67). London, The Royal Asiatic Society.

Huichao. (2000). *Wang wu Tianzhuguo zhuan jianshi* [Annotated Records of the Journey to the Five Indian States, 往五天竺國傳箋釋], annotated by Zhang Yi 張毅. Beijing, Zhonghua shuju.

Huili 慧立 & Yancong 彦棕. (2000). *Da ci'ensi Sanzang Fashi Zhuan* [A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty 大慈恩寺三藏法師傳], annotated by Sun Yutang 孫毓棠 & Xie Fang 謝方. Beijing, Zhonghua shuju.

Ikeda, On. (1993). *Bashiji zhongye Dunhuang de Suteran juluo* [A Sogdian Community in Dunhuang during the mid-8th Century 八世紀中葉敦煌的粟特人聚落], translated by Xin Deyong 辛德勇. In Liu Junwen 劉俊文 (Eds.), *Riben xuezhe yanjiu Zhongguoshi lunzhu xuanyi* [Chinese Translation of Research on Chinese History by Japanese Scholars 日本學者研究中國史論著選譯] (140–220). Beijing, Zhonghua shuju.

Klimburg–Salter, Deborah. (2010). Corridors of Communication across Afghanistan 7th to 10th Centuries. In de Ceredaf (Eds.), *Paysages Naturels, Paysages Culturels du Centre de l'Afghanistan* (167–186). Paris, Centre d'Etudes et de Recherches Documentaires sur l'Afghanistan.

Kuwayama, Shoshin. (2002). *Across the Hindukush of the First Millenium: A Collection of the Papers*. Kyoto, Institute for Research in Humanities, Kyoto University.

Litvinsky, B. A. (1996). The Hephthalite Empire. In B. A. Litvinsky, Zhang Guangda & R. Shabani Samghabadi (Eds.), *History of Civilizations of Central Asia*, volume III: the Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 (135–162). UNESCO Publishing.

Liu Xinru 劉欣如. (2017). *Yindu gudai shehui shi* [Social History of Ancient India 印度古代社會史]. Beijing, the Commercial Press.

Liu Xu 劉洵. (1995). *Jiu Tangshu* [Old Book of Tang 舊唐書]. Beijing, Zhonghua shuju.

Lurje, Pavel. (2022). Amdo in the Sogdian “List of Nations.” In Amin Shayeste Doust (Eds.), *Dādestān ī Dēnīg: Festschrift For Mahmoud Jaafari–Dehaghi* (203–214). Tehran. Farhang-e Moaser. <https://doi.org/10.31600/1817-6976-2021-32-347-355>.

(2019). The Early Medieval Martshakat (Hisorak) in Upper Matcha and its Bactrian Connections. In Christoph Baumer and Mirko Novák (Eds.), *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and Conclusions from New Archaeological Investigations and Discoveries* (333–348). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Morris, James. (2020). A New Analysis of Persian Visits to Japan in the 7th and 8th Centuries, *Journal of International and Advanced Japanese Studies*, vol. 12: 105–120.

Ouyang Xiu 歐陽修 & Song Qi 宋祁. (1995). *Xin Tangshu* [New Book of Tang 新唐書]. Beijing, Zhonghua shuju.

Pseudo–Callisthenes. (1889). *The history of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo–Callisthenes*, translate by Ernest Budge. Cambridge, Cambridge University Press.

Rezakhani, Khodadad. (2017). From the Kushans to the Western Turks. In Touraj Daryaee (Eds.), *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE – 651 CE)* (pp. 199–225). United States, Brill. https://doi.org/10.1163/9789004460645_010

Rong Xinjiang 榮新江. (2017). *Tangdai Anxi duhufu yu sichou zhilu* [Anxi Protectorate of the Tang and the Silk Road 唐代安西都護府與絲綢之路]. In Rong Xinjiang, *Sichou zhilu yu dongxi wenhua jiaoliu* [The Silk Road and Cultural Interaction between East and West 絲綢之路與東西文化交流] (12–23). Beijing, Beijing daxue chubanshe.

Shenkar, Michael. (2020). The Origin of the Sogdian Civic Communities (nāf). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 63, no. 3, 357–388. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341514>

Sidarus, Abel. (2011). Alexandre le Grand dans la tradition syriaque: (recherches récentes et perspectives nouvelles). *Oriens christianus*, vol. 95: 1–15.

Sims–Williams, Nicholas. (2003). Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions. In Nicholas Sims–Williams (Eds.), *Indo–Iranian Languages and Peoples* (225–242). Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197262856.003.0011>

(2000). *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*. Oxford, The Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press.

Skaiff, Jonathan. (1998). Sasanian and Arab–Sasanian Silver Coins from Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy. *Asia Major*, vol. 11, no. 2, 67–115.

(2003). The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan during the Seventh and Eighth Centuries. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 46, no. 4, 475–524. <https://doi.org/10.1163/156852003772914866>

Stark, Sören. (2015). Luxurious Necessities: Some Observations on Foreign Commodities and Nomadic Politics in Central Asia in the Sixth to Ninth Centuries. In Jan Bemann & Michael Schmauder (Eds.), *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE* (463–502). Bonn, Vor– und Frühgeschichtliche Archäologie.

Stein, Aurel. (1922). A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindukush, A.D. 747. *The Geographical Journal*, vol. 59, no. 2, 112–131.

al–Ṭabarī. (2002). *Taʾrīkh al–Rusul waʾl–Mulūk*, vol. 3, 4. Beirut, Dār al–Kutub al–ʿIlmiyah.

(1990). *The History of al–Ṭabarī*, vol. XXIII, translated by Martin Hinds. Albany, State of University of New York Press.

(1989). *The History of al–Ṭabarī*, vol. XXV, translated by Khalid Yahya Blankinship. Albany, State of University of New York Press.

Tang Changru 唐長孺 (Eds.). (1981). *Tulufan chutu wenshu* [Unearthed Documents from Turfan 吐魯番出土文書], vol. VII, IX. Beijing, Wenwu chubanshe.

Tekin, Talat. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington. Indiana University.

Twichett, Denis. (1992). *The Writing of Official History under the Tʾang*. Cambridge, Cambridge University Press.

De la Vaissière, Étienne. (2005). *Sogdian Traders: A History*, translated by James Ward. Leiden, Brill.

(2011). Sogdiana iii. History and Archaeology. In *Encyclopædia Iranica Online Edition*. <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>

al–Wāʾiz al–Balkhī. (1971). *Faḍāʾil–i Balkh*. Tehran: Intishārāt–i Bunyād–i Farhang–i Īrān.

(2021). *Faḍāʾil–i Balkh* or “the Merits of Balkh”, translated by Arezou Azad, Edmund Herzig and Ali Mir–Ansari. The E. J. W. Gibb Memorial Trust.

Wang, Helen. (2004). *Money on the Silk Road: the Evidence from Eastern Central Asia to c. AD 800*. London, the British Museum Press.

Wang Pu 王溥. (1998). *Tang Huiyao* [Institutional History of the Tang 唐會要]. Beijing, Zhonghua shuju.

Wang, Qinruo 王欽若 & Yang Yi 楊億. (1994). *Cefu yuangui* [Primary Tortoise of the Record Bureau 冊府元龜]. Beijing, Zhonghua shuju.

Wang Xiaofu 王小甫. (2009). *Tang, Tufan, Dashi zhengzhi guanxi shi* [Study of the Political Relations between the Tang, Tibetans, and Arabs, 唐、吐蕃、大食政治關係史]. Beijing, Zhongguo renmin daxue chubanshe.

Wang Xin 王欣. (2017). *Tuholuo shi yanjiu* [Study of the Tūkhāristān History, 吐火羅史研究]. Beijing, The Commercial Press.

Wei Shou 魏收. (1995). *Weishu* [Book of Wei 魏書]. Beijing, Zhonghua shuju.

Wei Zheng 魏徵. (1996). *Suishu* [Book of Sui 隋書]. Beijing, Zhonghua shuju.

Xuanzang 玄奘 & Bianji 辯機. (2000). *Datang Xiyu ji* [Annotated Records of the Western Regions of the Great Tang, 大唐西域記]. Beijing, Zhonghua shuju.

Xuanzang. (1996). *The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions*, translated by Li Rongxi. California, BDK America.

Yang Shao-yun. (2023). *Early Tang China and the World, 618–750 CE*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009214612>

Yoshida, Yutaka. (2003). Appendix: Translation of the Contract for the Purchase of a Slave Girl Found at Turfan and Dated 639. *T'oung Pao*, vol. 89, fasc. 1/3, 159–161.

Yoshida, Yutaka. (2021). The Sogdian Merchant Network. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, vol. 1, 1–30. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.491>

Zeimal, E. V. (1996). The Kidarite Kingdom in Central Asia. In B. A. Litvinsky, Zhang Guangda & R. Shabani Samghabadi (Eds.), *History of Civilizations of Central Asia*, volume III: the Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 (119–133). UNESCO Publishing.

(1994). The Circulation of Coins in Central Asia during the Early Medieval Period (Fifth–Eighth Centuries A.D.). *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 8, 245–67.

Zheng Binglin 鄭炳林 (annotator). (1989). *Dunhuang dili wenshu huiji Jiaozhu* [Annotated Collection of Geographical Documents from Dunhuang 敦煌地理文書匯輯校注]. Lanzhou, Gansu jiaoyu chubanshe.

ТОХАРИСТАН В ПЕРИОД С 560-Х ПО 750-Е ГОДЫ: ПОЛИТИКА, ДИПЛОМАТИЯ И МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ

Чжидун ЧЖАН¹

*¹Кафедра исламских и ближневосточных исследований
Иерусалимский Еврейский университет,
Иерусалим, Израиль
e-mail: zhidong.zhang@mail.huji.ac.il*

Аннотация. Тохаристан был географическим регионом в Центральной Азии, охватывающим части современных Афганистана, Таджикистана и Узбекистана. В 620-х годах в этом регионе была основана династия Тохара Ябгу, которая правила до 750-х годов. Данное исследование рассматривает многоязычные современные источники VI–VIII веков для анализа внешней политики, которую проводила династия с целью выживания и процветания в условиях соперничества крупных держав – Арабских халифатов, Западных тюрков, Империи Тан и Тибетской империи – за господство в Центральной Азии. Исследование показывает, что династия Ябгу проводила стабильную прокитайскую политику, главным образом благодаря своему географическому положению и роли в международной торговле. Династия занимала стратегическую позицию на маршрутах, соединяющих Индийский субконтинент на юге, Персидский мир на западе, Китай на востоке, а также Согдиану и Фергану на севере. Придерживаясь прокитайской политики, династия способствовала развитию международной торговли, проходившей через ее территории.

Ключевые слова: Тохаристан; династия Тохара Ябгу; 560-е – 750-е годы; современные источники; международная торговля.

CHINESE PERCEPTIONS OF CENTRAL ASIA AND ITS GEOGRAPHY DURING THE SONG DYNASTY

Kubilay ATIK ¹ (ORCID ID: 0000-0001-7657-6645)

¹ *Department of Politics and International Studies*

University of Cambridge

Department of History, Nevsehir University

Nevsehir, Turkiye

Abstract. This article explores the geopolitical and economic interactions between the Song Dynasty (960–1279) and Central Asia, challenging the conventional narrative that the Song was primarily inward-looking and militarily weak compared to its northern neighbors. While the Song Dynasty's efforts in Southeast Asia have been well documented, its strategic engagement with Central Asian powers has received less attention. This study focuses on two key periods: the Northern Song (960–1127) and the Southern Song (1127–1279), analyzing the dynasty's evolving foreign policy in response to the shifting balance of power with its militarily stronger rivals, such as the Khitan Liao, Tangut Xixia, and Jürchen Jin. Drawing on historical records, diplomatic exchanges, and economic data, the article highlights how the Song used both commerce and military alliances to counter external threats. In particular, the Song's engagement with the Qarakhanid dynasty and its diplomatic strategies are examined in the context of Chinese perceptions of Central Asia's political geography. The study argues that the Song Dynasty's foreign policy towards Central Asia was not merely driven by economic interests but also involved intricate geopolitical strategies aimed at destabilizing northern rivals. By reassessing the Song's external relations, this article situates the dynasty within the broader East Eurasian political landscape, providing a nuanced understanding of its diplomatic initiatives and their long-term impact on Sino-Central Asian relations.

Keywords: Song Dynasty, Sino-Central Asian Relations, Tributary system, historical geography, Song Foreign Policy.

ВОСПРИЯТИЕ КИТАЙЦАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЕЕ ГЕОГРАФИИ ВО ВРЕМЯ ДИНАСТИИ СУН

Кубилай АТИК¹

¹*Департамент политических и международных отношений*

Университет Кембридж

Департамент истории, Университет Невшехир

Невшехир, Турция

Аннотация. В этой статье исследуются геополитические и экономические взаимодействия между династией Сун (960–1279) и Центральной Азией, оспаривается общепринятое мнение о том, что Сун была в первую очередь ориентирована на внутренние дела и слаба в военном отношении по сравнению со своими северными соседями. В то время как усилия династии Сун в Юго-Восточной Азии были хорошо задокументированы, ее стратегическому взаимодействию с центральноазиатскими державами уделялось меньше внимания. Это исследование фокусируется на двух ключевых периодах: Северная Сун (960–1127) и Южная Сун (1127–1279). Анализируется

развивающаяся внешняя политика династии в ответ на изменение баланса сил с ее более сильными в военном отношении соперниками, такими как кидани Ляо, тангуты Сися и чжурчжэни Цзинь. Опираясь на исторические записи, дипломатические переписки и экономические данные, в статье подчеркивается тот факт, что Сун использовала как торговлю, так и военные союзы для противодействия внешним угрозам. В частности, взаимодействие династии Сун с династией Караханидов и ее дипломатические стратегии рассматриваются в контексте китайского восприятия политической географии Центральной Азии. В исследовании утверждается, что внешняя политика династии Сун в отношении Центральной Азии была обусловлена не только экономическими интересами, но и включала сложные геополитические стратегии, направленные на дестабилизацию северных соперников. Переосмысляя внешние отношения Сун, эта статья помещает династию в более широкий политический ландшафт Восточной Евразии, предоставляя тонкое понимание ее дипломатических инициатив и их долгосрочного влияния на китайско-центральноазиатские отношения.

Ключевые слова: Династия Сун, китайско-центральноазиатские отношения, данническая система, историческая география, внешняя политика династии Сун.

The Song Dynasty 宋朝, despite being one of the longest lasting dynasties in Chinese history did not manage to conquer any new territories after having united China by conquering the Chinese kingdoms in the south and the Shatuo 沙陀 Turk kingdom of Northern Han 北漢 in the northeast. Throughout most of its history, the Song Dynasty was on the defense trying to protect its current borders from its northern neighbors who had proven to be militarily much stronger. The Song Dynasty was also the first Chinese dynasty to lose all of China to a foreign power, the Mongols. As a result of this militarily weak stance Song foreign policy outside of East Asia attracted little attention compared to the Tang 唐 or Ming 明 dynasties. It is often overlooked that the Song foreign policy was directly linked to the demise of its two militarily stronger northern neighbors, the Khitan 契丹 Liao 遼 and Jürchen 女真 Jin 金 dynasties.

The Song Dynasty's involvement in the fall of these two dynasties via alliances has been studied by some historians. However, the Song Dynasty was also active in Southeast Asia to its south and Central Asia to its west. While the Song Dynasty's relations with the Southeast Asian states have attracted the attention of economic historians, its relations with Central Asian states had a different nature for both parties. The Song policy towards Central Asia had two goals to achieve. The first goal was similar to the main goal in Song Dynasty's relations with the Southeast Asian states. This goal was to improve commercial activities and to provide further financial resources for the Song state treasury which were badly needed for maintaining the army and the peace with its northern neighbors. The other goal was much more complicated with some geopolitical strategy attached to it. But the content of this aim and the strategic models adopted by the Song Dynasty changed in two phases in accordance with the military realities on the field. The history of the Song Dynasty is divided into two periods by historians. The period called the Northern Song (960–1127) begins with the reunification of China by Song Taizu 宋太祖 and ends with the loss of Northern China and the Song Dynasty's capital Bianjing 汴京 (modern day Kaifeng 開封) to the Jürchens alongside the capture of the Song Dynasty imperial family. The second period called the Southern Song due to the change of the capital from Bianjing in the north to Linan 臨安 (modern day Hangzhou 杭州) in the south and the transfer of economic and political gravity of the empire southwards lasted between 1127–1279.

Song Dynasty's foreign policy was determined by two factors alternately, the reel politic and the balance of power in East Asia, and the ideological developments among the political elite and the literati¹. While the officials in the court had always been influential in determining the foreign policy of a dynasty in China, the Song case was quite different from the previous dynasties. Never before did the officials at the court wield such absolute power based on intellectual cliques. This was especially the case for the Southern Song Dynasty. As a result, the Song foreign policy could at times be detached from the realities in the region. And yet the overall framework of the Song foreign policy was determined in accordance with the realities that deeply affected the dynasty.

When the first emperor of the Song Dynasty reunited China following a series of successful military campaigns and successful diplomacy in South China against the small kingdoms ruled by Chinese warlords, and against the last Shatuo Turk kingdom in Shanxi 陝西, he was quick to realize the reasons for the fall of the great Tang Dynasty that preceded the Five Dynasties and the short lived Shatuo Turk regimes in northern China. As a warlord himself who overthrew his previous master's son who in return had overthrown his own Shatuo Turk master, he knew that the real menace to the longevity of his dynasty came from two sources. The first of these was internal, mainly his own men.

1 Jinsheng Tao, 宋代外交史 [Songdai Waijiao Shi], 2nd ed. (Taipei: Lianjing, 2020), 16.

The generals who helped him establish the dynasty could easily turn on his successors during or following a succession. Song Gaozu 宋高祖 overcame this potential threat by rewarding his generals richly by giving them economic benefits and retiring them with high official titles from the military as well as establishing marriage ties with their sons and daughters. In return, they all gave up their military commands which were the sources of their power. Following this, he and his successors strengthened the literati in the court instead of the military despite coming from a military background themselves. However, this policy would have reverse effects on the Song policy towards the second and more dangerous menace that the Song Dynasty faced which would also bring about its demise. This menace came from the steppe polities that were established at the peripheries and encroached on the Chinese border areas constantly enlarging their sway over China. In fact, the Northern Han Kingdom of the Shatuo Turks and the last of the Shatuo Turk dynasties in China was also the most difficult enemy that the Song Dynasty faced during the reunification of China. But even after conquering this kingdom and taking control of Shanxi following a series of devastating wars one of which ended in disaster and almost brought about the end of the dynasty or at least the loss of the capital Bianjing to the Khitan allies of the Shatuo Turks as a foreshadowing of the later Jürchen conquest, the borders of the Song Dynasty were not safe.

The Khitans who established the Liao Dynasty 遼朝 in Southern Manchuria laid claim to the title of son of heaven 天子 and consequentially to the mandate of heaven 天命 as well as taking hold of some strategic provinces in the northeastern part of China around modern day Beijing. The Tanguts 黨項, a Tibetan people, established the Xixia 西夏 State and also laid claimed to the mandate of heaven. The Tangut rulers also took the title of the Son of Blue Heaven. Since there could only be one son of heaven according to the Chinese political ecumene, these two claims were not mere self-aggrandizing political moves by the two regional rivals of the Song, but were rather serious affronts to the Song Dynasty. One threat posed by these claims was internal as long as there were more than one son of heaven, in this case there were three, the Song emperor's legitimacy was questionable. However, as Song Taizu pacified the military with the aforementioned agreement, the real threat was from outside.

The Chinese point of view was that there could only be one son of heaven under heaven. But actually, the steppe rulers, whenever they united the East Eurasian Steppe, saw themselves as equals to the Chinese emperors and the title qaghan was equivalent of the Chinese title huangdi in their eyes. This is attested in the Orkhon inscriptions where the Chinese emperor is called as Tabgach Qaghan. While Erkoç claims that there was no distinction between the titles of khan and qaghan at this stage, and the difference came about much later during the Mongol Empire², this does not seem to be the case. While Erkoç cites single exceptions as examples of his theory, like Vovin clarifies, the two titles had different meanings from very early times onwards³, and the Orkhon inscriptions with one exception which could have stemmed from a scribal error, clearly calls the Türk rulers and the Chinese emperors with the same title of qaghan alongside some other rulers. In this regard, it was nothing new in the Eurasian steppe to have more than one qaghans at the same time. In fact, contrary to what Erkoç suggests, it was following the fall of the Yuan period among the Mongol polities that the term qaghan came to be used more

2 Hayrettin İhsan Erkoç, "Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları," 18. Türk Tarih Kongresi, 1–5 Ekim 2018: 379–402, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/24-HayrettinIhsanErkoc-1.pdf>.

3 Alexander Vovin, "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle," *Central Asiatic Journal* 48, no. 1 (2004): 128, <https://www.jstor.org/stable/41928342>.

indistinctly. For instance, the Russian Tsars were called *aq qaghan*⁴ whereas the Manchu emperors were called *altan qaghan* in the classical Mongolian texts, making the distinction of original Ashina and later the Chinggisid right to use the title *qaghan* exclusively among the steppe nomads when only being selected as *qaghan* in a great *qurultai*. Despite the sinocentric point of view that the Eurasian leaders needed Chinese approval in some form in order to legitimize their rule in the steppe, as Franke suggests, even the Mongols who conquered all of China and established the Yuan Dynasty in the style of a Chinese Dynasty, did not necessarily feel the need for Chinese approval or sources of legitimacy for their dynasty.

The Khitans who in a way inherited the Turkic political ecumene following the fall of the Uyghur Qaghanate, simply continued this point of view in terms of their legitimacy as *qaghans* of their nomadic subjects and *huangdi* of their Chinese and Balhae subjects. The same was true also for the Tanguts, who while establishing the Xixia state and coming originally from the Tibetan Plateau, adopted the political traditions of all three political ecumenes (steppe, Tibetan, Chinese). But in the Song Dynasty's perception which was shaped by neoconfucianism, both polities were existential threat. To overcome these threats, the Song Dynasty initially resorted to war. But when it soon became apparent that neither the Song Dynasty nor its northern neighbors were militarily capable of overcoming their neighbors, the Song strategy turned to diplomacy as a tool rather than the army.

The Song Dynasty, as a result of the reforms of Song Gaozu, turned more towards Confucianism in its decision-making mechanisms. As the Confucian tradition depended on taking historical precedents as empiric data for their decision-making, they found two successful strategies that worked in the past in overcoming the militarily stronger rivals on the steppe. These were the strategies of Han Wudi and Tang Taizong that were successful in bringing about the demise of their militarily stronger adversaries on the steppe⁵. While both strategies proved ultimately unsuccessful for the Song Dynasty and the Song Dynasty consequently turned to a strategy of appeasement like the early Han, they initially acted on these two strategies at different periods. Both of these strategies historically involved the Central Asian actors of the time against the steppe empires on the northern frontiers of China.

The Han Dynasty faced the Hun/Xiongnu threat to its north when the latter united the East Eurasian steppe under its banner during the reign of Maodun Chanyu. As a response, the Han Dynasty sought allies to the east and west of the Huns. While the Tungus tribes to the east of the Huns in Manchuria were not very strong, the Yuezhi and other possible Central Asian allies could join the Han Dynasty in its fight against the Hun Empire in a pincer movement. The Han strategy was based on two tactics. One tactic was to approach the vassals of the Huns and to enter into a tributary relationship with them directly. The border tribes that entered into a tributary relationship with the Han Dynasty would be given rich generous gifts and money as well as titles by the Han emperor in accordance with their relative importance and power in return for becoming Han vassals and leaving the alliance with the Huns and protecting the border from attacks. This way, the Han Dynasty not only strengthened its own defenses, but also weakened the Huns by depriving them of these tribes' military assistance in times of war who would otherwise be serving in the Hun armies against the Han Dynasty. The second tactic was to build a

4 Micheal Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771* (Ithaca, Cornell University Press, 1992).

5 Bangwei Zhang, *宋代政治文化史论* [Songdai Zhenzhi Wenhua Shilun] (Beijing, Renmin Chubanshe, 2005), 72.

network of alliances centered around the Han Dynasty against the Huns with their rivals and enemies that feared for their own independence. For this purpose, the famous Han envoy Zhang Qian was sent to the hitherto unknown western regions in order to find allies against the Huns. Ambassador Zhang Qian was captured by the Huns on the way and stayed under their captivity for six years until he was permitted to return with a Hunnic wife and invaluable experience and knowledge on Central Asia, Iran, and even Rome further west. Zhang Qian wrote a report of events and what he has learnt while in captivity upon his return and presented it to the court for discussion. His report contained valuable information on the western regions, ie. Central Asia, heavenly horses, and inner weaknesses and outer enemies of the Hun Empire which could be used to defeat it. Coupled with the internal struggles within the Hun elite, possibly exacerbated by the Chinese destabilizing attempts, the Huns were defeated by Han Wudi, and they split into northern and southern branches. The Han Dynasty entered into a tributary relationship with the southern Hun State and the Central Asian states to the west. The Southern Hun State in return defended the border against the Northern Hun State. In fact, as Barfield puts it, the Southern Hun State was using its proximity to the Chinese border as a leverage against the Northern Hun State to have an advantage in defeating them in the steppe⁶.

However, this strategy worked for the Han Dynasty for a couple of different reasons that were different from the Song Dynasty's case. Firstly, the states system in East Asia contained three main actors, not two. The Tangut Xixia State would in fact survive longer than the Khitan Liao Dynasty, and the Jurchen Jin Dynasty that preceded it in the east, and would fall a couple of decades before the Song in costing the life of Chinggis Qaghan in the process. Militarily Xixia was as strong as the Song Dynasty and it could hold off the Khitan armies on their border clashes on the steppe which ultimately hindered Khitan expansion in the steppe.

In this respect, the geopolitical situation in East Asia was more like the early and middle Tang periods. During this period, there was an equilibrium between the Tang, the Türk Qaghanate, and the Tibetan Empire. Although the Türk Qaghanate was later on replaced by the Uyghur Qaghanate, this was more like a dynastic change, and did not affect the overall geopolitical situation. In the Song political perception, the Song Dynasty was the real successor to the Tang Dynasty. In return, it was not far-fetched for the Song literati and political elite to equate the Khitans with the Turkic qaghanates, and the Tanguts with the Tibetans. However, one essential difference was the relative strengths of these newer states. None of these states were militarily as strong as their predecessors. Additionally, the Xixia did not have a hold over Tibet proper, while the Khitans held only some parts of the East Eurasian steppe and the Song did not have a hold over areas such as Vietnam, Hexi Corridor (Gansu), or Yanjing (modern day Beijing).

The Tanguts took control of the Hexi corridor which gave them a leverage, but as will be discussed also caused anxiety among some Central Asia states which prompted them to seek alliances with the Song Dynasty. Additionally, they held Ningxia and the Ordos region as the centers of their real power. Thus, the Song Dynasty's hold over China was not complete, and the regions held by the Khitans and the Tanguts that previously belonged to the Tang Dynasty held strategic importance despite being economically and demographically peripheral border regions during the Tang Dynasty. These regions could be and sometimes were utilized as bases for attacking the Song Dynasty, in the same way,

6 Zhen Chen, 宋史 [Songshi], 2nd ed., 中国断代史系列 [Zhongguo Duandai Shixilie 9 (Shanghai, Shanghai Renmin Chubanshe, 2016), 57.

during the Tang Dynasty they were used for staging attacks from China to the steppe. Despite the enormous economic power and population that the Song Dynasty had which no previous dynasty could surpass, the Song Dynasty was unable to retake these regions on its own. All the Song attempts at reestablishing Chinese hegemony in the surrounding regions ended in failure. And the Song Dynasty never had the military power that the Tang Dynasty possessed. As it will be discussed further in detail the migration of the Turkic tribes westward affected the geopolitical balance of power in East Asia permanently. The Khitans were ostensibly the main beneficiaries of these developments. But they too had problems of their own. While being militarily the strongest, they never held sway over the East Eurasian steppe as strongly as the Türk and Uyghur qaghanates. One of the reasons was that, they lacked the political legitimacy among the nomadic tribes of the steppe that the Ashina and later on the Chinggisids would possess⁷. In fact, the period between the fall of the Tang Dynasty and the Mongol conquests witnessed a change of political order in the East Asian international system as a whole.

The hierarchical order that the Tang ultimately managed to create after the Türk and Tibetan empires collapsed did not survive to see the Song reunification. The hierarchical systems where in the first one there was tripolar system, and then a monopolar system headed by the Tang Dynasty gave way to an anarchical system where the northern Shatuo and Chinese dynasties were merely stronger partners but were not hegemonic powers, and the smaller kingdoms in the south engaged in diplomacy loosely based on an equality of each state with each other and the other regional actors such as Korea, Dai Viet and Japan. Thus, for a brief period and international society shaped by a balance of power and a multipower system. However, as the systems with more than three hegemonic powers go, the balance of power was soon disturbed and collapsed as a result of the Southern Tang and Later Zhou military supremacy both of which weakened the smaller kingdoms in the south culminating in the reunification of China by the Song Dynasty. And when this multipolar system was followed by a tripolar one described in detail above, the Song Dynasty was a state among equals⁸. The remaining states were deemed as vassals. Thus, while the Goryeo Kingdom became a vassal of the Khitans, Jürchens and later the Mongols in sequence, the Dai Viet Kingdom was a Song vassal and Uyghurs in the Hexi corridor and some smaller states or groups on the Tibetan plateau began to look up at the Xixia as an alternative to the Song Dynasty. In this regard, a layered system arose in East Asia where three states competed with each other for hegemony and the rest of the actors were in an anarchical system where every actor other than the Song Dynasty, Liao Dynasty and Xixia were equals. These developments had a direct effect on Central Asia itself and how the Song Dynasty viewed the region.

Participating in the East Asian states system, be it monopolar or multipolar, required sending tributary missions to the main power or powers depending on the period. The Central Asia states, especially the Qarakhanids, but also the Seljuk s and the Ghaznavid state seem to have participated in this system for their own ends, rather than feeling forced to participate since none of the hegemon powers had the military might to impose their suzerain status on them even at a nominal level during this period⁹.

7 Zhaoyang Chen, 北南宋角力中的新秩序：遼金元史 [Beinan Jiaolizhong de Xin Zhixu: Liao Jin Yuan Shi] (Taipei, Lianjing, 2024), 41.

8 Edmund H. Worth, "Diplomacy for Survival: Domestic and Foreign Relations of Wuyüeh, 907-978," in *China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, ed. Moris Rossabi (Berkeley, University of California Press, 1983).

9 Chen, 北南宋角力中的新秩序：遼金元史 [Beinan Jiaolizhong de Xin Zhixu: Liao Jin Yuan Shi], 62.

One particular feature seems to be that the Central Asia states seem to be sending tribute to all three dynasties who had a claim of the mandate of heaven. They seem to be more interested in commercial activity than being active players in the East Asian politics. However, one exception to this seems to be the Qarakhanids. The Qarakhanids actively sought an alliance with the Song Dynasty against both the Xixia and the LD. Although they sent tributary missions to the Liao Dynasty and Xixia as well, their main goal seems to be seeking an alliance with the Song Dynasty at a military level. The Tibetan Tsongkha Kingdom also seem to be a partner of the Qarakhanids in this endeavor. Especially the Tangut expansion into the Hexi Corridor resulting in the conquest of the Uyghur city states in the region and the Khitan expansion in the steppe westwards seem to have agitated the Qarakhanids over these developments on their eastern borders. The Song Dynasty in return was taking the Tang Dynasty's strategy as an example during this period. The Central Asia was viewed as an analogy to the city states of the Tarim basin, Turfan and Transoxiana by the Song Dynasty. These city states which were providing the Türk Qaghanate with necessary resources in times of need became Tang protectorates following the collapse of the two short-lived Türk Qaghanates. But the main Tang strategy in Central Asia was to deprive their Turkic and Tibetan rivals of the resources of Central Asia that they could use for their state-building process as well as maintaining their armies. This strategy of depriving the steppe nomads and the Tibetan Empire of potentially alternative resource centers to China had the effect of making the tribes on the steppe as well as the qaghanate itself dependent on the Tang markets on the borders both economically and socially. This idea was actually based on the Han's tactic of luring the nomadic tribes to Han suzerainty with economic rewards as explained above. As explained originally the Huns were the only intermediaries between China and the steppe nomads, and the Han Dynasty was forced to pay a large sum to the Huns in return for peace and the Huns would use this revenue to finance their state and to keep the nomadic tribes under their control by distributing part of this revenue among the tribal elites. However, being aware of the differences with the Han period, the Tang Dynasty combined this policy with direct military intervention into the steppe. Coming from Tabgach and Turkic ancestry themselves, the Tang rulers were no strangers to steppe warfare and could field steppe style cavalry of their own as well as employing the tribes in their armies whenever there was a political struggle and the losing tribe fled to China.

The Song Dynasty also tried to emulate the Tang Dynasty's strategic model during the early period of the Northern Song when the Song emperors and intellectuals felt confident in being as strong as the Tang Dynasty and being the real successors to it¹⁰. However, the early Song emperors adopted only the military side of this model without paying much attention to the Tang network of alliances, and this ended in military defeats and a stalemate for the Song Dynasty. The Tang Dynasty was as much a Eurasian state as a Chinese one in its approach to the steppe. Whereas the Song Dynasty felt more aloof, and despite the Qarakhanid overtures for military alliance, they believed they could defeat the Khitans and the Tanguts, just as they defeated the Shatuo Turks. However, the Khitan supremacy on the battlefield and the stalemate with the Tanguts resulted in treaties with both states that created a difficult position for the Song Dynasty. The Song Dynasty had to accept the fact that the prefectures held by the Khitans and the Tanguts would remain as such. On top of that the Song emperor had to accept the fact that the Khitan rulers were also sons of heaven and were on an equal footing with them in terms of legitimacy, and also would have to pay tribute to the Khitans annually for maintaining the peace.

10 Zhang, 宋代政治文化史论 [Songdai Zhenzhi Wenhua Shilun], 61.

These developments culminating in the treaty of Chanyuan 澶淵之盟 (1005) which was a turning point, it made the Song Dynasty a state among equals¹¹ This prompted a Song interest in Central Asia. But here again, the neoconfucian ideology that began to be the dominant ideology was influential in the Song perception of the Central Asia geography, its peoples and politics. The ideas among the Song Dynasty political elite were often biased by the previous historiography on Central Asia in the Chinese sources and lacked in depth compared to the Tang approach. This is especially interesting given the fact that the Song court actually had access to more detailed, up to date and realistic information on the region via the envoys coming from Central Asia and the trade networks that developed far beyond the Tang period¹². Especially with the collapse of the Abbasid power in Central Asia, there was a lack of political unity, and for Central Asia states, trade with China was of vital importance to finance their newly emerging states. As Duturaeva points out, the Qarakhanids supplied the Song Dynasty with very detailed information on the geography of Central Asia as well as the geopolitical and economic situation in the region¹³. In fact, the Qarakhanid envoys seem to be providing the Song Dynasty with maps and detailed information on the physical and political geography of Central Asia. Additionally, three maps that are extant today in Buddhist chronicles also contain information on Central Asia, which shows a diffusion of knowledge on Central Asia beyond the court elites. Two of these maps, the Xitu Wuyin Zhitu 西土五印之圖 and Han Xiyu Zhuguotu 漢西域諸國圖 contain information on Central Asia that can be found in Fozu Tongji 佛祖統紀¹⁴¹⁴ demonstrate an accumulation of knowledge on the geography of Central Asia by different groups. There also seem to be an acquaintance on the Qarakhanid side about the Tang Dynasty protocols in diplomacy from their letters. While Duturaeva relates this to the Tsongkha intermediaries who helped the Qarakhanid envoys to reach the Song court safely via their kingdom¹⁵. But actually, the Qarakhanids themselves might also have retained some of these protocols themselves.

Duturaeva bases her argument on the use of the title “father in law” in addressing the Song emperor in the Qarakhanid letters, and deduces that this was due to the Tibetan marriage with the Tang royal house which made the Tang emperors father in laws for the Tibetan emperors in their diplomatic protocols even though there every Tibetan emperor was not necessarily married to a Chinese royal princess. As mentioned above, during the Tang period, many of the Turkish tribal chieftains also married Chinese princesses. Although most of these Chinese women were actually not from the Tang royal house and in some cases could even be dancing girls, the prestige it brought to a chieftain and the title of son in law of a Tang emperor was still in itself a great prestige for these chieftains, and it is probable that the Qarakhanid royal house simply continued this tradition. It is

11 Gari Ledyard, “Yin and Yang in the China-Manchuria-Korea Triangle,” in *China Among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th–14th Centuries*, ed. Morris Rossabi (Berkeley, University of California Press, 1983).

12 For detailed information see: Dilnoza Duturaeva, “Behind the Name: Chinese Terms for Central Asian Dynasties and Peoples from Qarakhanids to the Timurids,” *Aus Den Tiefenschichten Der Texte*, 2019, 139.

13 Dilnoza Duturaeva, “Qarakhanid Envoys to Song China,” *Journal of Asian History* 52, no. 2 (2018): 179–208.

14 Hyunhee Park, “Information Synthesis and Space Creation: The Earliest Chinese Maps of Central Asia and the Silk Road, 1265–1270,” *Journal of Asian History* 49, no. 1–2 (2015): 120–24, <https://doi.org/10.13173/jasiahist.49.1-2.0119>.

The full text of Fozu Tongji can be found here: Pan Zhi, 佛祖統紀 [Fozu Tongji], ed. Axian Lee (Taipei, Fojiao Dianzi Fodian Jijinhui, 2023), https://cbetaonline.dila.edu.tw/zh/T2035_032.

15 Dilnoza Duturaeva, “Envoys and Traders to Northern Song China,” in *Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations* (Leiden, Brill, 2022), 67.

hard to find evidence for either cases in the resources, but in another example, the envoys from Kucha had the Tang family name Li which was given to some Turkic tribal chieftains during the Tang period¹⁶. To support this, the Qarakhanid rulers also assumed the title of Tabgach Qaghan, which as mentioned above actually was used for the Tang emperor. The use of this title suggests a Qarakhanid attempt at legitimizing their rule via such fictional or real marriage tie to the Tang dynasty, therefore the use of the father in law in addressing the Song Emperor might not necessarily be a Tsongkha addition without the knowledge of the Qarakhanid envoys on the Chinese diplomatic protocol. In fact, the Song side does not seem to have objected to the use of father in law as an address to the emperor. Considering the fact that the Chinese officials were very strict about such matters, it seems that the Qarakhanid claims of being a son in law to the Tang whom the Song claimed to be the successor of, must have been accepted in the Song court. The song perception of the Qarakhanids and Central Asia as a whole as a continuum from the Han period onwards can also be seen in the descriptions of the area by the Song scholars. Pang Yuanying correlates the places in Central Asia with their Han period names as well as noting in some instances that some of these places were actually either Han prefectures or vassals during that time¹⁷. Further investigation shows that the Qarakhanids, as the most active participants of tributary relations with the Song Dynasty from Central Asia were portrayed as continuation of the Central Asian City states that paid tribute to the Tang. The Qarakhanid States are called with the respective names of their capitals such as Yutian with the city name of Khotan instead of being called East Qarakhanid etc. in the Song sources. For instance, the Uyghur city state of Turfan is also called as Xizhou in Songshi¹⁸ and Wenxian Tongkao¹⁹ with its Tang period name that was given to it after Tang Taizong sent an army to conquer it and turned it into a Chinese protectorate. Turfan in reality had an alliance with the Khitans, not the Song despite being called with its Tang name in the Song sources, they seem to be sending more envoys to the Khitans, and their recognition of the Song emperors seem to be nominal for commercial purposes since they asked for military assistance from the Khitan²⁰, and despite being rejected, wanted a Khitan prince for marriage²¹. This shows a more direct Khitan involvement in Central Asia than the Song who mostly bestowed titles and money to the rulers of the city states and others as in the case of the Khotan ruler being given a title in 1063 by the Song emperor with some money²². This was mainly due to the fact that the Xixia expanded westwards making direct contact with Central Asian states more difficult for the Song, but also more importantly, the Song had to concentrate its military on its northeastern borders.

Thus, following the initial years of the Song Dynasty, the Song perceptions of the region began to change since it became more apparent that the Song would be militarily incapable of overcoming the Khitans or sending armies to Central Asia. As a result, the Song attention turned more towards building alliances against the Khitans. The Tanguts would normally have been better candidates, but the Song instead turned towards the Jurchens in the east and also there were Qarakhanid attempts at this time for an alliance

16 Xu Song, 宋会要辑稿 [Song Huiyao Jigao: Song Manuscript Compendium], ed. Lin Liu, 1st ed. (Shanghai, Shanghai Guji Chubanshe, 2014), 1176.

17 Duturaeva, "Envoys and Traders to Northern Song China," 64.

18 Tuotuo and Alutu, eds., 宋史 [Songshi, History of Song], 点校本二十四史·清史稿 [Dianjiaoben Erschisishi Qingshigao] (Beijing, Zhonghua Shuju, 2000), chap. 490.

19 Duanlin Ma, "文獻通考 [Wenxian Tongkao]" (1319), chap. 336, https://ctext.org/library.pl?if=en&res=4917&by_title=文獻通考

20 Tuotuo [Toqto'a], 遼史 [Liaoshi], vol. 1 記 [Ji] (Beijing, Zhonghua Shuju, 2016), chap.

21 Tuotuo [Toqto'a], vol. 1 記 [Ji], chap. 13.

22 Tuotuo and Alutu, 宋史 [Songshi, History of Song], chap. 490.

in the west. The situation in Central Asia was also changing at this time. The Qarakhanids were not as strong as they used to be, and the Seljuks were rising at the expense of the Ghaznavids, but they too had their internal struggles, and the wrong Song strategy would cost them their empire as well as the independence of the Qarakhanids who had by the end of the eleventh century splintered into smaller factions in the east and west. This strategy came in the form of an alliance with the Jürchen leader Wanyan Aguda 完顏阿骨打 against the Khitans. The Song would attack from the South and the Jürchens from the North²³. According to the treaty, the Chinese prefectures held by the Khitans would belong to the Song Dynasty while the Jürchens would keep all the lands that they took from the Khitans. While the Jürchen armies quickly overran the Khitans, the Song armies failed to take Yanjing defended by a small Khitan garrison, and once the Jürchens took these Chinese provinces as well, the Song first demanded that they be returned to the Song, then there were further escalation of political disputes between the two which ended in the Jürchen takeover of all of Northern China including the Song capital city Bianjing, and the capture of the Song imperial family, who were brought to Manchuria as hostages with the exception of a male member who was enthroned as the new Song emperor in the Song. This event also had huge consequences for the Central Asian. A group of defeated Khitans led by Yelü Dashi 耶魯大師 fled to Central Asia and established the Qarakhitai state there after having defeated the Seljuk Sultan Sanjar at the battle of Qatwan in 1141. These events made any Song or Central Asian attempt at further alliance futile. While the Song Dynasty saw itself as a successor to the Tang, as a result of military weakness and the ideological approach of the political elite in the court which was detached from the realities on the field, the Song Dynasty, although active, could not develop a realistic strategy towards its relations with Central Asia. Although the Qarakhanid envoys gave them very realistic information and they possessed up to date maps of Central Asia, the decision makers were still under the illusion that the Tang equilibrium and the Han prestige in Central Asia continued. The Jürchen conquest of North China plain and the Khitan conquest of Central Asia changed the balance of power in East Asia permanently, and the rise of the Mongols did further change this, and until the Qing dynasty, China's relations with Central Asia would often either require Mongo permission and intermediaries, or be very limited.

23 Zengquan Zhu, 战争史笔记 (五代宋辽金夏) [Zhanzhengshi Biji (Wudai Song Liao Jin Xia)], 3rd ed. (Beijing, Renmin Wenxue Chubanshe, 2013), 97.

СУН ӘУЛЕТІ ТҰСЫНДА ҚЫТАЙЛАРДЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ОНЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫН ТҮСІНУІ

Құбылай АТИК¹

¹Саяси және халықаралық зерттеулер департаменті

Кембридж университеті

Тарих департаменті, Невшехир университеті

Невшехир, Түркия

Аңдатпа. Мақалада Сун әулеті (960–1279) мен Орталық Азия арасындағы гео-саяси және экономикалық өзара әрекеттестігі қарастырылады. Солтүстіктегі көршілеріне қарағанда Сун әулеті ең алдымен ішкі саясатқа көбірек көңіл бөліп, әскери жағынан әлсіз болғандығы туралы тарихнамада орныққан пікір қайта қаралады. Сун әулетінің Оңтүстік-Шығыс Азиядағы саясаты жақсы хатталғанымен, оның Орталық Азия державаларымен стратегиялық қарым-қатынастары азырақ зерттелген. Бұл зерттеу Солтүстік Сун (960–1127) және Оңтүстік Сун (1127–1279) кезеңдерін қамтып, Ляо қидандары, Сися таңғұттары және Цзинь чжурчендері сынды әскери жағынан әлдеқайда мықты қарсыластарымен болған саяси арақатынастың өзгеру жағдайына жауап ретінде Сун әулетінің сыртқы саясаты талданады. Мақалада тарихи деректерді, дипломатиялық хат алмасуларды және экономикалық мәліметтерді саралау арқылы Сунның сыртқы қауіптерге қарсы тұру үшін сауда және әскери одақтарды пайдаланғаны туралы айтылады. Атап айтқанда, Сун әулетінің Қарахан әулетімен өзара байланысы және оның дипломатиялық стратегиялары Орталық Азияның саяси географиясы туралы қытайлық түсініктер контекстінде қарастырылады. Зерттеуде Сун әулетінің Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаты тек экономикалық мүдделерге ғана емес, солтүстіктегі қарсыластарды тұрақсыздандыруға бағытталған күрделі геосаяси стратегияларды да қамтығанын дәлелденеді. Сунның сыртқы байланыстарын қайта қарастыра отырып, бұл мақала әулетті Шығыс Еуразияның кеңірек саяси ландшафтында орналастырып, оның дипломатиялық бастамалары мен олардың Қытай-Орталық Азия қарым-қатынастарына ұзақ мерзім бойы әсері туралы нақты түсінік береді.

Түйін сөздер: Сун әулеті, Қытай-Орта Азия қатынастары, алым-салықтар жүйесі, тарихи география, Сунның сыртқы саясаты.

ЗНАЧЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Жулдыз М. ТУЛИБАЕВА ¹ (ORCID: 0000-0002-4284-0871)

*¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
Евразийский научно-исследовательский институт
Алматы, Казахстан
e-mail: tulibay@gmail.com*

Аннотация. В статье предпринимается попытка показать научную значимость проведения дальнейших исследований восточных письменных памятников XVII–XIX вв., представляющих собой важные исторические источники по исторической географии Центральной Азии Нового времени. Существует немало сочинений и документов XVII–XIX вв. на чагатайском, персидском, китайском и других языках, которые еще предстоит тщательно исследовать и сделать их научный перевод. Многие важные сведения этих оригинальных исторических источников до сих пор изучены недостаточно и не доступны широкому кругу исследователей. Следует также отметить, что многие известные переводы на русский и другие языки восточных письменных памятников, выполненные предыдущими поколениями востоковедов, давно устарели и не отвечают современным научным требованиям. Кроме того, в них встречаются многочисленные пропуски, а также значительные смысловые отклонения от текста оригинала. Выявленный в ходе последних наших исследований фактический материал показал, что восточные письменные источники XVII–XIX вв. содержат уникальные данные по политической, этнической, экономической и физической географии Центральноазиатского региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, Новое время, восточные письменные источники, историческая география.

THE SIGNIFICANCE OF ORIENTAL MANUSCRIPTS FOR THE STUDY OF THE MODERN ERA HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA

Zhuldyz M. TULIBAYEVA¹

*¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Eurasian Research Institute
Almaty, Kazakhstan
e-mail: tulibay@gmail.com*

Abstract: The article attempts to show the scientific significance of continuing research on Oriental manuscripts of the XVII–XIX centuries, which are important historical sources on the historical geography of Central Asia in modern times. Many works and documents of the XVII–XIX centuries in Chagatai, Persian, Chinese, and other languages have yet to be thoroughly researched and scientifically translated. Many important pieces of information from these original historical sources are still insufficiently studied and unavailable to many researchers. Noteworthy, many known translations into Russian and other

languages of Oriental manuscripts, made by previous generations of Orientalists, have long been outdated and do not meet modern scientific requirements. In addition, there are numerous omissions and significant semantic deviations from the original text. The factual material revealed in the course of our recent research has shown that the Oriental manuscripts of the XVII–XIX centuries contain unique data on the political, ethnic, economic, and physical geography of the Central Asian region.

Keywords: Central Asia, Modern era, Oriental manuscripts, historical geography.

В условиях новой геополитической ситуации, создавшейся в современной Центральной Азии и вокруг нее за период после распада СССР, проявляется повышенный интерес у ученых к изучению исторической географии нашего региона, особенно относящейся к Новому времени. На современном этапе развития казахстанской исторической науки, в процессе исследования исторической географии региона, особое внимание было обращено на сбор картографического материала. По результатам проведенных научных изысканий были собраны разные виды картографического материала, в том числе карты XVIII–XIX вв. (Ksenzhih, Karin, 2023: 216–229; Ксенжик, Карин, 2022: 122–132). В основном, это карты, составленные российскими чиновниками и западными исследователями.

При создании современных интерактивных карт по исторической географии Центральной Азии необходимо привлечь различные виды письменных источников, в том числе и материалы восточных нарративных сочинений и официальных документов. В первую очередь, это важно для определения исторических названий макротопонимов и микротопонимов нашего региона, так как локальные исторические сочинения и документы являются одним из основных первоисточников. Однако следует признать, что в силу ряда причин исследования по исторической географии Центральной Азии новых веков, в основном базировались на русских и западных материалах, с недостаточным широким привлечением сведений восточных письменных источников этого периода.

Фактический материал центральноазиатских исторических хроник и официальных документов представляет собой значительную базу сведений для составления исторических карт, с обозначением на ней границ государств, удельных владений региона, местоположения крупных и малых городов, крепостей, селений, с указанием географических объектов, топонимов, используемых в конкретный исторический период. К примеру, историограф XIX в., известный автор сочинения «Тарих-и джадида-и Ташканд» [Новая история Ташкента] сообщает, что реку Фарак жители Ташкентского вилайета «в настоящее время называют Чирчик» (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 9706). В исторических хрониках часто указывается несколько вариантов названий населенных пунктов. В окрестностях Ташкентского вилайета, пишет историограф, отдельные местности и населенные пункты известны под двумя названиями. Согласно словам автора, селение Мансур известно также как Шахидан (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 9656), гора Идриса как гора Джитар-и Мугул (л. 9676), местность Баба Сардар-Ата как Баба Чартар-Ата (л. 9726).

Сохранилось богатое арабографическое наследие исторической литературы народов Центральной Азии (Ахмедов, 1985; Бейсембиев, 2009; Тулибаева, Исахан, 2013). Сочинения историографов XVII–XIX вв. интересны тем, что в них подробно излагаются современные автору события, происходящие в регионе, дается им оценка, приводятся ценные сведения о политических и территориальных изменениях в ханствах центральноазиатского региона. Авторы исторических сочинений часто включали в свои труды отдельные тома (Махмуд ибн Вали, I) или разделы (Muhammad Hakim Khan, 2006; Мухаммад Салихходжа Ташканди), посвященные географическому описанию региона, отдельных областей или местностей. Среди историко-географических сочинений XVII в., по подбору фактического материала, следует выделить шеститомный труд «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» [Море тайн относительно доблестей благородных]. В первом томе сочинения (Махмуд ибн Вали, 1977) содержится богатый фактический материал по исторической географии Мавераннахры и Дешт-и Кипчака (Ахмедов, 1985: 65–71). Наиболее обстоятельные

данные о правлении Чингисхана и Чингизидов представлены в шестом томе «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» (Тулибаева, Исахан, 2013: 37–42; Тулибаева, 2013: 127). Четвертая часть шестого тома сочинения (Махмуд ибн Вали, VI) посвящена главным образом истории улусов Джучидов, Тука-Тимуридов, Шейбанидов, Мангытов. Здесь автор приводит много важных сведений о Балхе, Хорасане, Мавераннахре, Дешт-и Кипчаке.

Среди сочинений по всемирной истории, созданных в первой половине XIX в. особо отметим труд «Мунтахаб ат-таварих» [Избранные истории]. В двенадцатый раздел пятой главы сочинения, посвященный истории Кокандского ханства, Мухаммад Хакимханом были помещены путевые заметки его странствий, длившиеся семь лет (Muhammad Hakim Khan, 2006). В дневнике рассказывается о состоянии торговых путей, ведущих из Ташкента через казахские степи в Сибирь, особенности климата Дешт-и Кипчака.

Исторические труды мемуарного содержания до сих пор слабо изучены, сведения о них очень скудны. Между тем, в них содержатся ценнейшие данные по исторической географии нашего региона. Одно из таких сочинений – «Хуласат ал-ахвал» [Резюме обстоятельств (жизни)]. Рукописное произведение состоит из рассказов автора о событиях, происходивших в регионе, обстановку и положение дел в Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке в первой половине XIX в. (Абу Убайдаллах Мухаммад: 666–91а, 168б, 169 б, 170а).

Рукописный труд «Тарих-и джадида-йи Ташканд», написанный во второй половине XIX в., среди исследователей истории Центральной Азии считается одним из лучших исторических произведений этого периода. В третьей главе (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 873б–1034а) второй части сочинения (л. 297б–1040б) приводятся много уникальных сведений по топографии Ташкента, а также богатый историко-географический материал о Ташкентском вилайете и Дешт-и Кипчаке (Ўринбоев, Бўриев, 1983; Султонов, 2009).

Официальные документы узбекских ханств XIX вв. содержат обширные фактические данные по исторической географии региона. Значительный интерес представляют архивные документы хивинских ханов по учету налогов, отражающие реальные сведения о расселении и этническому составу населения ханства по территориальным административным единицам (Иванов, 1940).

Изучение арабографических нарративных сочинений и официальных документов новых веков позволило выделить четыре группы известий, касающихся исторической географии Центральной Азии:

1) Описание административно-территориального устройства региона.

Автор сочинения «Тарих-и джадида-йи Ташканд» сообщает, что территория, начиная от Ирана и Индии до Чина и Мачина, называется Туркестан (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 1004б). Ссылаясь на письменные источники, историограф пишет, что Хорезм, Мерв-и Шах-и джан, Балх, до Бадахшана и Тибета, Мавераннахр, Фергана, Дешт-и Кипчак, Кашгар входят в пределы Туркестана, эту территорию также называют Туран (л. 1005а).

В нарративных сочинениях содержатся многочисленные сведения об административно-управленческой системе в государствах региона и происходивших там административно-территориальных изменениях (Тулибаева, 2024; 104–110). Существовавшая удельная система в ханствах региона создавала условия для разрушения институтов государственного управления, к децентрализации государства и междоусобицам (Firdaws al-iqbal, 1999: 29). И как результат, к концу XVII в., на протяжении XVIII в. и в первой половине XIX в. внутривластическая обстановка в государствах центральноазиатского региона была чрезвычайно нестабильной, границы удельных владений периодически пересматривались (Махмуд ибн Вали, VI: 1036, 1046, 110а–6, 219а).

В трудах бухарских и кокандских историографов излагается наиболее ценная и оригинальная информация о вилайете Ташкент (Махмуд ибн Вали, VI: 110а, 111а, 1206). По данным кокандских авторов XIX – начала XX в. в состав вилайета входили Курама и Дешт-и Кипчаке (Мирза 'Алим Ташканди: 366, 47а, 676, 896; Мухаммад-Амин-бек: 1056; 'Абд ал-Гафур: 9а6–126; Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 171а, 1746; Мухаммад Салихходжа Ташканди: 9596–10056). В хрониках были представлены сведения об административных центрах вилайетов, где располагались административные учреждения ханства, о двух крупных городах, Ташкенте (Абу Убайдаллах Мухаммад; Мухаммад Салихходжа Ташканди; Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 35а, 456, 49а, 666, 188а;) и Туркестане (Махмуд ибн Вали: 156а; Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 87а, 1966, 307а; 'Абд ал-Гафур: 59а–60а; Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а, 816, 130а, 1736, 2026; Мулла Мухаммад Иунусджан: 33а).

Историограф Ташкента, в ходе описания города (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 880а–1034а), перечисляет расположенные там мечети, медресе, мазары (л. 900а, 9836, 10086, 1029а). Автор «Тарих-и джадида-йи Ташканд» рассказывает о делении города на четыре части: Хазрат Багхаванд Тахур (л. 880а–9786), Имам Каффал Шаши (л. 979а–1006а), Хазрат-и Имам Шайх Зайн ал-Дин (л. 1006а–1020а), и Занги-Ата (л. 1020а–1034а).

Центральноазиатские историографы отмечают в своих трудах, что население Мавераннахра, Ферганы и Дешт-и Кипчака почитают крепость Туркестан и регулярно совершают паломничество к многочисленным святым местам того вилайета ('Абд ал-Гафур: 59а–60а; Мухаммад Салихходжа Ташканди: 976а, 9786, 979а, 1002а6).

Авторы исторических сочинений, указывая крупные и малые населенные пункты региона, называют следующие крепости: Отрар (Махмуд ибн Вали: 130а), Сайрам (Махмуд ибн Вали: 189а), Тараз (Махмуд ибн Вали: 1996), Аулийа-Ата (Убайдаллах Мухаммад: 816, 82а, 1286, 2026, 224а), Сузак (Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 936), Нийазбек (Убайдаллах Мухаммад: 230а); Ак-Мечеть ('Абд ал-Гафур: 52а–59а; Абу Убайдаллах Мухаммад: 816, 1196, 1286, 173а6, 2026; Мулла Мухаммад Иунусджан: 226, 27а), Мерке (Убайдаллах Мухаммад: 162а); Бишкек (Убайдаллах Мухаммад: 816, 82а, 1546). В «Хуласат ал-ахвал» Чимкент (Абу Убайдаллах Мухаммад: 79а, 816, 150а, 1626, 167а, 202 а, 2206, 223а) и Сайрам (л. 79а) упоминаются как города или крепости, Алматы как крепость (л. 1546). Как пишет автор «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар», местность Саййид Сугмак входила в состав Сайрама (Махмуд ибн Вали, VI: 1106).

По сообщениям кокандских историографов Курама располагалась в долине реки Ахангаран, правого притока Сырдарьи (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 966а). К Дешт-и Кипчаку относились город Туркестан с его окрестностями, крепости:

Сайрам, Чимкент, Аулия-Ата, Мерке, Ак-Мечеть, Алматы (Убайдаллах Мухаммад: 1546).

Авторы исторических хроник сообщают немало ценных фактов о городах, когда-то существовавших, но разрушенных и покинутых жителями. В «Тарих-и джадида-йи Ташканд» при описании долины реки Ахангаран автор сочинения рассказывает о древнем городе Джанадил, от которого остались только старые развалины (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 966б). В хронике также упоминаются сохранившиеся руины древних крепостей Сабрана и Сыгнака, расположенных в окрестностях вилайета Отрар (л. 1003аб).

В нарративных сочинениях встречаются рассказы о дорогах, расстояниях между населенными пунктами Ташкентского вилайета, и сколько дней понадобится для его преодоления. Например, дорога из Ташкента в Коканд занимала пять дней, в Бишкек – двадцать дней в пути (Абу Убайдаллах Мухаммад: 81б). Историографы описывают дороги, ведущие из Ташкента в Фанакат (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 965б), Туркестан (Абу Убайдаллах Мухаммад: 173 б, 229а) Аулия-Ата, Сайрам (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 1001а), а также расстояния между малыми населенными пунктами, указанные в фарсах (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 964а, 972а, 975б, 977б, 999а, 1001а).

В «Хуласат ал-ахвал» рассказывается о сложной административной службе автора в канцелярии правителя Ташкентского вилайета. В мемуарных заметках приводятся названия должностей чиновников различных рангов, их служебные обязанности. Абу Убайдаллах Мухаммад, будучи чиновником среднего ранга, подробно останавливается на деятельности чиновников канцелярии вилайета, одобряет (Абу Убайдаллах Мухаммад: 64а, 66а, 79а-б, 81а, 82а) или осуждает (л. 86б, 119б, 120а, 132б, 154б, 192а) их поступки по отношению к простому народу. Автор мемуаров сообщает ценные сведения об административно-территориальном положении Ташкентского вилайета и его административной системе управления (Абу Убайдаллах Мухаммад: 80а-б, 231б, 235а, 79а, 94а-б, 95а, 100а, 101а-б, 103а-б, 106а, 118б).

2) Данные по этно-территориальному положению, миграционным процессам в регионе.

Большая часть сведений об этническом составе населения в хрониках центральноазиатских авторов приводилась в связи с описанием важных исторических событий, происходивших в регионе. Наиболее ценная и оригинальная информация о тюркских племенах Мавераннахра и Дешт-и Кипчака содержится в четвертой части шестого тома «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» (Махмуд ибн Вали, VI).

В исторических сочинениях дается масса оригинального материала о миграционных процессах, происходивших в центральноазиатском регионе. В бухарских, кокандских, хивинских хрониках имеются сведения о миграции в первой половине XVIII в. многочисленных родов казахов в соседние государства из-за вторжения калмаков [джунгар] на территорию Казахского ханства. Бухарские историографы сообщают о появлении казахов в окрестностях Самарканда и Бухары (Tulibaeva, 2016). Кокандские историографы рассказывают о многочисленных кипчаках, прибывших из Дешт-и Кипчака в Фергану. Отдельные рода казахов из

байулы, алимулы и жетыру, обитавшие на приграничных территориях с Хивинским ханством, перекочевали на запад к Хиве.

Казахи, прибывшие на территории узбекских ханств, оседали на новых землях, вовлекались в экономическую жизнь государства. Переселившиеся представители казахской знати, поступив на службу к правящему хану, получали соответствующие их рангу чины и звания, а также земельные пожалования на территории узбекских ханств. В налоговых хивинских документах XIX в. упоминаются имена казахов, являющихся землевладельцами, с указанием их должности, чина, почетных званий и размеров земельных площадей (Иванов, 1940: 60).

В хрониках приводятся данные о вынужденном или насильственном переселении местного населения на новые территории ханства. К примеру, по приказу правителя Бухары Шах-Мурада (1785–1800), жителей селений в окрестностях города Худжанда заставили переселиться в Самарканд (Мухаммад Хакимхан: 214а, 217б). В 1842 г. эмир Бухары Насраллах, совершив поход, завоевал Коканд (Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 167а; Мухаммад-Амин-бек: 150б; Мирза 'Алим Ташканди: 41б). После казни правителя Кокандского ханства Мухаммад-Али-хана, падишах Бухары всех государственных чиновников Коканда переселил в Бухару (Абу Убайдаллах Мухаммад: 82б).

Центральноазиатские историографы сообщают много ценных сведений о расселении различных родов и племен на территории государств региона. В частности, в письменных источниках приводятся данные о казахах (Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 54б, 91б, 116а, 242а, 255б, 263б; Мулла Мухаммад Йунусджан: 5б, 17а), кыргызах (Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 112б, 212б), кипчаках ('Абд ал-Гафур: 7б–9а, 13б, 16а, 26а, 39б; Мулла Аваз Мухаммад Хуканди: 178б, 193б).

Ценный материал об этническом составе населения содержится в официальных документах. Исходя из представленных сведений, можно сделать определенные выводы о территориальном размещении населения в Центральной Азии в новые века. К примеру, местные жители выплачивали различные налоги и подати, также они несли многочисленные повинности по ремонту каналов, дорог, строительных сооружений. В хивинских документах упоминаются имена казахов, проживавших в окрестностях Кунграда (Брегель, 1967: 174, 211, 212, 251, 252), районах Ходжейли (Брегель, 1967: 172, 210, 249, 250), Аккала (Брегель, 1967: 145, 180, 217, 258), Даукара (Брегель, 1967: 150, 187, 223, 224, 266), Буйдалы-Ата (Брегель, 1967: 154, 156, 191, 194, 231, 269, 275), Чимбай (Брегель, 1967: 162, 163, 164, 197, 199, 200, 201, 237, 238, 281, 282), Ак-Тубе (Брегель, 1967: 164–170, 201–208, 241–246, 283–292).

3) Развитие городского и сельского хозяйства, особенности оседлого и кочевого хозяйственного уклада.

Первая часть первого тома «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» была посвящена описанию стран и городов обитаемой части земли (Махмуд ибн Вали, I: 215б–243б). Особенно большую ценность представляют сведения автора о населении страны, об их занятиях и производимых ими товарах (Ахмедов, 1985: 145–146).

Автор «Мунтахаб ат-таварих» обратил внимание на образ жизни населения в городах, расположенных в приграничных районах Дешт-и Кипчака и России. Согласно словам путешественника, в городе Шамай [Семей] по обеим сторонам

реки размещались русская таможня и торговые дома. Купцы из Центральной Азии и России здесь занимались торговыми операциями. По торговым делам, пишет автор, в город приезжают богатые торговцы из многих городов Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, женятся на казахских девушках. От этих смешанных браков появляются дети, которых местное население называет чала-казахами (Muhammad Hakim Khan, 2006: 336). По мнению автора, город был благоустроенным, чистым и очень красивым, около этого города протекала река. Как повествует автор, местные жители переправляются через нее на лодках (с. 335).

В «Хуласат ал-ахвал» содержатся сведения о переправе русских торговых караванов (Абу Убайдаллах Мухаммад: 816), расположенной в местности Сузак, на берегу реки Чу. В хивинских документах XIX в. по сбору налогов с торговых караванов и базарных мест, приводятся сведения о торговцах и товарах, привезенных из России в Хиву (Иванов, 1940: 133).

Правителям крупных городов и крепостей подчинялись прилегающие к ним окрестные территории и расположенные там населенные пункты, население которых занималось сельским хозяйством и разводило скот. Например, в состав района Имама Каффала Шаши входили территории, расположенные за пределами городской стены Ташкента (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 9986–1006а). В состав Занги-Ата вошли прилегающие окрестные территории, включающие такие города-крепости как Туркестан, Сайрам, Чимкент (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 1031а–1032б).

В «Хуласат ал-ахвал» говорится о населении Кокандского ханства, ведущих кочевой или полукочевой образ жизни, проживавших в окрестностях крепости Бишкек (Абу Убайдаллах Мухаммад: 82а), также о пастбищах рода кунграт, которые находились в окрестностях Чимкента (л. 167а). При описании окрестностей Ташкентского вилайета автор приводит названия различных местностей: Сузак, Ташти, Арка, Судагент, Янги-курган (л. 81б), Келаучи (л. 143б), Минкат (л. 151б), Учкийик (л. 173б), Чардара (л. 174а), Чулак-курган (л. 202а), Турбат (л. 230а), Минг-урук (л. 230б), Шарабхана (л. 229б).

В хивинских документах XIX в. имеются данные о численности и расселении казахов на территории ханства. В официальных документах отражались их социальное и имущественное положение. Например, в книгах по сбору налогов со скота указывались место проживания налогоплательщика, имя владельца, должность, занятие, его этническая или родоплеменная принадлежность, виды и количество облагаемой налогом скотины.

4) Сведения о климате, земельно-водных ресурсах, полезных ископаемых, животном и растительном мире региона.

Во второй части первого тома «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» приводятся сведения о горной поверхности земли (Махмуд ибн Вали, I: 243б–265а.). При описании гор также сообщается о наличии природных ресурсов, таких как водные источники и полезные ископаемые. Например, как пишет автор сочинения, гора Илак находится в Туркестане, там есть рудники золота, серебра (л. 248а).

Исторические труды содержат важные свидетельства о различных природных явлениях, таких как солнечное затмение (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 760а,

8546), землетрясение (л. 687а, 8636). Рассказывая о климате вилайета Туркестан, автор «Тарих-и джадида-йи Ташканд» отмечает, что одно из удивительных явлений природы Туркестана – это горные родники, вода в которых зимой теплая, а летом прохладная, а также минеральные источники, используемые для лечебных целей (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 977а, 1005а). Автор «Хуласат ал-ахвал», описывая природу города Шамай и его окрестностей, подчеркивает, что в этих краях климат очень суровый (Muhammad Hakim Khan, 2006: 335–336).

В «Тарих-и джадида-йи Ташканд» повествуется о степных (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 960а) и горных окрестностях вилайетов Ташкента и Туркестана, в том числе включая описание рек (л. 9616, 9656, 966а, 9706, 972а, 973а–978а, 1001а, 10046), больших и малых озер (л. 9666, 967а, 970а, 9786, 1003а, 10046, 1005а), минеральных природных источников (л. 9666, 967а, 9686, 970а, 972а–6, 10036, 10046), расположенных в горах. В рукописном труде красочно представлены горные склоны и ущелья цветущей долины, расположенные в Кураме (л. 9656), горы Кабутар Кумуш-Ата (л. 977а), горы в окрестностях Таласа, Мерке и Алматы (л. 966а), гора Идриса, гора Зарталаш (9676). Автор рассказывает о бурных горных реках, впадающих в Фарак (л. 978а), об удивительном горном озере Алашан (л. 9786).

Из сведений, предоставляемых в сочинении, отметим сообщения автора о многочисленных месторождениях, которые были обнаружены в горных окрестностях вилайетов Ташкента и Туркестана: железа (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 9656, 968а, 9706, 977а), меди (л. 968а, 9706, 977а), свинца (л. 9656, 968а, 9706, 977а, 1003а), магнита (л. 10026), угля (л. 9656), серы (л. 968а), купороса (л. 977а), мышьяка (л. 1003а), соли (л. л. 968а, 1003а), серебра (л. 9656, 968а, 9706, 977а–6, 1003а), золота (л. 9656, 968а, 9706, 974а, 977а–6, 978а–6, 10026, 1003а), мрамора (л. 9736, 1003а), рубина (л. 977а), бирюзы (л. 9656, 977а), яшмы (л. 9656).

В «Тарих-и джадида-йи Ташканд» широко представлен растительный мир вилайетов региона. Автор сочинения не только перечисляет названия разных видов плодовых деревьев (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 961а–6, 962а, 968а, 970а–6, 976а), но также рассказывает о полезных свойствах плодов и разные способы их употребления. Особо выделим сообщения автора о лекарственных травах (л. 9656, 9766), растущих в горных местностях региона, а также о местных лекарях, которые из них готовили лекарства от лихорадки (л. 961а), желудочных заболеваний (л. 961а), жаропонижающее средство (л. 9616), мази от укусов пресмыкающихся (л. 962а), лечебные настойки (л. 962а–6).

Следует подчеркнуть, что вышеперечисленные примеры являются только малой частью сведений из письменных источников по исторической географии Центральной Азии XVII–XIX вв. Тем не менее, приведенные известия дают основание утверждать, что они представляют для исследователей несомненную научную ценность. Востоковедам известны имена и рукописные труды, знаменитых в регионе бухарских, хивинских и кокандских историографов XVII–XIX вв. Поражает объем созданных ими исторических трудов. Например, шестой том бухарского источника «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар», его только четвертая часть содержит 409 листов, т.е. 818 страниц (Махмуд ибн Вали, VI), хивинский источник «Фирдаус ал-икбал» [Райский сад благоденствия] содержит 259 листов, т.е. 518 страниц (Шир Мухаммад Мунис). Сочинение «Тарих-и джадида-йи Ташканд», по объему собранного фактического материала, является уникальным источником, он содержит 1040 листов, т.е. 2080 страниц (Мухаммад Салихходжа Ташканди).

В кокандской историографии это сочинение представляет собой наиболее ценный источник по исторической географии вилайета Ташкент и Дешт-и Кипчак. К сожалению, исторические труды центральноазиатских авторов, написанные на чагатайском и персидском языках, в силу ряда объективных причин, в оригинале недоступны широкому кругу исследователей.

Несмотря на то, что в результате монгольского нашествия большинство городов Южного Казахстана было практически полностью разрушены, в последующие века многие из них были восстановлены и получили новую жизнь. Такая же трагическая судьба постигла и Алматы, о чем мы можем узнать из знаменитого сочинения Захир ад-Дина Мухаммеда Бабура «Бабур-наме», в котором город упоминается наряду с такими крупными средневековыми городами, как Алмалык и Янги (Тараз). При этом, описывая события 899/1494 г., Бабур проливает свет на историю этих городов: «теперь из-за [нашествий] моголов и узбеков они разрушены и там совсем не осталось населенных пунктов» (Бабур-наме, 1993: 29). Однако по многим упоминаниям в кокандских источниках мы можем сделать вывод, что город Алматы в последующие века ожил и в новые времена вновь занял свое заметное место в регионе. Так Алматы упоминается в «Анджум ат-таварих» (1318/1901) при описании джунгарского нашествия 1745 г., взятого автором сочинения из недошедших до наших дней источников (Тулибаева, 2024: 105). Из этого сообщения мы можем узнать, что калмаки пришли со стороны Алматы, подчинили Ташкент и вторглись в Фергану (Бейсембиев, 2009: 237). Известный историограф Ташкента Мухаммад Салих-ходжа, описывая территорию Дешт-и Кипчака, отмечал, что крепость Алматы «в настоящее время весьма благоустроенная, с четырех сторон окружена стеной и имеет много построек» (Мухаммад Салихходжа Ташканди: 1004а). В сочинении «Хуласат ал-ахвал», завершеном в 1282/1865–66 г., мы можем прочесть о том, что во времена правления хакима Ташкента Мирзы Ахмада, подвластные вилайету восточные территории, такие как Коксу, Каратал, Алматы, Иссык-Куль до Бишкека, вошли в состав Российской империи (Абу Убайдаллах Мухаммад: 126а, 154б). Автор историко-мемуарного произведения, при описании населенных пунктов региона пишет, что путь от крепости Бишкек до крепости Алматы занимал три дня (Абу Убайдаллах Мухаммад: 171а).

Таким образом, несмотря на целый ряд серьезных работ по исследованию восточных письменных памятников, следует признать, что большая часть сведений рукописных сочинений и документов все еще остается не введенной в научный обиход и недоступна широкому кругу читателей. Также необходимо отметить, что многие известные переводы восточных текстов, выполненные предыдущими поколениями исследователей, давно устарели и не отвечают современным научным требованиям (Каримова, Тулибаев, 2023: 67–75).

Имеются многочисленные переводы широко известного сочинения Абу ал-Гази-хана «Шаджара-йи турк ва мугул», являющегося одним из наиболее значимых памятников тюркского письменного наследия (Абу ал-Гази-хан; Aboul Ghâzi Bêhâdour Khan, 1871; Абулғозий, 1992). Перевод П.И. Демезона на французский (Aboul Ghâzi Bêhâdour Khan, 1874), как и перевод Г. С. Саблукова на русский (Саблуков, 1906), среди востоковедов считаются наиболее приемлемыми для научного использования. Однако и в них в отдельных местах встречаются пропуски, ошибки и неточности, а также смысловые отклонения от текста оригинала, что делает необходимым подготовку и издание нового научного перевода и критического текста этого столь важного источника.

Также следует добавить, что многие имеющиеся переводы текстов восточных письменных памятников, выполненные предыдущими поколениями востоковедов, нуждаются в пересмотре с учетом известного нового фактического материала источников. Заметим, что отдельные важнейшие сведения хроники, как географические термины, отражавшие административно-территориальное устройство государств региона, часто пропускались в текстах перевода, в том числе не переводились титулы, обозначения государственных рангов и должностей. В переводах архивных документов названия должностей в основном указывались, но без научных пояснений и комментариев.

К настоящему времени востоковеды разных стран продолжают заниматься изучением рукописного наследия народов Центральной Азии. Однако, несмотря на издание критических текстов письменных памятников, публикации полных переводов всего текста или отдельных извлечений из них, большая часть ценного фактического материала исторических хроник и документов все еще остается малоизученной и не введенной в научный оборот. Перевод этих ценных исторических сочинений и документов еще предстоит сделать. Выявленный в ходе последних наших исследований фактический материал показал, что восточные письменные источники XVII–XIX вв. содержат уникальные данные по политической, этнической, экономической и физической географии Центральноазиатского региона.

Источники:

‘Абд ал-Гафур. Зафар-нама-йи Худайар-хани. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, № 598.

Абу ал-Гази-хан. Шаджара-йи турк ва мугул. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз, № 851.

Абулғозий. (1992). Шаджарайи турк. Ташкент, Чўлпон.

Абу Убайдаллах Мухаммад. Хуласат ал-ахвал. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, № 2084.

Ахмедов, Б.А. (1982). История Балха (XVI – первая половина XVIII вв.). Ташкент, Фан.

Ахмедов, Б.А. (1985). Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент, Фан.

Бабур-наме (1993). Записки Бабур. Перевод М. Салье. Общ. ред. и доработка С.А. Азимджановой. Ташкент, Главная редакция энциклопедий.

Бейсембиев, Т.К. (2009). Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX вв. Алматы, ТОО «Print-S».

Брегель, Ю.Э. (1967). Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Подбор документов, введение, перевод, примечания и указатели Ю.Э. Брегеля. Главная редакция восточной литературы.

Иванов, П.П. (1940). Отв. ред. Я.Х. Якобсон. Архив хивинских ханов XIX в. Ленинград, Издание ГПБ.

Каримова, Н.Э., Тулибаев Т.Е. (2023). Маршрут возвращения торгутов в Китай: по материалам сочинения Цишии «Синюй взньцзяньлу». Вестник КазНУ. Серия востоковедение, 4(107), 66–76.

Ксенжик Г.Н., Карин Е.Т. (2022). Обзор сводного каталога картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв. Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки», 1(72), 122–132.

Махмуд ибн Вали (1977). Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР.

Махмуд ибн Вали, I. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №2372.

Махмуд ибн Вали, VI. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Рукопись Британской библиотеки, №Or. 575.

Мирза ‘Алим Ташканди. Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №7515.

Мулла Мухаммад Йунусджан. Тарих-и Аликули амир-и лашкар. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №12136.

Мулла Аваз Мухаммад Хуканди. Тухфат ал-таварих-и хани. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №9455/1.

Мухаммад-Амин-бек. Анджум ал-таварих. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №1135.

Мухаммад Салихходжа Ташканди. Тарих-и джадида-йи Ташканд. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №7791.

Мухаммад Хахимхан. Мунтахаб ат-таварих. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук, №С 470.

Саблуков Г. С. (1906). Родословное древо тюрков, хивинского хана Абуль-гази, перевод с предисловием Г.С. Саблукова и с примечаниями Н. Ф. Катанова. Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете (Том XXI, Вып. 5-6). Типо-литография Императорского Казанского университета.

Султонов Ў. А. (2009). Мухаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. Тошкент, «O'zbekiston».

Тулибаева Ж.М., Исахан Г.Т. (2013). Арабографические источники по истории Казахстана: Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. Астана, РГУ «Национальный центр археографии и источниковедения».

Тулибаева Ж.М. (2013). История Казахстана в Аштарханидских источниках. Доклады Национальной академии наук РК, 4, 126–139.

Тулибаева Ж.М. (2024). Сведения по исторической географии Центральной Азии в историографии узбекских ханств XVIII–XIX вв. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение, Т. 147, 2, 99–116.

Ўринбоев А., Бўриев О. (1983). Тошкент Мухаммад Солих тавсифида. Ташкент, Фан.

Шир Мухаммад Мунис. Фирдаус ал-икбал. Рукопись Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан, №821/1.

Aboul Ghâzi Bèhâdour Khan. (1871). Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome I. Texte. Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.

Aboul Ghâzi Bèhâdour Khan. (1874). Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome II. Traduction. Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.

Ksenzhik G.N., Karin E.T. (2023). Book Maps of Russian Authors of the XIX – early XX centuries as a Source on the Visual History of Kazakhstan: Catalog. Bylye Gody, 1, 216–229.

Muhammad Hakim Khan. (2006). Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. II. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa.

Muhammad Hakim Khan. (2009). Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. Vol. I. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa.

Tulibayeva, Zh. (2016). The Qazaqs and the Central Asian Principalities in the 18th and the First Half of the 19th Centuries. Oriente Moderno, Vol. 96, Is. 1, 25–45.

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ОРТА АЗИЯ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ШЫҒЫС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Жұлдыз М. ТУЛИБАЕВА¹

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Еуразия ғылыми-зерттеу институты

Алматы, Қазақстан

e-mail: tulibay@gmail.com

Аңдатпа: Мақалада Орталық Азияның Жаңа замандағы тарихи географиясы бойынша маңызды тарихи дереккөздердің қатарына жататын XVII–XIX ғасырлардағы шығыс қолжазбалары одан әрі зерттеуін жалғастырудың ғылыми маңыздылығын көрсетуге ұмтылыс жасалған. XVII–XIX ғасырлардағы шағатай, парсы, қытай және басқа да тілдердегі көптеген еңбектер мен тарихи құжаттар әлі де жан-жақты зерттеуді және ғылыми аударуды қажет етіп отыр. Осы бастапқы бірегей тарихи дереккөздердің көптеген маңызды мәліметтері әлі де жеткіліксіз дәрежеде зерттелініп, көптеген зерттеушілерге қолжетімсіз. Сонымен бірге шығыстанушылардың алдыңғы буындары жасаған шығыс қолжазбаларының орыс және басқа тілдерге белгілі көптеген аудармалары әлдеқашан ескіргенін және қазіргі ғылыми талаптарға сай келмейтінін айта кеткен жөн. Оның үстіне, түпнұсқа мәтіннен аудару кезінде бірқатар олқылықтар мен маңызды мағыналық ауытқулар орын алған. Біздің соңғы зерттеулеріміз барысында анықталған фактілік материалдар XVII–XIX ғасырлардағы шығыс қолжазбаларында Орталық Азия аймағының саяси, этникалық, экономикалық және физикалық географиясы туралы бірегей деректер бар екенін көрсетті.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Жаңа заман, шығыс қолжазбалары, тарихи география.

ОРТА АЗИЯ МЕН ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

Тұрсынхан ҚАЙЫРКЕН ¹ (ORCID ID: 0000-0002-3808-4989)

¹Халықаралық қатынастар факультетінің Шығыстану кафедрасы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

e-mail: kairkentz@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Орта Азия мен Шығыс Түркістанның байланысы тарихи-географиялық, тарихнамалық және деректанулық тұрғыдан қарастырылған. Өйткені Орта Азияның тарихи-географиясын төңірегіндегі аймақтардан жеке дара бөліп алып қарастыруға келмейді. Ол тарихи тұрғыдан да, географиялық тұрғыдан да өзіне көрші жатқан Шығыс Түркістанмен тығыз байланысты. Географиялық тұрғыдан алғанда Орта Азия мен Шығыс Түркістанды Памир, Тянь-Шань, Жоңғар Алатауы, Барлық жотасы және Тарбағатай-Алтай секілді табиғи жер бедерлері бөліп тұр. Соған қарамастан, бұл екі аймақты асулар, аңғарлар, өзендер және жазықтар байланыстырады. Аталмыш екі аймақтың климаттық белдеулері, өсімдік жамылғылары, хайуанаттар әлемі де бір-біріне ұқсайды. Осында өмір сүрген халықтар да ұлттық болмысы, тілі, менталитеті, өмір салты және шаруашылығы жағынан горизонталды климаттық белдеулер бойынша бір-біріне өте жақын. Автохтонды тұрғындардың тұрғылықты қонысы және циклді көші-қоны нәтижесінде, бүгінде Орта Азия елдері мен Қытайлық Шығыс Түркістанның шекара маңы аймақтарында бөлінді этностар (ирреденттер) яғни трансшекаралық ұлттар (қазақтар, қырғыздар, тәжіктер) қалыптасқан. Оның үстіне, бұл екі аймақ ежелден Батыс пен Шығыстың сауда-экономикалық, мәдени және рухани байланысындағы дәнекер аймақ. Сондай-ақ, олардың бірінде туындаған ірі оқиғалар көрші аймаққа да әсер етіп, тұтас бір тарихи процесс ауқымында қарастырылып келді. Мұнда сапар шеккен елшілер, саяхатшылар және әскери миссиялар түгелдей бұл екі аймақтың тарихи мен географиялық жағдайын біртұтас сипаттады. Сондықтан да, Орта Азияның тарихи-географиясын зерттегенде Шығыс Түркістан факторын айналып өте алмаймыз. Мақалада ең әуелі Орта Азия мен Шығыс Түркістанның географиялық ерекшеліктеріне назар аударып, аймақаралық ежелгі байланыстарға талдау жасалды. Олардың ауқымы, сипаты, бағыты сарапталды. Одан соң, ежелгі байланыстардың негізінде ортағасырлық кезеңдегі қарым-қатынастар зерттелді. Сол арқылы, Орта Азия мен Шығыс Түркістанның біртұтас географиялық-тарихи мәндегі ұғым екені ортаға қойылды.

Түйін сөздер: Орта Азия, Шығыс Түркістан, Тянь-Шань, Тарым бассейні, Жоңғария, Жетісу, тарихи география, Жібек жолы, сауда керуен жолдары, асулар.

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL CONNECTION OF CENTRAL ASIA AND EAST TURKESTAN

Tursynkhan KAYRKEN¹

¹Department of Oriental Studies of the Faculty of International Relations

L.N. Gumilev Eurasian National University

e-mail: kairkentz@mail.ru

Abstract. The article examines the relationship between Central Asia and East Turkestan from historical, geographical, historiographical and source-based points. The history and geography of Central Asia cannot be considered in isolation from the surrounding regions. In particular, both historically and geographically, Central Asia is closely linked to East Turkestan. Geographically, Central Asia and East Turkestan are separated by such natural land-forms as the Pamir, Tien Shan, Dzungarian Alatau, Birliktau and Tarbagatai. Still, these two regions are connected by passes, valleys, rivers and plains. The climatic zones, vegetation and fauna of these two regions are similar. Additionally, the national identities, languages, mindsets, lifestyles, and economic systems of the people who formerly inhabited this area were very similar. As a result of permanent settlement and cyclic migration of autochthonous peoples, distinct ethnic groupings (irredents), or cross-border peoples (Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks) emerged in the border regions of Central Asia and the Chinese East Turkestan. Moreover, these two regions have long been a link in trade-economic, cultural and spiritual relations between the West and the East. Major events that occurred in one of them inevitably had an impact on the neighbouring area in one way or another and, thus, they should be considered as parts of one historical process. All visiting ambassadors, travelers and military missions described the history and topography of these two regions in similar ways. Therefore, when studying the history and geography of Central Asia, we cannot ignore the East Turkestan factor. The article mainly analyzes ancient interregional ties with a focus on the geographical features of Central Asia and East Turkestan. Analysis has been done on their scale, nature and orientation. Also, their relations in the Central Ages were analyzed on the basis of the links of earlier periods. It is emphasized that Central Asia and East Turkestan comprise one geographical and historical community.

Keywords: Central Asia, East Turkestan, Tien Shan, Tarym Basin, Dzungaria, Zhetysu, historical geography, Silk Road, trade caravan routes, passes.

Кіріспе

Орта Азияда тартылып қалған Арал теңізі туралы әлемдік қауымдастық жақсы біледі. Дегенмен, Орта Азияның шығысында, оған көрші жатқан Шығыс Түркістанда да осыған ұқсас тартылып қалған Лобнор көлінің бар екені туралы әлемдік қауымдастық біле бермейді. Ұқсас жаратылыстық орта және ұқсас тағдыр. Мұның себеп-салдарын білу үшін, ең әуелі бір бүтін географиялық кеңістікті көз алдымызға елестетіп көрейік. Одан соң осынау бір тұтас кеңістікте болып өткен тарихи оқиғалардың байланысына назар аударайық. Біз географиялық ортаның бір-бірімен симметриялы әрі толықтаушы рөлін айқын зерделей алсақ қана оның біртұтас, бөлінбес тарихи-географиялық кеңістік екеніне көз жеткіземіз. Сол себепті, Орта Азия мен Шығыс Түркістанды бір-бірінен бөліп қарауға келмейді. Олар табиғи-жаратылыстық ортасы, немесе этно-мәдени бірыңғайлығы және тарихи көшірмелері арқылы бір бүтін кеңістік болып табылады.

Тарихтағы осындай тығыз қарым-қатынастарға қарамастан, соңғы екі жүз жылдықта Шығыс Түркістан өз өзімен оқшауланып қалды. Мұның басты себебі оның көне және жаңа Қытай империясының отарына бір жолата айналуы еді. Сондықтан, адамдар оны Қытайдың ішкі провинцияларының бірі ретінде қарайды. Сондай-ақ, оның тарихы да қытай тарихнамасының концептуалды көзқарастары бойынша түсіндіріліп келді. Көптеген адамдар Шығыс Түркістанды Орта Азиямен байланыстырып тұрған тарихи, географиялық байланыстарды түсінбеді. Соның әсерінен бұл екі аймақты бір-бірінен бөліп қарады. Тарихи зерттеудің әдіснамасы тұрғысынан мұндай сыңаржақ көзқарас бізді біржақты қорытынды жасауға итермелейді. Ендеше, аталған екі аймақты бір-бірімен байланыстыра зерттеу ең әуелі Орта Азия тарихының түпкі факторларын айқындауға, тарихи оқиғалардың өзара әсері мен салдарын білуге, оның үстіне, жаңа және қазіргі заманда орын алған түрлі өзгерістерді дұрыс бағамдауға көмектеседі.

Орта Азия мен Шығыс Түркістан ұланғайыр аймақ. Оның тарихы сонау ерте замандардан басталады. Ерте заман мен ортағасырларда олардың арасындағы қарым-қатынас ортақ географиялық кеңістік аясында тығыз, берік және біртекті байланыс ретінде қалыптасты. Бұл ретте аймаққа сыртқы факторлар да әсер етпей қойған жоқ. Аталмыш сыртқы факторлар мен ішкі дәстүрлі байланыстар оларды өз алдына жеке тарихи, этно-мәдени, шаруашылық және саяси кеңістік ретінде қалыптастырды. Бұл табиғи байланыс кейін келе ғаламдық отаршылдық дәуірдің басталуымен бұзылды. Нәтижесінде Тянь-Шань тауын ортақ арқа тірек еткен екі аймақ бір-бірінен жасанды түрде оқшауланып қалды. Соған қарамастан, бүгінгі таңда бұл ортақ ерекшеліктерді тереңдей зерттеу, тарихтың түпкі келбетіне үңілу, сондай-ақ, дәстүрлі байланыстарды заманауи үрдісте жаңғырта пайдалану аймақаралық қатынастарды даму үшін айырықша маңызға ие.

Ежелгі байланыстар

Орта Азия немесе Орталық Азия – тек географиялық мәндегі ұғым, ол ешқандайда мемлекет аты немесе белгілі бір саяси бірлестіктің атауы емес. Дегенмен бұл екеуінің өзіндік айырмашылықтары бар. Атап айтқанда, Орта Азия аймақтағы бұрынғы бес кеңестік одақтас республиканың жерімен ғана шектелсе, Орталық Азияға бұл бес республикамен бірге Қытайдың Шынжаң аймағы, Моңғолия, Ауғанстан, Пәкістан және Иран кіреді. Демек, белгілі мағынадан алғанда Орта Азия мен Шығыс Түркістан жалпы географиялық ұғымдағы Орталық Азияның ауқымына кіреді.

1829 жыл немістің атақты жаратылыстанушы, геофизик ғалымы Генрих Александр фон Гумбольдт деген ғалымы алғаш рет «Орта Азия» деген терминді қолданды. Ол Орталық Азияның географиялық ауқымы батыста Каспий теңізінен, шығыста Алтай тауына, оңтүстікте Хиндукуш тауларына, солтүстікте Сібірге дейінгі ұланғайыр жерлерді қамтуы тиіс дейді. Одан соң Кеңес Одағы ғалымдары ғылыми айналымға кең және тар мағынадағы «Орта Азия» және «Орталық Азия» деген терминді енгізді (Гумбольдт, 1915). Гумбольдтпен бір уақытта, бүгінгідей геосаяси мән-маңызы тіптен арта қоймаған кезде Ф.Х. Скрин (1899) Орталық Азия туралы кітабына «Азияның жүрегі» деп ат берді. Кейін АҚШ Индиана университетінің ғалымы Денис Синор «Орталық Еуразия» (Central Eurasia), Ішкі Азия (Inner Asia) ұғымын ортаға қойды (Sinor, 1987). Демек, біз тілге тиек етіп отырған Орта Азия мен Шығыс Түркістан осы ұғымдардың қай қайсысына да келеді. Ол мемлекеттік шекараларға бағынбайтын, толық мәндегі географиялық ұғым.

Ертеде қытай тарихшылары, географтары мен саясаткерлері өздерінің батысындағы елдер мен өңірлерге байланысты «Сиюй» (батыс аймақ – 西域) деген атауды қолданған. Бұл атау ең алғаш Сы Мацяньнің «Шицзи» (тарихи жазбалар) атты еңбегінде, одан соң Хан әулетінің атты қосын қолбасшысы Хо Цуйбин туралы жазылған «Қорушы шабандоз санғұнның өмірбаяны» (卫将军骠骑列传) атты жазбада кездеседі. Ол негізінен қазіргі Ганьсу провинциясы шегіндегі Юймэнь асуынан батысқа қарайғы жерлерді, тұтас Шығыс Түркістанды және Орта Азияны қамтиды (Қытай Үлкен Энциклопедиясы, 2009). Дегенмен, осы атаудың өзінен-ақ, тарихтағы Қытайдың Хан, Таң империяларының бұл өлкелерді өзінің батыс аймағы ретінде қарастырып келгенін аңғару қиын емес. Кейін Ман-Цин империясы Шығыс Түркістанды жаулап алғаннан кейін, бұл атау ресми құжаттарда «Батыс шекара» (西疆), «Қиыр Батыс» (西陲) деген атаумен алмастырылды. Яғни, Цин империясы дәстүрлі қытай географиясында қолданылып келген «Сиюй» (Батыс аймақ) атауынан бас тартты әрі оны император Цянь Лунның күш-құдіретін әйгілейтін «Синьцзян» (Жаңа шекара – 新疆) атауымен алмастырды. Демек, «XIX ғасырдың орта кезінен соң «Батыс өңір» атауы біртіндеп қолданыстан қалды» (Қытай тарихы үлкен сөздігі, 2000). Қалай дегенмен де, осы атаулардың барлығында тарихтағы қытай билеушілерінің империялық амбициясы жасырынған.

Осынау ұлан-ғайыр кеңістікте тым ерте замандардан бастап адамзат мекен етті, тіршілік етті. Дегенмен, Орта Азияның байырғы тарихы оның бай табиғатымен бірге жойылып кеткен. Бүгіндері біз тек, қолда бар деректерге, артефактілерге сүйеніп, оның белгілі бір деталдарын қалпына келтіруге ұмтылып бағудамыз.

Өзінің тұрған ортасына байланысты, адамдардың табиғат пен қоршаған ортаны тануы да әр түрлі болады. Оның үстіне ұзақ уақыттық еуроцентристік және қытай-центристік көзқарастардың әсерінен біздің өз аймағымыз туралы түсінігіміз тым жадағай күйінде қалып келді. Сөйтіп, біз өркениет атаулыны сырттан іздедік.

Әрине, бұл арада біз сыртқы кеңістіктегі байырғы өркениеттерді теріске шығармаймыз. Керісінше солардың өзара әсері негізіндегі автохтонды өркениетке назар аударамыз. Тым құрығанда біз жасап жатқан аймақтың өзіндік төл өркениеті болған дегенді дәлелдеуге тырысамыз. Ол үшін ең әуелі белгілі бір географиялық ауқымда өзімізге көршілес, іргелес жатқан ішкі өркениет шеңберіне назар аударуымыз керек. Бұл шеңберге бір-бірінен ажырамас ортаазиялық Қос Өзен (Әмудария-Сырдария) алқабы мен Тарым және Жоңғар ойпаттары жатады.

Бұл аймақты сырттай қызықтаушылар негізінен құрғақ, шөлді аймаққа жатқызады. Олар шөлді аймақ пен Сібір ормандарына дейінгі аралықта аздаған жайылымды белдеу бар деп қарайды. Олар бұл аймақтың өзіндік алып өзендері, асқар таулары мен шұрайлы жасыл алқаптары бар екеніне назар аудармайды. Соның бір бөлігі Шығыс Түркістанға тәуелді. Шығыс Түркістан тарихта солтүстікте көшпенділер өркениеті, оңтүстікте Тибет, Үнді және Парсы мәдениеті, батысында Орта Азиялық Қосөзен және кіші Азиялық Қосөзен мәдениеті, шығысында Хуанхэ мәдениетінің төрт жақтан қоршауында тұрды. Бұл аймақ тек қабылдаушы ғана емес, өркениетті беруші, өткізуші аймақ болып есептелді. Чех ғалымы Бедржих Грозный «Алдыңғы Азия, Үндістан және Криттің ежелгі тарихы» атты еңбегінде «батыстықтардың шыққан бесігі Каспий, Памир және Алтайды қамтыған Орта Азия аймағы» деген болатын (Hrozny, 1949). Байлық пен өмір сүруге деген талпыныс, басқа өңірлерге қарай ірге кеңейту пиғылдары адамдарды бұл өлкелермен тығыз байланыстырды.

Ағылшын ғалымы Хэлфорд Джон Маккиндер «Тарихтың жағрапиялық арқауы» (The Geographical Pivot of History) еңбегінде Еуразия континентінің ішкі бөлігінің физикалық (жер бедері) жағдайы мен көшпенді халықтардың қоныс аударуының байланысын және бұл қоныс аударушылықтың дүниежүзі тарихына жасаған ықпалын зерттеді (MacKinder, 1904). Ол Еуразия континентінің орталық бөліктері шөл далалармен жалғасып жатқанымен, жалпы алғанда жайылымды дала болып табылады деп атап көрсетті. Бұл далалар көшпенділердің өсіп-өнуі мен жан-жаққа қарай таралуына жайлы орта болды. Американдық ғалым Т.Т. Райс «Орта Азияның байырғы өнері» атты еңбегінде Ахменидтер дәуірінде Азия даласының орталық бөлігі сақтардың ықпалында болды. Айтуларға қарағанда, олар Түркістанның қиыр шығысынан, Тибет пен Тянь-Шаньнан осында келген. Кейбіреулер оларды түріктердің арғы атасы деп есептейді, – дейді (Rice, 1965). Мұнда тілге тиек етілген Түркістанның қиыр шығысы Қытай қамалының ең батыс нүктесі, яғни Хэси дәлізі. Мұндайда Орталық Азия тарихының географиясы тіптен кеңейе түседі. Сақтардың тым ертеде Хэси дәлізінде өмір сүргені туралы мәлімет беретін қытай деректері. Соның ішінде Тан дәуіріндегі Дао Суанның (道宣) «Гуанхун-минцзи» (广弘明集) атты еңбегі. Осы кітапта: «сақтар тегінде Юнь (允) фамилиялы Роң (戎) тайпасынан болып, Дунхуанды мекен еткен. Иүзейлер тарапынан қуылған соң, Көкарттың оңтүстігіне қарай көшіп кеткен... кейде оларды жаңылып Шичжун (释种) деп бұзып атайды, іс жүзінде бәрі бір сөз» (广弘明集 (四库全书本)/卷07 – 维基文库, 自由的图书馆), дейді.

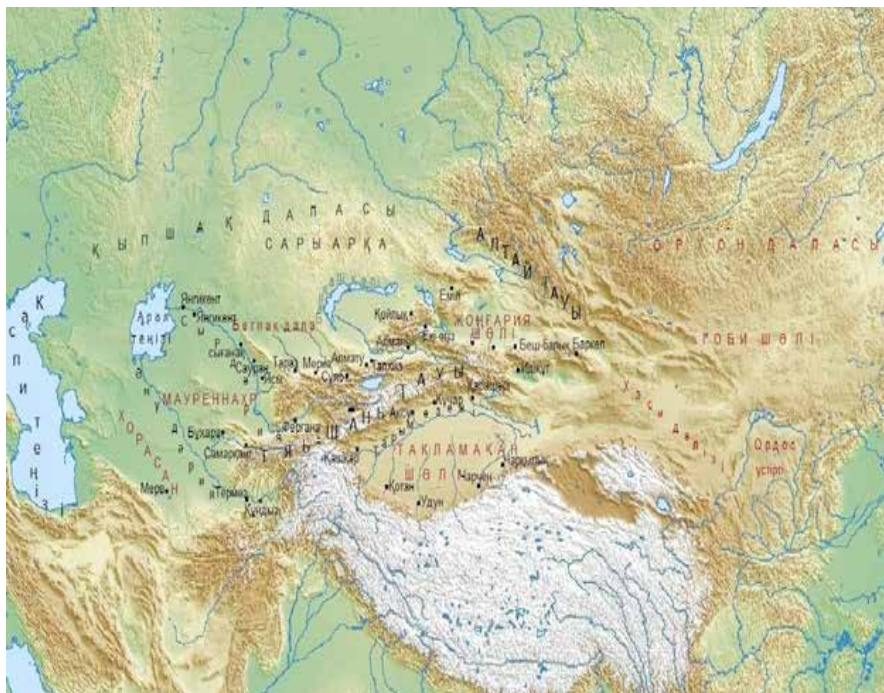
Дунхуан Қытай қамалының ең батыс нүктесіне жақын жатқан тарихи-географиялық белгі. Ертеде Дунхуан аймағы мен Шығыс Түркістанның Лобнор аймағы тіке қарым-қатынаста болған. Тарым дариясының ең соңғы құрдымынан Лобнор көлі пайда болған. Дунхуаннан шыққан керуендер Лобнор арқылы Тарым және Күнче өзендерін бойлап Тянь-Шаньның күнгей қапталына жететін. Өткен ғасырдың қырқыншы жылдарының соңында, Лобнор өңіріндегі ежелгі қабірлерге археологиялық ашу жұмыстары жүргізілді. Бұл өңірдің ауа райы ыстық, табиғаты құрғақ болғандықтан, ерте дәуірден-ақ, адамдардың мәйіті дереу парланып, сол бетінше кеуіп қалатын. Ондағы мүрделер киізбен оралып, басына қауырсын қадалған шошақ киіз бөрік, аяқтарына құрым етік кигізілген, ағаш ыдыс пен жебелері бірге көмілген. М.А. Стейн бұл адамдардың «қазіргі Тарым ойпатындағы адамдардың антропологиялық белгілерімен бірдей екенін» атап көрсетеді (Stein, 1936). Археолог Хуан Вэньби (黄文弼) көне мүрделердің пішініне, киіміне, әсіресе басына киген шошақ бөркіне қарай отырып, оларды Жетісудағы тиграхауда (Saka Tigrahauda) сақтарымен ұқсатады, әрі «крорандықтар мен сақтардың байланысы жоқ деуге болмайды» (Вэньби, 1948),

дейді. Проф. Х.У. Бейли (H.W. Bailey) де «б.д.д. II ғасырдан бұрын, бір бөлім сақтар Қотанға келіп қоныстанып қалды, әрі олардың билеуші табы қалыптасты. Хустана (瞿萨旦那) сол сақтардың Хотан аймағында құрған патшалығы» (Bailey, 1969), дейді. Бұл тарихи материалдар сақтар шығыстан келген дейтін көзқарасты орнықтыра түседі.

Орталық Азия өз тарихында үш реткі ірі өзгерісті бастан кешті. Бірінші рет ғұндардың бас көтеруі мен солтүстік ғұндардың батысқа көшуі; екінші рет Түркі қағанатының күшеюі мен батысқа қарау кеңеюі; үшінші рет моңғолдардың батысқа жорығы және Шыңғыс әулеттерінің үстемдігі (Ван Чжилай, 2004). Осы аталған үш үлкен үдеріс Шығыс Түркістанды өз ішіне алған Орталық Азияны тұтас қамтыды.

Ішкі Азиядағы отырықшы мәдениет пен көшпенділер мәдениетінің қиысқан тұсы, үлкен су айырығы немесе алып белдеуі деп Тянь-Шань тауын айтуға болады. Оның көп бөлігі Шығыс Түркістанда жатыр. Шығыс пен батыс қарым-қатынасында керуен жолдарының үстіндегі оазистер қандай рөл ойнаса, сол оазистерді қалыптастыруда, әрі жайылым және айқын жол белгісі ретінде Тянь-Шань тау сілемі де сондай рөл ойнады. Оның үстіне, Тянь-Шань тауын екі түрлі шаруашылықты (көшпенді және отырықшы) бөліп тұрған және бір-бірімен байланыстырып тұрған тіршілік арқауы деген орынды. Бұл оны жер бетіндегі басқа таулардан бөліп тұратын бірден бір ерекшелігі. Сонымен бірге, тауды оңтүстіктен солтүстікке немесе керісінше кесіп өтетін әлде неше ондаған тау жолдары, қиын асулар бар. Бұл оның оңтүстігі мен оңтүстігін бір-бірімен тұтастыратын негізгі хәм табиғи, ертеден келе жатқан қатынас жұлгесі деуге болады. Бұл оның жағрапиялық маңызы мен тарихи бет-бейнесін тіпті де айқындай түседі.

Тянь-Шань өзінің солтүстік және оңтүстік бағыты бойынша ғана емес, шығыс-батыс бағыты бойынша да мәдениеттердің тоғыстырушы және бір-бірінен ерекшелендіретін аймақ. Мысалы, оның батысына қарағанда шығыс бөлігінің мәдениет белгілері өзіндік ерекшелікке ие. Сондықтан ол Азиядағы Гималай тауы немесе Янцзы мен Хуанхэ өзендері секілді тарихи географиялық және мәдениеттік ұғым. Өйткені оның батыс мүйісінде адамзат өркениеті бесіктерінің бірі болып табылатын Мәуереннаһр – Әмудария және Сырдария өзендерінің алқабы жатыр. В.В. Бартольд өзінің «Орта Азия тарихы» атты еңбегінің кіріспесінде: «Геродот еңбегінен де (III, 117 ж.) көруге болатындай, ертеде Парсы империясы құрылмай тұрған кезде Хорезм аймағы Орта Азияда ерекше маңызды саяси мәнге ие болған. Бұл тарихтың өз болмысына сәйкес келеді. Яғни, өркениет ошақтары құдды Евфрат және Ніл бойы өркениеттері секілді, алдымен ірі өзендердің төменгі ағысында пайда болады» (Бартольд, 1981) дейді. Өзінің табиғи жылы және егін, мал және бау-бақша кәсібіне қолайлы табиғи шарт-жағдайымен ол өлке тым ерте кезден-ақ дамудың өзіндік жолына түскен және тек осы аймаққа тән мәдениет жаратқан. Бұл мәдениет өзіне көрші жатқан шығыстағы Тарым мәдениеті мен және Тянь-Шаньның солтүстігіндегі аралас типтегі көшпелі және отырықшы мәдениетпен тығыз қырым-қатынаста болды.

1-Сурет. Орталық Азия және оған іргелес аймақтар

Демек, Шығыс Түркістандағы айқын тарихи-географиялық белгінің бірі Тарым бассейні болса, екіншісі Тянь-Шань тау сілемі. Бұдан дейін, әлемдік өркениеттің тарихын жазушы авторлардың бәрі дерлік Тянь-Шаньға сәл қарап келді. Өйткені олар Тянь-Шаньды сезінбеді. Бұл бір. Екіншіден, ғылымдағы центристік көзқарастар жетекші рөл ойнады. Бұл тұрғыдан Тянь-Шань тау сілемінің өркениеттік маңызын төмендетуге еуроцентристік және азияцентристік көзқарастардың әсері болып келді. Тянь-Шань төңірегіндегі мәдениет іздерін, олардың бастауларын осы өлкенің өз тарихынан емес, қайдағы бір шет жұрттар мәдениетінің ықпалынан деп қарау Қытай тарихшыларынан да кездеседі. Ол туралы Жапон ғалымы Матсуда Хисау өзінің «Ежелгі Тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеу» (古代天山历史地理研究) атты зерттеуінде: «Дәстүрлі түрде айтылатын шығыс және батыс мәдениеттерінің ошағынан шалғай жатқандықтан, қай жағынан алып қарасаңыз да ол өте оқшау көрінеді. Сондықтан шығыс-батыс өркениеті ұғымының әсерімен жүрген адамдардың назары ылғи да сыңар жақты болып келеді. Әсіресе, Азия тарихының жазып қалдырушысы әрі сақтаушысы болып келген қытайлықтардың өзі осындағы көптеген жайларға тым қанық емес. Бұл әрине, өкінішті жағдай. Осылайша, осынау заңғар-биік Тянь-Шаньның тарихи рөлі ұмыт қалып келді» (Матсуда, 1987) дейді. Дәл сол себептен, Тянь-Шань және оның төңірегіндегі көне мәдениеттер, мемлекеттер, қала қорғандары, шаруашылық өңірлері туралы деректер тым сирек кездеседі. Бұл сирек деректер ескі қытай жазбалары арқылы бүгінге жеткен. Шығыс Тянь-Шаньның географиялық жағдайы, елдімекендері, қала мемлекеттері, қытай отарлары туралы деректер батыстық, византиялық, парсылық, арабтық не болмаса үнділік жазба құжаттарда жоқтың қасы. Тянь-Шань тарихының трагедиялы беттері мұнда сақталған көне мәдениет жәдігерлерінің көптеп тоналуы. Кездейсоқ адамдар тарапынан қолды болуы.

Шығыс Тянь-Шань тарихының деректері Қытайдың Хан, Вэй дәуіріне қатысты жазбаларда көзге түседі. Хан мемлекетінің солтүстікке және батысқа қарап ірге кеңейтуінде Шығыс Түркістан мен оған көршілес аймақтарға жасалынған географиялық, этнологиялық зерттеулердің және елшілік барлау материалдарының орны ерекше. Бұл материалдар кейінгі «Ханшу» (汉书), «Хоу ханшу» (后汉书.西域传) және «Вэйлуэ. Батыс роңдар баяны» (魏略.西戎传), «Вэй кітабы. Батыс өңір баяны» (魏书.西域传) секілді кітаптарға жинақталған. Шығыс Тянь-Шаньның тарихи-географиясын зерттеуде бұл материалдар алғашқы дерек көзі болып табылады. Хан империясы бұл өлкені «Батыс аймақ» деп атап, онда әскери-әкімшілік мекемелерін құрды. «Ханшуда» Тянь-Шаньның оңтүстігі мен солтүстігіндегі тұрғылықты шағын қала мемлекеттері (балықұлыстар) туралы деректер бар. Тұрғындар жиі шоғырланған ондай елдімекендерде шаруашылық құрылысының әр алуан элементтері қатар өмір сүрді. Ең алғаш «Ханшудағы» Тянь-Шаньға қатысты жер атауларына талдау жасаған неміс ғалымы А. Херман болды. Ол XX ғасыр басындағы география ғылымындағы жетістіктерден пайдаланып, негізінен Тарым ойпатындағы көне балықұлыстар мен олардың бір-бірінен арақашықтығын зерттеді (Herrmann, 1910).

Ортағасырлық кезең

Бұдан кейінгі деректер түркі дәуіріне тән. Тянь-Шаньның VI-IX ғасырлардағы тарихы, ондағы елдімекендердің жағдайы туралы Қытайдың Таң дәуіріне тән жазба мұрағаттары біраз деректер береді. Дегенмен, «Цзю Таншу» (Көне Таң кітабы) (ЦТШ, 2012) және «Син Таншу» (Жаңа Таң кітабында) (СТШ, 2012), жазылған бұл деректердің бәрі ұғымға оңай емес. Бір-бірімен қайталанған, дәлдігі күмән тудыратын деректер тым шытырман болып келеді.

Қытайдың Таң дәуірі Орта Азияның түркілік кезеңімен тұспа-тұс келеді. Түріктер Алтай тауын орталық етіп Түркі қағанатын құрған кезде Таң мемлекеті әлі құрылмаған болатын. Тан Тайцзун 630 жылы Шығыс Түрік қағанатын жойып оны өз қоластына қаратты. Одан соң, Батыс Түрік қағанатының қол астындағы Шығыс Тянь-Шань мен Батыс Тянь-Шань алқабы Тан империясының қоластына өтті. Сол себепті, аталған кезеңдегі шығыс Тянь-Шаньдағы елдімекендер екі топқа бөлінеді: яғни, олар пайда болу негіздеріне қарай тұрғылықты елдімекендер және табғаштық тұтықмекемелер. Тұрғылықты елдімекендер осында ертеден тіршілік етіп келе жатқан жергілікті түркі тілді тайпалар тарапынан өзен бойлары мен көгалды алқаптарда біртіндеп қалыптасқан елдімекендер. Ал табғаштық елдімекендер болса, Таң империясының он оқтарды басқару үшін құрған әскери-әкімшілік аппараттары тұратын және оған қосымша пайда болған елдімекендер.

Бұл кезге тән дереккөздері Қытайдың «Синь Таншу» 215, 217, 218, 219 бөлімдері (Жаңа Таң кітабы) (СТШ, 2012), «Цзю Таншу» (Көне Таң кітабы) (ЦТШ, 2012), Цыфу-Юаньгуй (ЦФЮГ, 2020), Цзичжитундянь (Билік ғибратнамасы) (ЦЧТЦ, 2011) секілді ресми тарихи жазбалар мен Суань Цзанның «Да Тан Сиюцзи» (ДТСЮЦ) (Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір туралы жазбалары) (Суань Цзан, 2012), Цзя Даньның «Сыдаоцзи» (Төрт бағыттағы жол жайында естеліктер) (ЦСДЦ, 2005), Ду Хуанның «Сисинцзи» (Батысқа саяхат жазбалары) (ДССЦ, 2005) секілді жол-сапар естеліктерінде сақталған.

VIII ғасырдың екінші ширегінде халықаралық аренада Орта Азия мен Шығыс Түркістанның стратегиялық маңызы арта түсті. Сол себепті Араб, Тибет және Таң империясының Орта Азияға таласы басталды. Бүгінде біз үшін осы екі аймаққа да бірдей әсер еткен әлемдік оқиғалардың географиялық кеңістігін айқындау айырықша маңыз-

ды. Бұл сыртқы күштердің сұғынып кіру бағыттары мен бір-бірімен қақтығысқан нүктелері болып табылады. Бүгінде кей тарихшылар арабтардың ат тұяғы Шығыс Түркістанға жетпеген немесе тибеттер мен тандықтардың қосындары Орта Азияға дендеп кірмеген деген көзқарасты ұстануда. Алайда, тарихи деректер сыртқы күштердің қазіргі шекаралардан аттап өткенін көрсетеді.

Араб тарихшысы Мұхамед ибн Дижарир ат-Табари өзінің «Tārīkh al-rusul wa-al-mulūk» атты еңбегінде ибн Құтайбаның 714 жылы Шығыс Түркістандағы Қашқарға дейін жорық жасап барғанын тілге тиек етеді (Goeje, Brill, 1879-1884). В.В. Бартольд (1963) және Қытай тарихшысы Ван Чжилай (2004) бұл мүмкін емес, Құтайба Қашқарға бармаған деген көзқарасты ұстанады. Алайда біз Ибн Құтайбаның 715 жылы Қашқардан онша қашық емес жердегі Ферғанада қайтыс болғанын ескерсек, оның Қашқарға барып-қайтқанына еш күмән тумаса керек. Оның үстіне, А. Вамбери де (1873) өзінің «Бұқара тарихы» деп аталатын еңбегінде Құтайбаның Қашқарға барғанын көрнектілендіре жазады.

Құтайбаның жорықтарынан соң, Орта Азияға Қытай мен Тибет күштері жанталаса кірді. Бұл жолы да олар қазіргі бар шекара сызықтарын аттап өтті. 712 жылы Таң мемлекетінде император Тан Суанцзун таққа отырды. Оның жүргізген саясатының арқасында Таң империясының әлеуеті артып, Шығыс Түркістанға және Он Оқ еліне (Батыс Түрік) қаратқан басқыншылық саясатын күшейтті. Таң империясы «батыс өңірді» қоластына қарату үшін Ашына түріктерінің билігіне қарсы шыққан түркеш Сүлік қағанды көтермелеп, оны Соғдыянаға жіберіп, арабтарды тежеуге пайдаланды. Бірақ кейін келе, Сүлік қаған күшейіп, Таң империясына бағынбай бара жатқандықтан, 734 жылы Таң ордасы Чжан Шуяоны (张舒耀) арабтарға елшілікке жіберіп, арабтар Тохарстан тараптан, қытайлар Бедел асуы арқылы екі жақтап Түркеш қағанның ордасы Сұябқа шабуылдау туралы келіседі (Го Пинлян, 1988). Алайда Халифаттағы саяси өзгерістерге байланысты арабтар дер кезінде әскер шығара алмайды. Бірақ екі жылдан соң арабтар Тохарстанды басып алып, ондағы түркеш ябғұсын өлтірген кезде, қытай қолы үлгеріп келе алмай қалады. Сөйтіп екі тарап та алдын ала келіскен мақсатына жете алмайды. Бұл арада назар аударатын мәселе арабтар мен Қытай қолының екі бағыттан келіп Сұябты басып алмақ болуы. Осында тілге тиек етілген Бедел асуы Орталық Тянь-Шандағы стратегиялық орны аса маңызды болған ірі асулардың бірі. Оның батысы Тянь-Шаньнан Ферғана, Ош аймағына өтетін Торғат асуы, ал шығыс жағы Хан тәңірдің шығысындағы мұзарт асуы. Бұл арада Шығыс Түркістаннан Тянь-Шаньның жон-арқасы арқылы Орта Азияға, Жетісуға және Шу-Талас өзендерінің алқабына өтетін осынау асулардың мән маңызын айта кеткен жөн. Ол асулар Таң империясының аталған аймақтарға жасаған жорықтарында маңызды рөл ойнады. Дегенмен, бұл жорықтардың көбі жаз айларында орын алды. Қыс кезінде асулар толықтай бекіп қалатындықтан Тянь-Шаньды кесіп өту қиынның қиыны еді. Сол себептен, Тянь-Шань тауы Орта Азияны, Қазақстанның оңтүстік бөліктерін сыртқы шапқыншылықтан қорғайтын табиғи қамал болып келді.

Осы кезде Таң империясымен қатар Орта Азиядан Шығыс Түркістанға өтетін сауда керуен жолдарын және ондағы елдімекендерді жаулап алуға кіріскен үшінші бір сыртқы күш тибеттер пайда болды. Бұдан алдын тибеттер будда діні арқылы онсызда бұл аймаққа әсер етіп келген еді. 713, 727 жылдары Тибет әскері екі мәрте шабуылдап Кашмирдің солтүстігіндегі Орта Азияға өтетін маңызды стратегиялық аймақ Кіші Патоланы (Бружа – 小勃律) жаулап алды әрі тибеттің Хрима-лот ханшайымын осы елдің патшасына ұзатады. Бұл сол кезде Орта Азияның оңтүстік-шығыс шекарасында болып жатқан шайқас еді. Кіші Патоланы тибеттер жаулап алған соң, «солтүстік-батысындағы 20-дан астам мемлекет тибеттердің қысымына ұшырап, оларға бағынышты екендік-

терін жариялады. Тибеттің тосқауыл нәтижесінде, Орта Азиядағы көптеген елдер Таң патшалығымен қарым-қатынас жасай алмай қалды» (Ван Чжилай, 2010).

2-сурет. Үлкен-Кіші Патола мемлекетінің жайғасқан жері

747 жылы жазда Таң императоры Шығыс Түркістандағы Анси орынбасар басқағы Гао Сяньчжиді 10 мың қолмен Кіші Патолаға аттандырды. Ол онда алдап-арбау және аяусыз қырғыншылық жолымен аймақты басып алды. Сөйтіп тибеттер Орта Азияға қарай кеңею мүмкіндігінен айырылды. Осылайша Таң империясы Орта Азияға өтетін тағы бір маңызды асуды әрі керуен жолын иеленді әрі арабтардың Шығыс Түркістанға бағытталған ғазат жорығын тежеп қалды.

748 жылы Бесбалық (Бэйтин) тежеуілі Ван Чжэнцзянь Ансиге¹ жорық жасап оны күйретті. 749-жылы Гао Сяньчжи Тохар ябғұсының өтінішімен Тибеттерге астық таситын керуендердің жолын кесті (Ван Чжилай, 2004). 750 жылы Таң империясы Ферғана мен Ташкенттің қақтығысынан пайдаланып аймаққа басып кірді. Ферғана тараптың өтінішімен кірген Гао сяньчжи Ташкентпен жалғаннан келісім жасасып, артынан тұтқиыл басып кірді және аяусыз қырғыншылық, бұлап-талау жүргізді. Ташкент ханы Шыбашты және оның ханымын тұтқындап, сүргінге айдады. Таңның империя қосыны осы оқиғаларды тудыру алдында екі бағытпен келген. Бірінші рет 748 жылғы Бесбалық цзиедушисы Ван Чжэнцзяньның Сұябқа жасаған шапқыншылығы кезінде ол Бесбалықтан шығып, Тянь-Шаньның теріскей беті (Еренқабырға) арқылы Шамбалық, Алмалық, Талхиз арқылы келген. Екінші рет Гао Сяньчжи қолы Күсәннен шығып Вэнсу (Ақсу) арқылы Торғат асуымен келген. Демек, осы кезде Таң империясы үшін Ферғана, Ташкент оазистерін және Шу-Талас өзендерінің бойын қолға келтіру аса үлкен стратегиялық маңызға ие болған. Бұл жерлерді қолға келтіру Таң империясының тұтас Орта Азияға және Тянь-Шаньның оңтүстігі мен солтүстігіне деген үстемдігін орнықтыруға

¹ СТШ СЮЧ-де: Тяньбао жылнамасының 7 жылы Бэйтин цзиедушисы Ван Чжэнцзянь Ансиге әскер аттандырды, оны күйретті»-делінген. Бұл жердегі Анси Күсән (龟兹) емес Сұябты көрсетеді. Өйткені ДССЦ-де Сұяб қаласын өз көзімен көрген Ду Хуан: «Тяньбао жылнамасының 7 жылы Бэсбалық цзиедушэсы (губернаторы) Ван Чжэнцзянь қалаға сұрапыл шабуыл жасайды. Осы жолғы алапат соғыста қала қорғаны мен қала құрылысы түгелге жуық қиратылып, ондағы тұрғын үйлердің қатары сиреп қалады», – деп жазады.

пайдалы еді. Сол себепті, император тапсырмасын орындау үшін Гао Сяньчжи тәсіл талғамай кірісті әрі Орта Азия елдерін қанға бөктірді. Бұл екі жерді қолға келтірген соң Тоғыз баулы Соғдаққа (九国胡) және өзіне қарсы шыққан түркештерге шабуыл жасап, оларды бағындырды.

Дегенмен, қанды қырғыннан аман қалған Ташкент ханзадасы арабтардан көмек сұрады. Сол кезде арабтардың Аббасидтер халифатының Хорасандағы әмірі Абу Мүслім қол астындағы әскербасы Зият ибн Салихты көмекке жібереді. Мұның соңы 751 жылы шілдеде араб қосындары мен Таң қосындарының арасында 5 күнге созылған әйгілі Атлақ шайқасына ұласады. Шайқас басталысымен Таң империясынан көңілі қалған түркештер арабтар жағына өтіп кетеді. Ибн әл-Асирдің жазуынша шайқас нәтижесінде Таңның 50 мың әскері жойылып, 20 мың әскері қолға түседі (Әл-кәмил фи-т-тарих). Қытай деректері бойынша 70 мың әскерінен айырылады (通典, 卷185. 边防类总序自注)². Бұл соғыс адамзат тарихындағы ірі соғыстардың бірі. Сондай-ақ ол Орта Азия мен Қазақ жерінің тағдырына түбірлі өзгеріс әкелген орасан зор шайқас болды. Осы шайқастан соң, Таң империясының Орта Азия мен Шығыс Түркістанды түгелімен өз отарына айналдыру ниетіне нүкте қойылды әрі аймақтағы әскери үстемдігі түбірінен шайқалды. Нәтижесінде, Таң империясы Батыс Тянь-Шань мен Жетісудағы және Шығыс Түркістандағы отарларынан айырылды. 755 жылы империяның ішкі бөлігінде туылған әскери төңкеріс Таң әулетінің түбегейлі құруына жол ашты.

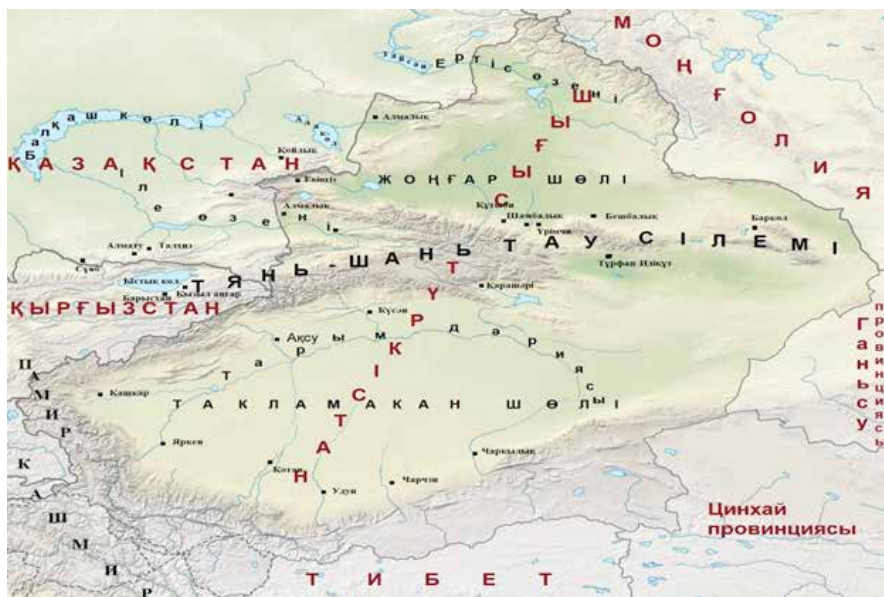
Демек, Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тағдыры Таң империясының аймақтан шегінуімен басқаша сипат алды. Осы кезде аталған екі аймақтың арасындағы айқын географиялық белгі нақты рөл ойнады. Атап айтқанда, Памир мен Тянь-Шаньның батыс бетінде арабтардың ықпалы күшейсе, шығыс бетінде, яғни Шығыс Түркістанда тибеттердің ықпалы артты. Өйткені ішкі былықпалық орнаған жылдары Таңның Шығыс Түркістандағы қосындары түгелдей Ішкі Қытайға кетті. Осы орайды пайдаланған тибеттер қайта жанданып, Таң империясының Шығыс Түркістандағы отарларын басып қалуға әрі керуен жолдарын бақылауға алуға әрекет етті. Нәтижесінде Орта Азия мен Таң әулетінің қарым-қатынасы ұзақ уақытқа тоқтап қалды. Осы кезде Таң әулетінің әйгілі генералы Ли Би (李泌) патшаға арабтармен бірлесіп, тибеттерге қарсы тұру жөнінде ұсыныс айтты. Көп өтпей (789 ж.) Ли Би қайтыс болғандықтан, оның бұл ұсынысы ескерусіз қалды (Ван Чжилай, 2004). Империялық қуатынан айырылған Таң әулеті ендігі жерде 755-763 жылдардағы ішкі бұлғақ кезінде өздеріне көмектескен Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанатына анағұрлым мол салық тапсырып тұруға және сауда-саттық жасауға мәжбүр болды. Мұндай жағдайда 790 жылдары Шығыс Түркістандағы маңызды бекініс Бесбалық тибеттердің қолына өтіп кетті. Осылайша, Шығыс Түркістан бір мезет тибеттердің бақылауында болды. Сөйтіп, Орта Азия мен Шығыс Түркістаннан Таң империясының елесі түбегейлі жоғалды.

Бұдан соң, Орта Азияда да тұрғылықты халықтың араб басқыншылығына қарсы көтерілісі көбейді. Солардың ішінде 776 жылы басталған Мұқанна (Хашим ибн Хаким) көтерілісі, 806 жылы басталған Рафи ибн Лейстің көтерілістерін атауға болады. Осы көтерілістердің нәтижесінде VIII ғасырдың соңғы жартысынан IX ғасырдың бас кезіне дейін Орта Азияда арабтардың үстемдігі толықтай әлсіреді. Бұдан кейінгі жағдай тибеттердің Шығыс Түркістанда кең қанат жаюына және буддизмнің гүлденуіне жол ашты.

2 Қытайдың «Туньдянь» (通典) атты дерегінде: «Гао Сяньчжи Шашқа Талас өзені бойында шабуыл жасап, 70 мың сарбазынан айырылды» деп жазады. (通典, 卷185). Бұл осы оқиғаның басы-қасында болған тарихшы Ду Хуанның немересі Ду Ю тарапынан жазылған еңбек. Сол себептен ол ұлы атасының айтып берген нақты дерегіне сүйеніп жазған деуге болады.

Халық көтерілістерінен кейін, Орта Азияда парсылық саманилер үстемдігі орнады. Яғни арабтар Орта Азияның билігін жергілікті халықтарға беруге мәжбүр болды. 821 жылы Халиф Мамун жергілікті иран тілді Тахир ибн Хұсейінді Хорасанның әмірі етіп тағайындады. Келесі жылы ол өзін патша деп атап, арабтардан тәуелсіздік жариялады. Бұл тарихтағы Тахир патшалығы. Халифа Мамун оның бұл әрекетіне қарап тұрып жол берді. Билік одан соң оның ұлдарына берілді. 873 жылы Тахир әулеті құлап, орнына тағы да ирандық Самилер әулеті билікке келді. Саманилер әулеті ирандық болғанымен ислам дінінің орта Азияда кең қанат жаюына барынша күш салды. Осы мақсатта Сыр бойына Исфиджап пен Түркістанға шабуыл жасады.

Саманилер кезінде Мәуереннаһр тұрғындары негізінен парсы тектес ариялықтар болды. Түркілер негізінен Сырдарияның теріскей жағын, Ферғананың шығысын, Ауғанстанның солтүстік бөлігін мекендеді (Ван Чжилай, 2010). Бұл кезде Шығыс Түркістанның оңтүстігінде, Тарым өзеніне құятын Қашқар, Яркент, Қотан, Керия, Чарчен, Ақсу, Мұзат, Кончи және олардың тармақтары болып келетін Қарақаш, Юрұңқаш, Тошқан, т.б.

3-сурет. Шығыс Түркістан

өзендерінің бойында үнді-ариялық халықтар жасайтын. Ал, түркілер болса дерліктей исламға кірмеген көшпенді тайпалардан тұратын. Сол қатарда Шығыс Түркістанның халқы да исламға енген еді. Бұған басты себеп, олардың географиялық оқшаулығы мен дәстүрлі діни сенімдерінің беріктігі болды. Дәстүрлі діни сенім тұрғысынан ол кезде Шығыс Түркістан халқы өз ішінде тағы да географиялық орналасуы бойынша солтүстіктегілер мен оңтүстіктегілер деп бөлінетін. Солтүстіктегілердің өмір салты негізінен көшпенді болды да олар дәстүрлі тәңір дініне сенетін. Оңтүстіктегілер болса отырықшы жатақтар болды да, негізінен будда дініне сенетін. Бұл кезде Тарым бассейнімен бір белдеуде жатқан Орта Азиядағы Мерв, Зарафшан, Қашқадария, Ферғана, Ташкент және Хорезм аймақтары түгелдей отырықшы әрі ислам діні таралған аймақтар болды.

IX-X ғасырларда Шығыс Иран мен Орта Азиядағы бірнеше патшалықтардың ішінде тек Самани мемлекеті ғана Шығыс Түркістанмен шекараласатын. Сол кезде Самани мемлекеті Қытайдың солтүстік-батысындағы (*Шығыс Түркістандағы – авт.*) түркі тайпаларымен ара-тұра соғысып, кейде сауда жасап және олардың арасында діни насихатпен де айналысып отырды (Ван Чжилай, 2010). Өйткені Сырдарияның солтүстігіндегі түркілер бұдан алдын Самани мемлекетінің отырықшы аймақтарына ұдайы қатер төндіріп келгендіктен, олар түркілермен шекарадағы Бұқара, Суди-сана қатарлы жерлерде қорғаныс қамалдарын салып, қарсыласуларын күшейткен болатын. Осындай соғыстардың бірінде Қарахан мемлекетінің бірінші қағаны Білге Көл Қадыр хан өзі Саманилердің патшасы Нух ибн Насырмен жекпе-жекке шығады. «Худуд әл-Ғаламға» және Ван Яндэнің «Идіқұтқа елшілік сапар естелігіне» (王延德使高昌记) негізделгенде ол кезде Сырдарияның терістігіндегі түркі тайпалары негізінен қарлұқтар, түркештер, қырғыздар, яғмалар, оғыздар еді. Олар саманилермен көрші тұрды. Қарахан мемлекетінің саяси орталығы көне түріктердің батыс қанаты болып табылатын «Он оқтардың» жерінде болатын. Нақтырақ айтқанда олардың саяси орталығы Шу өзені алқабын негіз етіп, солтүстік-батыста Құланға, Меркеге дейін жетсе, Ыстықкөлді де өзіне қоса, оңтүстікте осы көлдің маңындағы Барысханға дейін тірелетін. Ал оның ықпалы одан ары Қашқарға дейін жетіп жататын (Samolin, 1964). Аңыз бойынша жоғарыда тілге тиек етілген Білге Көл Қадыр хан қараханидтердің бірінші ханы ретінде айтылады (Samolin, 1964).

Тарихи деректерде айтылуынша Білге Көл Қадыр ханның екі ұлы болған: бірінің аты Базир, ол әкесінің тағына мұрагерлік етіп Баласағұнда патшалық құрады. Енді бір ұлының аты Ұғылшақ Қадыр. Мәртебесі кіші хан. Ол алғашында Талас бойында патшалық құрып, кейін Қашқарға көшіп барады. Ұғылшақ Қадыр саманилердің патшасы Сымайылмен замандас еді. Ол Қашқарда тұрып саманилердің ішкі бөлігіндегі талас-тартыстан тиімді пайдаланды. Өзінен пана сұрап қашып келген саманилердің ханзадасы Насырды қанат астына алып, оны Қашқардың солтүстігіндегі Атұшқа қоныстандырды. Насыр Ұлықшақтың рұқсатымен Атұшта мешіт салды. Сол кезде Базирдің ұлы, Ұғылшақтың аға баласы Сатұқ Боғра хан Қашқарға және Атұшқа барып жүрген сапарында Насырға кездесіп, оның ықпалымен ислам дінін қабылдады. 960 жылы оның ұлы Байташ Мұса ханның кезінде Шу мен Талас өлкесінде түріктерден 20 мың адам ислам дінін қабылдады. Осы Мұсаның кезінен бастап Қарахан мемлекеті Қашқардың шығысындағы буддистердің қаласы Қотанға ғазат жорығын бастады³. Қотан шайқасы ислам дінінің Шығыс Түркістанда орнығуы жолындағы және тибеттердің будда дінін сақтап қалу тұрғысындағы шешуші шайқас болды. Шайқас X ғасырдың соңында басталып, XI ғасырдың басында аяқталды, жалпы 20 жылға созылды. Осы шайқаста Мұсаның ұлы Әли шаһит болды. Талай жылғы соғыстың нәтижесінде қараханидтер үстем келіп, Қотанды буддистердің қолынан тартып алды.

Бұл оқиғалардан Шығыс Түркістанның исламдану үдерісі Орта Азияға қарағанда әлде қайда кеш басталғанын көруге болады.

999 жылы Сатұқ Боғра ханның шөбересі Ілік Насыр Бұқараға басып кіріп, нәтижесінде Самани мемлекеті күйреді (Ван Чжилай, 2004). Осыдан соң ирандықтар мен олардың тілі Орта Азияда өз үстемдігін жойды. XI ғасырда Орта Азия мен Шығыс Түркістанда түркі ренессансы пайда болды. Орта Азияда Саманилердің орнына Қарахан мемлекеті,

3 Қараханидтер ислам дінін қабылдаса да, өздерінің байырғы ел басқару дәстүрінен айнымады. Олар Түрік қағанатындағыдай мемлекетті екі бөлікке бөлді. Бас хан Арсылан Қара хан деп аталып, Баласағұнда қалып, мемлекеттегі ең жоғарғы билікті өз қолында ұстады. Кіші хан Боғра Қара хан деп аталып, Қашқарияны биледі.

Ғазнавилер патшалығы және Селжұқ түріктерінің мемлекеті орнады. Бұл үшеуі де түркі тілдес мемлекеттер еді. Бір ғажабы осы кезде ислам діні түркі тілі арқылы насихатталды. Бұл бір тараптан ислам дінінің кең таралуына жағдай жасаса, енді бір тараптан ислам діні түркі тілінің мәртебесін көтергенмен бірдей болды. Осылайша түркі тілі үлкен беделге ие болды. Түріктердің үстемдігі аймақтағы ариялықтардың саяси ықпалын түбірінен тазартып, жергілікті халықтың біртіндеп түркіленуіне жол ашты. Түріктенбеген ариялықтар Памир тауларына барып онда тәжік этносын қалыптастырды.

Қараханидтердің Қашқарияға жасаған діни жорығы да осындағы бөгде дінді, бөгде нәсілді халықтың түркіленуіне жол ашты. Егер Мәуереннаһрдегі түріктену үдерісін жеделдеткен ғазнавилер мен селжұқтар болса, Қашқариядағы түркілену үдерісін жеделдеткен қараханидтер болды. Осылайша Шығыс Түркістанның оңтүстігінде де түріктену мен исламдану процессі бір уақытта жедел жүрілді.

Демек, Мәуереннаһр мен Шығыс Түркістанда исламдасу және түріктену процессі ілгерінді-кейінді жүргізілсе де, мазмұны, тәсілі тұрғысынан ортақ болды. Географиялық факторға байланысты, Мәуереннаһрде түркіленген және исламға кірген халықтың ішінде ариялықтар көп санды иелесе, Қашқарияда, Қотанда үнділік-тибеттік типтегі халықтар көбірек болды. Мұның себебі Мәуереннаһрдің парсылық этно-мәдени кеңістікке жақындығынан болса, Тарым бассейнінің тарихтан бері үнді және тибеттік ареалмен араласып жатуынан еді.

Дегенмен, Шығыс Түркістанның оңтүстік-шығысында исламға сенетін түріктер мен будда дініндегі түріктер (ұйғырлар, сары ұйғырлар) әлі де ұзақ уақытқа дейін қатар өмір сүрді. Мысалы шығыстағы Идікұт Ұйғыр мемлекеті сол кезде нағыз буддалық мемлекет ретінде өмір сүріп тұрды (Ван Чжилай, 2004). Әли әулеті мен Хасан әулетінің ұлғаюына байланысты, 1041 жылдан бастап Қарахан мемлекеті іс жүзінде Шығыс және Батыс Қарахан мемлекеті болып екіге бөлінді. Яғни, 1041 жылы Мәуереннаһр билеген І Ибрахим өзін Тағаш Боғра хан деп атап, жеке саясат жүргізіп, Шығыс Қарахан мемлекетін өздерінің ата тегі деп мойындаудан бас тартты.

Шығыс Қарахан мемлекетінің территориясы Жетісу аймағы, Іле аңғары, Қашқар, Жәркен, Қотан, Ақсу және Күсәннің батысына дейін қамтып, батыс жағы Ферғананың батысына дейін созылып жатты. Астанасы Баласағұн және Қашқар болды. Батыс қарахан мемлекетінің территориясы Сырдария және Әмудария аралығындағы Мәуереннаһр аймағын қамтып, шығысы Сырдария арқылы шығыс хандықтың жерімен шектесіп тұрды. Олардың ханы алдымен Үзкентте тұрып, кейін Самарқандқа көшіп кетті. Кіші ханы Бұқарада тұрды. «Қарахан мемлекеті Орта Азияда өз үстемдігін орнатқан соң, Әмударияның солтүстігінен Іле және сыр өзендеріне дейінгі байтақ Қазақ даласын қоластына қаратып тұрды. Боғра ханның жорығынан кейін, Қарахан мемлекетінің шығыстағы аумағы Қотан мен Қарақұрым тауларына дейін жетті».

Қараханидтердің соңғы кезінде Орта Азия мен Шығыс Түркістанның саяси карта-сына бірдей әсер еткен тағы бір оқиға орын алды. Орта Азияда селжұқтар әлсіреп, Хорезм мемлекеті біртіндеп күшейіп келе жатқан кезде шығыстан аяқ астынан жаңа бір басқыншы күш қидандар (契丹人) пайда болды. Сол кезде Көкқарттың (Памир) батысы мен шығысындағы Қарахан әулеттері мен оларға қарасты тайпалар, шағын мемлекеттер түгелдей бұрынды-соңды болып олар тарапынан бағындырылды. Соңынан Хорезм шах мемлекеті де оған бағынып, салық төлеп тұрды. Орта Азиядағы түркі-мұсылман жұрты түгелдей осы бір жаңадан келген басқыншы күшті қара қидандар деп атады. Қара қидандар 1125 жылы Солтүстік Қытайда жүржіттер тарапынан жеңілген

соң, уақытша күш жинап, атамекендерін қайтарып алу үшін Елюй Дашидің бастауында Орта Азияға қоныс аударады. А. Джувейни: «олар Қидан елінен шыққан кезде оған ілесушілер тек қана оның отбасы мүшелері және қызметінде болған сексен кісі ғана болған. Алайда кей деректерде оның артынан ерген үлкен қосыны болған деседі», дейді (Джувейни, 1980). Елюй Даш ойран болған ел-жұртын бастап, солтүстікке қарай бет алып, Гоби даласынан өтіп, Ханғай, Алтай таулары арқылы Енисейге дейін жетті әрі қырғыздардың тойтарыс беруінен кейін, оңтүстік-батысқа қарай ойысып, Тарбағатай, Жетісуға дейін жетті. Ол ордасын Еміл өзенінің бойына тігіп, жаңа жорықтарға күш жинады. Егер оның батысқа жорығы 1130 жылы басталды десек, 1133 жыл ол үшін үлкен жеңістерге жеткен жыл болды. Бұл оның батысқа жасаған жорығының аяқталу сәті еді (Wittfogel and Feng Chisheng, 1949). Осы жылы оның қосыны Шығыс Түркістанның батыс шекарасына жетті. Бұдан соң ол Қарахан мемлекетіндегі ішкі қақтығыстан пайдаланып, Шығыс Қарахан мемлекетін өзіне бағындырды. 1237 жылы Мауереннахрдегі Батыс Қарахан мемлекетін басып алды. 1141 жылы селжұқтардың көсемі Санжар сұлтан 100 мың адамдық қосынмен оған қарсы шығып, Самарқанд маңындағы Қатун даласында жойқын шайқаста жеңіледі. Елюй Даши Самарқанд пен Бұқараны қолға келтірген соң Хорезм мемлекетіне жорық жасап, Хорезм шах атсызды өзіне бағындырды. Көп өтпей Шығыс Түркістандағы Идіқұт Ұйғыр мемлекеті де оның қол астына өтті. Нәтижесінде Орта Азия мен Қазақстанның басым бөлігі, Шығыс Түркістан түгелдей Қара Қидан мемлекетінің қол астына өтті.

Демек, Қарақидан мемлекеті де Қарахан мемлекеті секілді Орта Азия мен Шығыс Түркістанды толық қамтып жатқан мемлекет болды. В.В. Бартольд: Қара қидан «қытайлық Лао патшалығының бір бөлігі, оның территориясы Қытайдың тарихи территориясына кіреді, оның жылнамасы Қытайдың ресми тарихы болып табылатын «Ляо тарихында» нақты жазылған, олардың кең-байтақ кеңістікте елдік құруы және Орта жазықтың кешенді тарихында қатталып қалуы сирек кездесетін, кездессе де бір-ақ рет болатын жағдай» (Barthold, 1962) дейді. В.В. Бартольд бұл жерде Ляо патшалығының Солтүстік Қытайдағы аумағы туралы айтып отыр. Әрине, Ляо мемлекетінің тарихы Қытайдың дәстүрлі «Жиырма төрт тарих» атты деректер жинағына кіреді. Бірақ Қытай тарихнамасында айтылатын «Батыс Ляо патшалығының тарихы» аталмыш «Жиырма төрт тарихқа» бөлек кірмейді. Шын мәнінде, ол Орта Азияда құрылған жаңа мемлекет еді. Сондықтан оның атауы жергілікті тарихнамада Қарақидан деп аталды. Оның мемлекет билігі де жергілікті жердің ерекшелігіне бейімделіп жүргізілді. Ақыр соңында Қара Қидан мемлекетінің хандық билігі Найман қағанатының мұрагері Күшлік тарапынан басып алынып, одан ары өмір сүруін тоқтатты. Дегенмен, 1160–1170 жылдар аралығында И Ле (夷列) мен Пу Сувань (普速完) билік басында болған кезде Қарақидан елінің аумағы мейлінше кеңейді. Оның бір шеті солтүстік-шығыстағы (Құмдықтың солтүстігіндегі) аймақтарға дейін жетіп жатты. Мысалы, «Ұлы Цзинь патшалығының мемлекет баяны» атты жазбада жазылуынша, Чжэнлун жылнамасының алғашқы жылы (1156 ж.) ақпанда сол қол бақылаушы По Лундунды (婆隆郭) Қатұнбалыққа (曷董城) жорыққа аттандырады, алайда ол жол-жөнекей қидандардың линиясы (бегі) Улэнің (乌列) жүздеген шарлаушы сайлауыттарына кез келеді. По Лундун шабар жіберіп тіл қатысады, әрі дереу кері қайтады (大金志, 14卷). Осында тілге тиек етілген Уле деген адам 1151–1163 жылдары Елюй Даши таққа отырғызған Иле-ди патша (夷列帝) болатын. Бұдан сол кезде қидандардың Қатұнбалық қаласының батысындағы жерлерді әлі де өз бақылауына алып отырғанын, сол себепті Цзин әскерінің олай қарай баруға батылы жетпегенін көруге болады (Су Бэйхай, 2019). Бұл жағдай сол кезде қара қидандардың ықпалының Моңғол даласына дейін жеткенін дәлелдейді.

Қарақидан патшалығының ең солтүстік-шығыс шеті Кем-кемжіттен (谦谦州), яғни, Енисей өзенінің жоғарғы ағысындағы Таңну-Ұраңхай ойпатынан басталып, одан батысқа қарай Обь, Ертіс өзендерінің жоғары жағындағы Алтай таулы аймағын қамтып жатты. Себебі, Елюй Даши астанасын Баласағұнда құрған соң, «сахиаларын Кем-кемжіттен Барысханға (Barskhan) дейін, Таластан (答刺速) Яфинишке (Yafinch) дейінгі жерлерге жіберді» (Джувейни, 1980). Е. Брешнейдердің «Ортағасырлық зерттеулер» (中世纪研究) атты кітабында: бүгінгі «Кім (Kem) өзені немесе Енисей (Yenissey) өзенінің жоғарғы ағысында, жергілікті адамдар өзін Кем деп атаған, ондағы өзен де солай аталған. Өзеннің негізгі бөлігін «ұлық кем» (Ulu Kem) десе, оның саласын «кемшік» деп (Kemchik) атаған, салалық өзен алқабында Кемкемшік (Kemkemchik) деген жер атауы ұдайы кездеседі» (Bretschneider, 1955).

Баласағұнның шығысы Идікүт ұйғырлары, ол Қара қиданға тәуелді. Ендеше, оның шығыс шекарасы Қиданның да шығыс шекарасы болып табылады. Ол жердегі таңғұттар Гуачжоу, Шачжоу аймақтарына дейінгі жерлерді қоса бақылауына алған еді. Яғни, бүгінгі Анси, Дуньхуан аймақтары. «Сун кітабы. Бума- 485. Таңғұттар баянында»: «Таңғұттардың көсемі Ли Юаньхао 1035 жылы (Сун Жэньцзун патшаның цзиню жылнамасының 2-жылы) күні-түні екі жүз күн шайқасып, Цзылоны жеңіп, Гуачжоу (瓜), Шачжоу (沙), Сучжоу (肃) деп аталатын үш аймақты тартып алды», – делінеді [宋史·卷485·夏国传]. Бұл жерде шекара аймақтағы ұйғырлар мен таңғұттардың соғысы айтылып отыр. Идікүт ұйғырларының шығыс жағы таңғұттармен шекаралас, яғни бүгінгі Құмыл, Баркөл, Үбір, Лобнор өңірлері Идікүт ұйғырларының аймағы болған. Олар Бәйтік тауының солтүстігі арқылы Найман тайпасымен шекаралас болса, Лобнордың оңтүстігі арқылы Қарахан мемлекетінің шығысына жалғасып жататын.

Қиданның оңтүстіктегі шекарасы бұрынғы Шығыс, Батыс Қарахан мемлекеттерінің шекарасы болды, себебі бұл екі мемлекеттің екеуі де Қиданға тәуелді еді. Ал Шығыс Қарахан мемлекетінің оңтүстік шекарасы Памир үстірті, Қара Қорым, Алтын тау және Тибет, Ганьчжоу Ұйғыр мемлекетімен шекараласып жатты. Памир үстіртінің оңтүстігі Хиндухш тауларымен шекараласатын.

Демек, Қара қидандардың шет-шекарасы ең кеңейген кездері шығысы Тоғла өзені, батысы Арал теңізі, солтүстігі Алтай тауы, оңтүстігі Хиндукуш және Қара-қорым тауларымен шектесіп жатқанын көреміз. Кейін келе, біраз өзгерістер орын алса да, негізінен шығысы Үбірге, батысы Арал теңізіне, солтүстігі Алтай тауы мен Зайсан көліне, Балқаш көлінің солтүстігін бойлап Сырдарияның төменгі ағысына, оңтүстігі Хиндукуш, Қара-Қорым, Алтын тауға дейін жететін кең аумақты сақтап қалды (Су Бэйхай, 2019).

Қарақидан мемлекеті 1211 жылы Найман мемлекетінің тақ мұрагері Күшлік тарапынан басып алынды. Найман хандығы бұған дейін Қарақидан мемлекетімен тату көршілік қарым-қатынасты болды. Еюй Даши қидандарды бастап батысқа жорық жасағанда да ең алдымен наймандар мен Идікүт патшалығының жерін басып өткен болатын. Найман мемлекетінің гүлденген және күшейген кезі де қара қидандардың Орта Азияда жаңа бір саяси күш ретінде пайда болу кезеңімен тұспа-тұс келетін. Сондықтан Қарақидан мен Найман мемлекетінің қатар өмір сүрген кезеңі Орта Азия мен Шығыс Түркістан тарихының XII ғасырдың бас кезінен XIII ғасырдың бас кезіне дейінгі бүтін бір барысын айқындайды. Осы барыста бұл екі хандықтың тарихы бір біріне әсер етіп отырды. Егер наймандар мен Идікүт ұйғырларының араларынан жол беруі және Шығыс Қарахан әулеті Арслан Ибрахимнің шақыруы болмағанда қара қидандардың Орта Азияда үлкен саяси күшке айналуы екіталай еді. 1134 жылы қидандар Баласағұнды алып, Қарақидан мемлекетін құрғаннан кейін, Идікүт ұйғыр мемлекетін

өзінің қоластындағы бағынышты елге айналдырды. Бірақ Найман мемлекеті өз тәуелсіздігін сақтап қалды. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың жақсы жағдайда болуы сауда керуендерінің кедергісіз келіп-кетуіне жағдай жасады. Бұл тұрғыдан Қарақидан мемлекеті Найман мемлекетінің дамып, күшеюіне игі ықпал етті.

Бұл кезде наймандар Гобидің солтүстігінен Алтай тауына дейінгі аралықтағы маң даланың бірден бір егесі еді. Чанчун Чжэнреннің «батысқа саяхат естелігінде» көп жерде оларды мемлекет (国) деп атайды. Мысалы, «мен Чжунлу (仲祿) осы жылдың мамыр айында Найман мемлекетінің ордасында қаған (Шыңғыс ханды айтады-авт.) жарлығын тапсырып алдым», – дейді. Найманның шет шекарасы «Алтын тау (Алтай), Қарақорым таулары, Елу-сала таулары, Ертіс көлі (Зайсан көлі), Ертіс өзені, сондай-ақ осы өзен мен Қырғыз арасындағы таулы аймақтарды қамтитын. Солтүстік шеті Қырғызға, шығысы Керейге, оңтүстігі Ұйғырға, батысы Қаңлыға жететін» (d'Ohsson, 1962). Демек, наймандардың шет-шекарасы Орхон өзенінің батысынан Ханғай тауы арқылы Алтай тауының оңтүстігі мен солтүстігіне және Зайсан көліне, солтүстігі Қырғыз елінен, оңтүстігі Жоңғар ойпаты арқылы Ұйғыр жеріне дейін созылып жататын. Бұл аймақтар тарихи тұрғыдан Түркістанның бір бөлігі болып табылады. Өйткені онда ата-бабасынан бері түркі халықтары қоныстанып келді. Онсыз да, бүгінде бұл аймақтың бір бөлігі Шығыс Түркістанға қарайды.

Демек, Қарақидан үстемдігінен Шыңғыс ханға дейінгі кезде де Орта Азия мен Шығыс Түркістан бүтін бір тарихи үдеріс аясында өмір сүрді. Осыдан соң іле-шала келген Моңғол үстемдігі бұл екі аймақты тұтас бір империяның ауқымына тоғытып жіберді. Шыңғыс хан дүниеден өтпей тұрып бағындырған жерлерінің барлығын өз балалары мен туыстарына бөліп берді. Моңғолдардың салты және ғұрып-әдеті бойынша әкесінің түпкі қонысына одан туған кенже ұл ғана ие болып қалатын» (Рашид ад-Дин, 1986). Шыңғыс хан Хорезмге жорық жасаудың алдында оның сүйікті ханымы Иесуй одан мұрагерлік туралы сұрайды. Шыңғыс хан балаларының арасынан үшінші ұлы Өгедейді өзіне мұрагер ретінде таңдайды. Өйткені Жошы мен Шағатайдың арасындағы келіспеушілік келешекте империяның бүтіндігіне кері әсерін тигізуінен алаңдайды. Бұл ретте екінші ұлы Шағатай да Өгедейдің кандидатурасын қолдайды. Жошы болса, бауырлар арасындағы береке-бірлікті ойлап Шыңғыс ханның шешімімен келіседі. Төрт ұлының кенжесі Төле болса ұдайы Өгедейдің қасында жүріп оған қолқанат болуға ант береді.

А. Жувеинидің жазуынша Шыңғыс хан үлкен ұлы Жошыға Қыпшақ даласы мен Сырдарияның төменгі сағасы, Хорезм аймағын, шығыста Ертіс өзені бойына дейінгі жерлерді бөліп бергенде, Шағатайға Ұйғыр жерінен Самарқант пен Бұқараға дейінгі өңірлерді береді. Ордасын Іле бойындағы Алмалық маңындағы Құяс деген жерге орнықтырады. Бұл иеліктер көлемі жағынан бұрынғы Қара Қидан мемлекетінің аумағымен қарайлас келетін. Яғни, үлкен Жетісудан Мәуереннаһрге дейінгі жерлер. Рашид ад-Дин Шыңғыс ханның Шағатайға бөліп берген бұқарасының ішінде Барлас, Жалайыр, Арлат, Сұлдыс секілді ру-тайпа болғанын жазады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің жазуынша олардың қатарында Дулаттар да болған. Қытай ғалымы Ван Чжилай Шағатайдың иелігі наймандардың көне қонысы Алтай тауынан Әмударияға дейінгі жерлерді қамтиды дейді (Ван Чжилай, 2004). Ф.Г. Склайн мен Э.Д. Росс тіпті Қашқардың бір бөлігі мен Мәуереннаһрдегі Бадахшан, Балх, Ғазна секілді жерлер де Шағатайдың иелігінде болған дейді (Ross and Skrine, 1899).

1226 жыл Шыңғыс хан таңғұттарға қарсы қол бастаған кезде, Шағатай Моңғолдың таған ордасын күзетіп Қарақорымда қалды. Шыңғыс хан қайтыс болған соң, 1229

жылы күзде ұлдары мен қыздары, түмендік, мыңдық нояндары Керулен өзенінің Көде аралында ұлы құрылтайға жиналып, Өгедейді хан көтерді.

Шағатай мен інісі Өгедейдің қарым-қатынасы бұрыннан жақсы еді. мемлекеттік маңызды мәселелерде Өгедей ылғи да Шағатайдың ақыл-кеңесін алып отырды. Шағатай інісі Өгедейді ұлы хандыққа көтерген соң, империяға ортақ Йасақ заңына бағынып, орталық билікке салық төлеп тұрды. Ол Батумен ақылдасып Орта Азия мен Шығыс Түркістанның және Қыпшақ даласының барлық аумағында ат бекеттерін (өртендерді) құрды. Шөл далалардан құдық қазып, малшылардың көшіп-қонуына, малтабындарына жағдай жасады.

Кейін келе Шағатайдың Жетісу мен Мауереннахрде толық тәуелсіздікке ұмтылу амбициясы пайда болды. Ислам авторы Әбу Омар Осман әл-Жузжани Өгедей ханды мұсылмандардың досы ретінде мадақтап, Шағатайды қатыгез, жауыз билеуші ретінде сипаттайды. Себебі, бұл кезде Шағатай ислам дінін қабылдамаған әрі әкесі Шыңғыс ханның еркімен Йасақ заңына жүгінетін еді. Бұл жағынан ол әкесінің өсиетін орындап, оның рұқсатынсыз және кеңесінсіз ешқандай бір істі бастамайтын. Оның тілекші жұлдызы даңқты билеушінің ерік-жігері көтерілетін жерден басқа еш жерде жарқырамайтын» (Тулибаева, 2014).

1269 жылы Барақ пен Хайду Талас өзені бойында құрылтай өткізіп, өздеріне қарасты иеліктерді бөлді. Хайдудың кезінде, Жетісу мен Мауереннахрде Шағатай әулетінің билігі әлсіреп, Хайду аймақтағы жетекші күшке айналды.

Шыңғыс хан тірі кезінде үшінші ұлы Өгедейге Еміл өзені мен Тарбағатай тауының оң-сол қапталындағы ұлан-байтақ даланы, Сауыр тауынан қара Ертіске дейінгі жерлерді бөліп берді. Ол ұлы хан болып ұлықталған соң, Қарақорымға көшіп барды. Бірақ қайтыс болған соң, Ертіс өзенінің жоғарғы саласына жерленді делінеді. Оның иеліктері батысында Жошы ұлысымен, оңтүстік-батыста Шағатай ұлысымен шекараласып жатты. Р. Груссе (1989) Өгедейдің иелігі Ертіс өзені мен Еміл өзендерінің бойындағы жайылымдар, Тарбағатай тауының айналасындағы үлкен Алтай тауы, Балқаш көлінің аралығындағы қоныстар, бұрынғы Найман мемлекетінің оңтүстік-батыс бөлігі дейді.

1229 жылы күзде Өгедей Керуленнің Көде аралында бүкіл моңғолдардың ұлы құрылтайында хан көтерілді. Құрылтайға қатысқан моңғол ақсүйектері хандық орын бұдан былай мәңгі-бақи Өгедейдің үрім-бұтағына тәуелді болады, басқа ағайындарының ұрпағына берілмейді деген пәтуға келді. Өгедей тақта отырған кезінде Еміл өзенінің бойы оның үлкен ұлы Күйіктің басқаруына берілді. Екінші ұлы Көденге Тибетпен шекарадағы Батыс Қытай жерлері (Хэси дәлізі) тиді.

Өгедейдің күнінен туған алтыншы ұлы Қадан (Хедан) Шығыс Түркістандағы Бесбалықты иеленді. Өгедейдің тағы бір күнінен туған жетінші ұлы Мелик (Миели) Ертіс өзені бойындағы жерлерді басқаруына алды. Қайду Алмалықтан солтүстік-батысқа қарай, Еміл мен Іле өзендерінің аралығындағы Қойлықты иеленді. Өгедейдің төртінші ұлы Қарашардан туған немересі Тұтақ Еміл өзенінің бойына жіберілді. Өгедейдің екінші ұлы Көденнің ұлы Мөңгетү (Менгеду), Өгедейдің әйелімен бірге Көденнің иелігінің батысындағы жерлерді қоныстанды (Biran, 1997).

Мөңке таққа отырған соң, Өгедей әулетінің ықпалы әлсіреді. Өгедейдің Қашыннан туған немересі Хайдудың иелігі тек қазіргі Талдықорғанның Қойлық маңындағы жерлермен ғана шектеліп қалды. 1265 жылы Моңғол империясының үш үлкен тағанының

хандары – Иранды билеп тұрған Құлағу, Қыпшақ даласының ханы Берке, Шағатай ұлысының ханы Алуха арт-артынан қайтыс болды. Хайду осы орайдан пайдаланып өзінің ықпал күшін кеңейтуге тырысты.

1269 жылы Хайду мен Барақ екеуі Талас өзені бойында құрылтай өткізіп, бірнеше маңызды мәселелер бойынша маңызды шешім қабылдады. Бұл тарихта Талас құрылтайы деп аталды. Құрылтайды Хайду басқарды. Бұдан алдын, Хайду Барақты жеңгеннен кейін, ұдайы Талас өзені бойын өрлеп-құлдап көшіп-қонып жүрген болатын. В.В. Бартольд (1943) оның қабірінің Шу мен Іле өзендерінің арасында болғанына негізделіп, ордасының Жетісуда болғанын жазады. Демек, Шу, Талас өлкесі Хайдудың ерекше ұнатқан және көп уақыт тоқтаған жері. Сол себептен, ол бұл өлкені өзінің саяси билігінің орталығы ретінде қарады әрі кезекті құрылтайды да осы жерде өткізді. Құрылтайға Қазақ даласы мен Мауереннахрдегі, Қыпшақ даласы мен Еділ бойындағы Шыңғыс тұқымдары түгел қатысты. Келісім бойынша, Мәуереннахрдегі аймағының 2/3 бөлігі Бараққа, 1/3 бөлігі Хайду мен Қыпшақ ханы Мөңке-темірге тиесілі болды (Энхчимэг Цэндмаа, 2017).

Құрылтайдың басты мақсаты Хайдудың басшылығында Құбылайлық Юань мемлекеті мен Құлағулық Илхан мемлекетіне қарсы бірыңғай одақ құру, Өгедей әулетінің мұрагерлік құқығын қалпына келтіру және оны орнықтыру болды. Бұл одақтың қоғамдық-әлеуметтік негізі көшпенді өмір салтын сақтау, отырықшылануға және жаппай ди-ханшылыққа бет бұру үрдісіне тоқтау салу еді. Сол үшін Хайду Барақпен келісімге келді және оның ықпал күші мен иеліктерін барынша тежеді. Құрылтайға қатысқан моңғол нояндары мен хан-төрелері де бір-бірімен айнымас анда болып, Хайдуды бір ауыздан ұлы хан деп жариялады. Бұл жағдай Шыңғыс хан құрған Моңғол империясының ыдырауға бет алғанын, Ханбалықтың тұтас империяның саяси өміріндегі орны мен рөлі әлсіреп, оған балама екінші бір орталықтың Қазақ жерінде құрылғандығын көрсетеді. Осы негізде империяның батысында Хайду, Жошы және Моғолстан мемлекеттері пайда болды. Хайду мемлекеті Талас өңірін орталық етіп Жетісудан Сырдарияға дейінгі Қазақ жерін 32 жыл бойы билеп-төстеді.

1306 жылы Алмалық маңында шақырылған құрылтайдан соң билік Өгедей әулетінен Шағатай әулетіне қайтадан ауысты. Бұрындары Хайдуға тиесілі болып келген жерлердің бәрі Шағатай әулетіне қарады. Шағатай әулеті Дуваньң ұлы Есен-бұға 1321 жылы жергілікті дулаттардың көмегімен хандық таққа шыққан соң, ордасын Іледегі Алмалыққа тікті, әрі өз иелігін Шығыс Шағатай хандығы деп аталды. Әдеттегі тарихи деректерде оны Моғолстан деп атайды. Оның қол астына Балқаш көлінің шығысындағы Жетісу аймағы, Жоңғар ойпаты, солтүстігінде Ертіс бойына дейінгі ұлан-ғайыр жайылымды алқаптар, сондай-ақ, Ыстықкөлдің шығысы, Тянь-Шаньның күнгейіндегі Тарым ойпатының көгалды алқаптары кірді. Соның ішінде Тұрфанның батысынан Ферғананың батысына, солтүстікте Ыстықкөлге, шығыста Қашқар мен Яркенге (沙车), Қотанға дейінгі аймақтар сол кезде Маңғылай – сүбе (күнгей, күнгей өлкелер) деп аталды (Су Бэйхай, 2019). Тарихи деректерге негізделгенде, Моғолстан хандығының тұрғындары негізінен қазақтың ертедегі Дулат, Қаңлы, Үйсін, Керей, Арғын, Арлат, Барлас, Бұлақ тайпалары еді. Осы тайпалардың ішінде, Дулат пен Қаңлы Моғолстан хандығындағы жан саны ең көп тайпалар болып, негізінен Шу және Іле өзендерінің алқабы мен жалпы Жетісу өлкесін мекендейтін. Шағатай өмірінің соңғы кезінде, осы жерлерге үстемдік орнату үшін, оны дулат ақсүйегі Ұртүбке сыйлаған еді. Нәтижесінде, көптеген дулат ақсүйектері Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Тарым алқабына барып қоныстанды. Есен-бұға Алмалықта Шығыс Шағатай хандығын қайта құрумен айналысып жатқан кезде, Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі дулаттар Болатшы бастаған

және Тулақ бастаған екі тармаққа бөлінген болатын. Ақсуды орталық етіп, шығыста Тұрфан ойпатына, батыста Ыстықкөлге, оңтүстік-батыста Маралбасыға (巴楚) дейінгі жерлер Болатшы әулетіне тиесілі болса, Қашқарды орталық етіп, шығыста Чэршенге (且末), Қотанға, Ерчанге (叶尔羌)⁴, батыста Ферғананың батыс бөлігіне, оңтүстікте Қарақұрым тауы мен Бадахшанға дейінгі жерлер Тулақ әулетіне қарап тұрды. Есенбұға Моғолстанның бірінші ханы болғаннан кейін, Тянь-Шань тауының күнгейіндегі жерлер жалғасты түрде Дулат ақсүйектерінің басқаруына берілді. Дулаттардың Шағатай және оның әулеті кезінде игіліктенген ерекше құқықтары мұрагерлік жолымен беріліп отырды. Сөйтіп, бұл дәстүр тұтас Шағатай-Моғолстан хандығының тарихымен бірге жасасты. Шағатай әулеттері билеген Балқаш көлінің шығысы мен оңтүстігіндегі Қазақ жерлері дулат ақсүйектерінің өріс-қонысы болса, Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Тарым алқабы да дулаттан шыққан Болатшы әулетінің иелігінде болды. Бұдан, Шағатай ұлысы және кейінгі Моғолстан мемлекеті кезінде олардың территориясы Орта Азия мен Шығыс Түркістанды толығымен қамтып жатқанын көреміз. Яғни, осы кезде аталған аймақ тұтастай Шағатай әулетінің және оған жәрдемші болған қазақ руларының басқаруында болған деуге толық негіз бар.

Қорытынды

Кейінгі кезде Моғолстан ханы Есен-бұғаның кезіне келгенде, бұрындары Шағатай ұлысына тән болған жерлерді өз қол астына біріктіру оған оңай бола қойған жоқ. Сондықтан, Керей, Жәнібек хандар қазақ ру-тайпаларынан 200 мың адамды бастап Моғолстан шегіне көшіп келген кезде, Есен құшақ жая қарсы алып, оларға Шу бойынан өріс-қоныс берді. Сөйтіп, 1465 жылы Керей хан басшылығындағы Қазақ хандығы құрылды. Демек, Орта Азия мен Шығыс Түркістан тарихи-географиялық тұрғыдан бөлінбес, біртұтас аймақ. Сондықтан, мейлі ерте заманда немесе ортағасырларда болсын бұл екі аймақтың қайсы бірінде туылған оқиғаны сол аймақтың өзімен ғана шектеп қойсақ, онда тарихтың бүтін болмысы, географиялық кеңістігі, себеп-салдары ашылмайды. Арысы Түркі қағанаты, берісі караханидтер мен қарақидандар, одан соң іле-шала келген моңғол шапқыншылығы және оның салдарынан құрылған Шағатай және Жошы ұлыстары, Моғолстан мемлекеті, міне осылардың барлығы аталған екі аймаққа тең әсер еткен оқиғалар. Мұнда айырықша атап өтуге тиісті мәселе бүгінгі таңда ұлттық тарихнамада Жошы ұлысының баса дәріптеліп, Шағатай мен Өгедей ұлысының қағыс қалып жатқаны. Яғни, Жошы ұлысын ғана дәріптеп, онымен бір уақытта қазақ жерінің шығысында пайда болған Шағатай және Өгедей ұлыстарын айтпау басқа елдер тарапынан болып жатқан қандайда бір «Қазақстанның жері сырт мемлекеттер тарапынан сыйға тартылған», немесе, «Балқаш көлінің шығысы мен оңтүстігі Қытайдың жері болған» дейтін сандырақтарға тарихи-географиялық тұрғыдан негіз жаратып береді. Шын мәнінде Жошы ұлысымен қатар Шағатай және Өгедей ұлыстары да түгелімен қазақтың байырғы этно-мәдени кеңістігінде құрылған.

⁴ Қазіргі Яркен, яғни Шачэ (沙车).

Қысқарған атаулар:

ХШ, СЧ – Ханшу, Сюнну чжуань (Хан кітабы. Ғұндар баяны)
СТШ – Синь Таншу (Жаңа Тан кітабы)
ЦТШ – Цзю Тан шу (Көне Тан кітабы)
БШ – Бэйши (Солтүстік әулеттер тарихы)
ЦФЮГ – Цэфу-Юаньчуй
ДТСЮЦ – Да Тан Сиюцзи (Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естеліктері)
ЦЧТЦ – Цзычжи-Тунцзянь
ЦСДЦ – Цзя Дань Сыдаоцзи (Цзя Даньның Төрт бағытты жол туралы естеліктері)
ДССЦ – Ду Хуань Сисинцзи (Ду Хуаньның Батысқа саяхат естеліктері)
ЦФЮГ ВЧБ – Цыфуюаньгуй
СТШ ДЧ – Син Таншу Диличжи (Жаңа Тан кітабы. Жағырапия баяны)
СШ СЮЧ – Суйшу Сиюэчжуан (Суй кітабы, Батыс өңір баяны)
СТШ СЮЧ – Син Таншу. Сиюэчжуань (Жаңа Тан кітабы. Батыс өңір баяны)
ХШ СЮЧ – Ханшу Сиюэчжуань (Хан кітабы. Батыс өңір баяны)

Деректер:

Bailey, H.W. (1969) *Khotanese Texts I–III*. Edited by H.W. Bailey. London, Cambridge University Press. 568.

Barthold, V.V. (1962). *Four studies on the history of Central Asia*. Translated from Russian by Vladimir and Tatiana Minorsky, Leiden, Brill, 28. (巴尔托里德著. 土耳其斯坦简史//中亚史四论», 英译本. 第 28 页).

Biran, M. (1997). *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*. Curzon Press, Richmond, Surrey. 198.

Bretschneider, E. (1955). 布菜资须纳德. 中世纪研究. 梁国东译注. 中华书局. 第 101–102.

De Goeje, M.J. (1879–1884). *Abu Djafer Mohammed ibn Djarir at-Tabari. Tārīkh al-rusul wa-al-mulūk*. E.J. Brill.

d'Ohsson, A.C. (1962). *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan (多桑蒙古史)*. 冯承钧译. 中华书局. 43.

Grousset, R. (1989). *L'empire Mongol (Мэньгу диго ши)*. Пекин, Шан-у иньшугуань, 230

Herrmann, A. (1910). *Die alten Seidenstrassen Zwischen China und Syrien*. Berlin, Buch II, 387.

Hrozný, B. (1949). *Nejstarší dějiny Přední Asie. Indie a Kréty*, Praha, 254.

Mackinder, H.J. (1904). *The Geographical Pivot of History*. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437.

Rice, T.T. (1965). *Ancient Arts of Central Asia*. New York, 291.

Wittfogel, K.A., Feng Chiasheng (1949). *History of Chinese Society*, Liao. Philadelphia, 621–622.

Ross, E.D., Skrine, F.H. (1899). *The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London, 160 (<https://www.gutenberg.org/files/57750/57750-h/57750-h.htm>).

Samolin, W. (1964). *East Turkistan to the Twelfth Century: A Brief Political Survey*. London, 69–77.

Sinor, D. (1987). *Inner Asia: A Syllabus (Indiana University Uralic and Altaic Series. Volume 96)*. 3rd edition Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana U. Res Ctr.

Skrine, F.H. (1899). *The heart of Asia: A history of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London, Methuen, 444.

Stein, M.A. (1936). *西域考古记 Series of Western Regions Exploration*. ауд. Сян Да向达译. 中华书局. 260.

Бартольд, В.В. (1943). *Очерк истории Семиречья*. Фрунзе, Киргизгосиздат, 43.

Бартольд, В.В. (1963). *Сочинения*. Т. I. Москва. 245

Бартольд, В.В. (1981). 维. 维. 巴尔托里德. Орта Азияның қысқаша тарихы 中亚简史 (Гэн Шимин ауд. қытайша нұсқасы). Үрімжі, 168.

Вамбери, А. (1873). *История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего*. Том I., СПб. 274.

Ван, Чжилай (2010). 王治来. Орта Азия тарихы. 中亚史. 北京: 人民出版社. Пекин, Халық баспасы. 83, 105, 112.

Ван, Чжилай (2004). 王治来. Орта Азия тарихы. I т. 中亚通史. 古代卷. 上. 新疆人民出版社. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы. 3, 264, 292, 310, 57, 25, 158.

Го Пинлян (1988). 郭平梁. Түркеш Сүлік қаған баянына толықтырулар突骑施苏禄传补阙. Шыңжаң гуманитарлық ғылымы. 新疆社会科学. 乌鲁木齐. №4, 55-56.

Гумбольдт, А.Ф. (1915). Центральная Азия. Исследования о цепях гор и по сравнительной климатологии. Москва, 618.

Джувейни, А. (1980). 志费尼. Дүниені бойсындырушының тарихы 世界征服者史.上册. 何高济译. Көкход. 呼和浩特. 内蒙古人民出版社. 417-418.

Ду, Хуан (2005). «Сисинци» (Батысқа саяхат жазбалары) (ДССЦ), 39-46.

Қытай тарихы үлкен сөздігі (2000). 中国历史大辞典.第一版.上卷. I том. Шанхай 上海: 上海辞书出版社. 971.

Қытай Үлкен Энциклопедиясы (2009). 中国大百科全书 (第二版). 第24卷. 北京: 中国大百科全书出版社. Том 24. Пекин: Қытай ғылым және технология университетінің баспасы. 141.

Матсуда Х. (1987). 松田寿男. Ежелгі Тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеу (ауд. Чэн Цзюньмо 陈俊谋 古代天山历史地理研究), 北京: 中央民族学院出版社. 475.

Рашид ат-Дин (1986). Шици (Жамиғ ат-Тауарих), II т., Юй Дацзюнь, Чжоу Цзяньци ауд. Пекин, 5.

Синь Таншу (Жаңа Тан кітабы) СТШ (2012).

Су Бэйхай (2019). Қазақтың жалпы тарихы. II том. Қазақ ұлтының дамуы. Ауд. Т.З. Қайыркен. Алматы, Асыл кітап. 162, 171, 424.

Суань Цзан, Да Тан Сиюци (2012). (Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естеліктері) ДТСЮЦ.

Тулибаева Ж.М. (2014). Упоминание о правлении Чагатай-хана: извлечение из «Улус-и арба-йи Чингизи. Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. № 5. Алматы, 216-222.

Хуан Вэньби (1948). Лобнордағы археологиялық экспедиция күнделіктері. 黄文弼. 罗布诺尔考古记国立北京大学. 57.

Цзичжитундянь (2011). (Билік ғыбыратнамасы) ЦЧТЦ.

Цзя Дань (2005). «Сыдаоци» (Төрт бағыттағы жол жайында естеліктер) ЦСДЦ, 47-57.

ЦТШ (2012). Цзю Тан шу (Көне Тан кітабы).

Цыфу-Юаньгуй (2020). Цэфу-Юаньчуй (ЦФЮГ).

Энхчимэг Цэндмаа (2017). Взаимоотношения Чагатайского улуса и Золотой Орды. Золотоордынская цивилизация. №107, 152-55.

广弘明集(四库全书本)/卷07 – 维基文库, 自由的图书馆 <https://zh.wikisource.org/zh-hans>
通典, 卷185. 边防类总序自注: <https://www.xuetangshi.com/gujiv/2421.html> (Қаралу уақыты: 15.04.2024).

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА

Турсынхан КАЙРКЕН¹

*¹Кафедра востоковедения факультета международных отношений
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
e-mail: kairkentz@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается связь Средней Азии и Восточного Туркестана с историко-географической, историографической и источниковедческой точек зрения. Историю и географию Средней Азии нельзя рассматривать отдельно от окружающих регионов. В частности, как исторически, так и географически, Средняя Азия тесно связана с Восточным Туркестаном. Географически, Среднюю Азию и Восточный Туркестан разделяют такие природные формы рельефа, как Памир, Тянь-Шань, Джунгарский Алатау, Бирликтау и Тарбагатай. Тем не менее, эти два региона соединены перевалами, долинами, реками и равнинами. Климатические зоны, растительность и фауна этих двух регионов схожи. Народы, проживавшие здесь, также очень близки друг другу по национальному самосознанию, языку, менталитету, образу жизни и экономическому укладу. В результате постоянного расселения и циклической миграции автохтонных народов в приграничных районах стран Средней Азии и Китайского Восточного Туркестана сформировались отдельные этносы (ирреденты), т.е. трансграничные народы (казахи, кыргызы, таджики). Более того, эти два региона уже давно стали связующим звеном в торгово-экономических, культурных и духовных отношениях Запада и Востока. Также, крупные события, происходившие в одном из них, так или иначе затрагивали соседний регион и рассматривались в рамках целого исторического процесса. Все приезжавшие сюда послы, путешественники и военные миссии единообразно описывали историю и географию этих двух регионов. Поэтому, изучая историю и географию Средней Азии, мы не можем обойти восточно-туркестанский фактор. В статье сделан анализ межрегиональных древних связей, уделяя особое внимание географическим особенностям Средней Азии и Восточного Туркестана. Были проанализированы их масштабы, характер, направление. Затем на основе древних связей были изучены отношения средневековья. Таким образом, Средняя Азия и Восточный Туркестан представляют собой единое географически-историческое понятие.

Ключевые слова: Средняя Азия, Восточный Туркестан, Тянь-Шань, Таримский бассейн, Джунгария, Семиречье, историческая география, Шелковый путь, торговые караванные пути, перевалы.

**PAMPHLET "TURKISTON" BY THE USMAN KHOJHA:
AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE HISTORICAL
GEOGRAPHY OF THE COUNTRY**

Mashhura A. DARMONOVA ¹ (ORCID ID: 0009-0008-1223-1339)

¹*Faculty of Social Sciences, Tashkent Institute of Economics and Pedagogy
Tashkent, Uzbekistan
e-mail: mashxura.darmonova@gmail.com*

Abstract. Artistic, scientific works and articles were created by our compatriots who remained abroad as a result of the repressive policy of the Soviet authorities. These publications promoted the ideas of reducing the influence of Soviet power in Turkestan and fighting for national liberation. This article analyzes the pamphlet "Turkestan" of the son of Osman Khoja from Bukhara Jadids.

Keywords: Usman Khoja, Turkestan, history, policy of repression, modernity, historical geography, population, Syrdarya, Amudarya, Zarafshan, Aral Sea.

**ОСМАН ҚОЖАҰЛЫНЫҢ «ТҮРКІСТАН» ПАМФЛЕТІ
ЕЛДІҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫ КӨЗІ**

Машхура А. ДАРМОНОВА¹

¹*Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
Ташкент экономика-педагогика институты
Ташкент, Өзбекстан
e-mail: mashxura.darmonova@gmail.com*

Аңдатпа. Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатының салдарынан шетелде қалған қандастарымыздың қолынан көптеген көркем, ғылыми еңбектер мен мақалалар шыққан. Бұл басылымдар Түркістандағы Кеңес өкіметінің ықпалын азайту және ұлт-азаттық үшін күрес идеяларын насихаттады. Автор мақалада Бұқара жәдиттерінен шыққан Осман Қожа ұлының «Түркістан» атты кітапшасын талдайды.

Түйін сөздер: Осман Қожаұлы, Түркістан, тарих, қуғын-сүргін саясаты, қазіргі заман, тарихи география, халық, Сырдария, Әмудария, Зарафшан, Арал теңізі.

The Bolshevik administration established after the fall of Czarist Russia in 1917 continued the same strategic practice. They divided Turkestan into east and west and started a new strategy of violence, the policy of Russification of "Turkestan". Also, the changes made against the interests of society in the political, spiritual, economic and social spheres met with strong opposition from the people, and in order to overcome this opposition, the Bolsheviks implemented a policy of repression based on coercion.

The established administrative-command system and its leading core, the Communist Party, used a moderate-administrative order, a method of psychological pressure, and intensified political repression. A significant part of the intellectuals who could not accept this invasion acted against this situation. As a result, many writers, journalists and teachers became victims of repression, many of them were shot. Another part was exiled to remote labor camps, and many were forced to leave their countries (Darmonova, 2023: 120–188).

Purpose and mission: Usman Khoja (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev) was born in 1878 in Bukhara. He first studied at a school in the city of Bukhara, then at a madrasa. In March 1909, Usman Khoja was sent to Bogchasaroy (Hayit, 1975: 270–272) and Istanbul (Naim, 1968: 18) under the auspices of "Shirkati Bukharai Sharif" society, which was formed by Bukhara intellectuals, businessmen and merchants in order to provide financial support to modern schools. In 1913, he returned from Turkey and opened a Jadid school in his home (Saray, 2001: 342–344).

On May 31, 2024, the decision of the President of the Republic of Uzbekistan "On the establishment of the State Museum of the Heritage of Jadids" was adopted. According to the decision, the state museum "Heritage of Jadids" will be established in the Khovli Poyon complex in Bukhara, that is, in Osmankhoja's house¹.

As a result of the repressive policy of the Soviet authorities, Usman Khoja's son was forced to go abroad in 1922. He lived in Afghanistan, India, Turkey, Poland and Iran and fought for the freedom of Turkestan even though he was abroad until the end of his life (Andican, 2020: 248–251).

It is aimed to cover the life of Usman Khoja in Afghanistan, India, Turkey, Poland and Iran and his Turkestan treatise in comparison with other sources (Kocaoğlu, 1997: 14; Andican, 2006: 15; Kochar, 2023: 296). The main task is to identify relevant sources, translate and publish the identified sources (Kochar, n.d.).

Today, Turkish archives and libraries, as well as private archives, have a number of sources related to the history of Turkestan, which cover the social, economic and cultural life of different periods. These sources are important in studying the history of the Uzbek people and statehood. Among them, the pamphlet "Turkestan" written by Usman Khoja has a special place.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Жадидлар мероси давлат музейини ташкил этиш тўғрисида"ги ПҚ-201-сон қарори. Қабул қилинган сана 30.05.2024. Кучга кириш санаси 31.05.2024.

Figure 1. Pamphlet "Turkestan"

Methodology: The pamphlet "Turkestan" by Usman Khoja was compared with other archival sources and press materials. Also, this article was prepared based on internal and external analysis of the source.

Results and comments: The pamphlet "Turkestan" by Usman Khoja was published in Turkish in 1936 by the Turkic youth union of Turkestan in the "Usmonbey" printing house of Turkey. The pamphlet consists of 15 pages, which includes time, space and history, the regions of Turkestan Turkic youth, the population of Turkestan, the origin of Turkestan, the period of its entry into world history, the term "Turkestan", the Turkic culture of Turkestan, the borders and geography of Turkestan information is provided.

Turkestan Turkic Youth Union is a conscious organization that is obliged to carry out actions and activities that can always stay afloat in order not to drown in the world of new consciousness and changes. This organization researched and examined the connections between the past and the future in the cultural world. In 1935–1936, the conferences

held by the Turkestan Turkic Youth Union were devoted to the history of Turkestan. The brochure "Turkestan" was published in order to arouse the interest of other people with these conference lectures. At the beginning of the work, a foreword was written by the Union of Turkic Youth of Turkestan, in which the purpose of publishing the brochure and future plans were described:

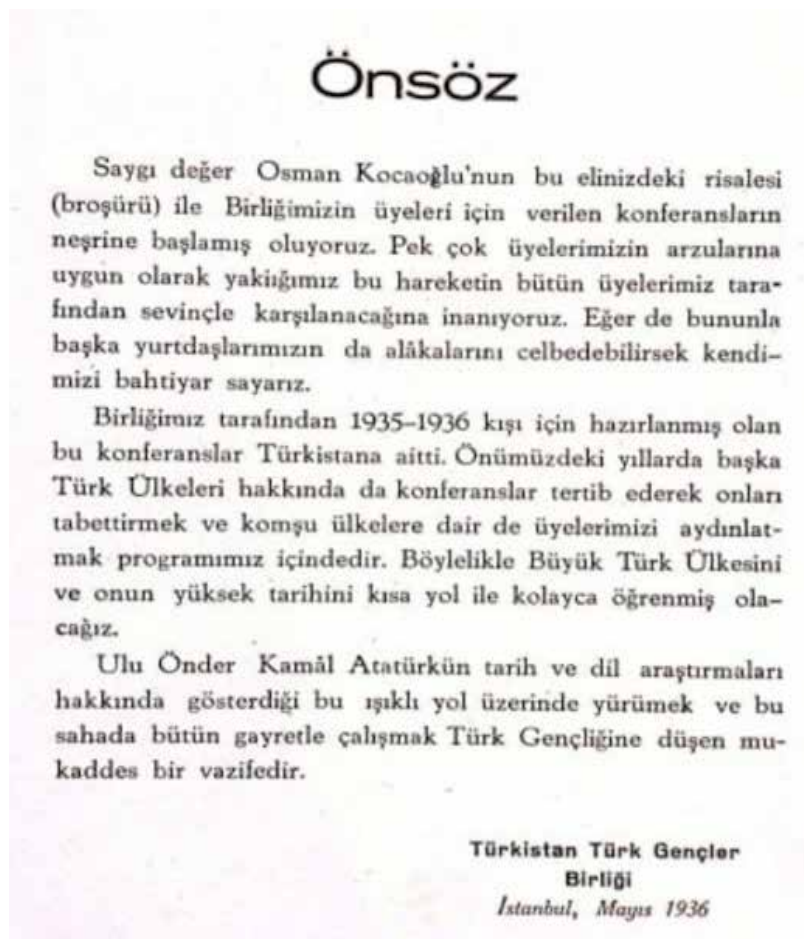

Figure 2 Foreword

The author emphasized that Turkestan Turkic youth have a wide field of activity, they are active in an area of 5,300,000 kilometers and 30 million inhabitants, and compared it to the territory of the neighboring brotherly Turkic and Islamic countries and the number of people living in them (Kocaoğlu, 1936: 6):

Table 1

The territory and population of Turkestan, neighboring Turkic and Islamic countries

State name	Territory	Population	Number of people per km2
Afghanistan	650 000 km2	8 000 000	12 people
Iran	1 645 000 km2	10 000 000	6 people
Turkey	747 000 km2	16 188 000	21 people
Iraq	500 000 km2	3 200 000	2 people
Hijaz and Nejit	1 675 000 km2	2 200 000	1 people
Total	5 217 000 km2	39 588 000	7,7 people
Turkestan	5 300 000 km2	30 000 000	5,6 people

The settlement of peoples in Turkestan depends on the natural conditions of the country, the population of the desert and mountainous regions is very small, on the contrary, the population of its other regions is much denser than the central part of Europe. The most densely populated regions of Turkestan are Fergana, Zarafshan, Khorezm (Khiva) and Syrdarya oasis regions. For example, Fergana and Zarafshan regions had 182 people per kilometer, which was equal to the population of England or Western Europe at that time. In Khorezm (Khiva) regions, there were 51.7 people per kilometer, and in Syrdarya regions, 34.6 people (Kocaoğlu, 1936: 6–7).

In addition, the author paid attention to the relations between the Turkestans and the Turkic people and noted that it is the culture of Turkestan that unites these peoples. People such as Afrosyab, Abumuslim Khurasani, Temur, Shaybani Khan, Gorogli, Boz oglu are glorified as national heroes in the folk literature of Turkestan.

As Usman Khoja defines the term "Turkestan", this term was originally used by the neighboring tribes as "the land of Turkic tribes". It was first introduced into the literature in the 9th century by an Arab geographer. At that time, the name Turkestan was applied to the area north of Movaroonnahr and between China and the Islamic world. The Zoroastrian sect was born and spread widely in this area (Kocaoğlu, 1936: 8).

Information about the economic life of Turkestan is also given in this work. In particular, with the development of metal and weaving arts in Turkestan, silk and cotton textile goods, metal industry, especially Fergana weapons became very popular in the Islamic world. Soap and other products were sent from the city of Termiz for sale to neighboring countries. Bukhara is known for its fine fabrics, carpets, brass saddles, oil and wool. It was specially emphasized that the invention of paper by the people of Samarkand saved mankind from the trouble of writing on papyrus, and that this is the Turkic culture of Turkestan (Kocaoğlu, 1936: 9).

According to Ptolemy, a Greek scientist who lived in the 2nd century AD, and Arab geographers in the 9th century, Turkestan was divided into eleven regions:

- 1 – Hirkania: the place called Jurjan or Gurgan. This is the southwestern corner of Turkestan.
- 2 – Khorezm: present-day² Khiva, located near the lower reaches of the Amudarya.
- 3 – Sogdiana: Upper parts of Zarafsh,

² The 30s of the 20th century are meant.

- 4 – Transaksiyana: lower parts of current Bukhara Zarafshan.
- 5 – Margyana: present-day Marv and Ashgabat region.
- 6 – Arriyana: This is the area of modern Herat and Herirud.
- 7 – Bactria - present-day Balkh province.
- 8 – Inner Scytia: the area between the Aral Sea and the Caspian Sea.
- 9 – Outer Scytia: This is the region of Yettisuv and Dzongaria.
- 10 – Srika: Fergana and Kashghar districts.
- 11 – Ishrusene (Ustrushana): around the present Ora Hill (Kocaoğlu, 1936: 12).

He listed the largest rivers of Turkestan, Amudarya, Syrdarya, Tarim, Ile, Zarafshan, and famous lakes Aral Sea, Balkhash, Issyk Lake, and described these rivers and lakes from a geographical point of view. In particular, Amudarya is 2200 km long, and this river flows into Lake Arol. The ancient Greeks called it Oxus. Another name of this river is Jayhun, which was named by Arabs and Persians. The most important tributaries of Amudarya are Vahsh and Surkhan. Earlier, Zarafshan and Karadarya also flowed into Amudarya. Amudarya, which flows into the Aral Sea, flowed into the Caspian Sea by the end of the 16th century (Kocaoğlu, 1936: 12).

Syrdarya is the result of the confluence of two rivers named "Norin" and "Koradarya". The length of Syrdarya is 2863 kilometers. Zarafshan started from the Turkestan mountain range, which is a branch of the Tianshan mountain range, and flowed westward. Its length was about 600 kilometers.

The Aral Sea is one of the famous lakes of Turkestan, and its surface is 65,781 kilometers below. Because of its many islands, it was called "Island". The deepest part of the island was 70 meters. The island was not always at the same depth. It decreased in 1880–1906 and increased in 1908–1912. In 1917, it began to decline again (Kocaoğlu, 1936: 15).

A map of Turkestan is attached at the end of the brochure.

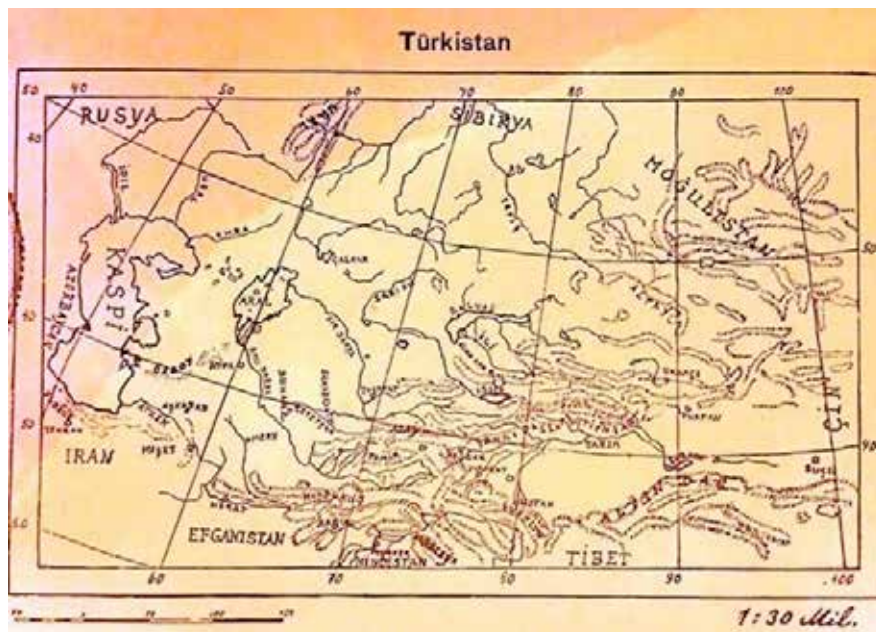

Figure 2 . Map of Turkestan

Conclusion

In general, studying the lectures and published sources at the conference held by the Turkestan Turkic Youth Union allows us to know how the Soviet authorities wanted to shape Turkestan and the views of the Turkestans on this policy.

The treatise "Turkestan" by Usman Khoja is important as a historical source for the study of the country's historical geography, toponymy, population demography, as well as the social life and economic history of Turkestan during the years of Soviet power.

References:

Darmonova, M. (2023). Those accused of freedom and enlightenment [Ozodlik va ma'rifatchilik uchun ayblanganlar]. History of Uzbekistan, 1, 120–188.

Hayit, B. (1975). Turkestan-Between Russia and China [Türkistan-Rusya ile Çin Arasında]. Otağ Publications. Istanbul.

Naim, O. A. (1968). After Osman Kocaoğlu [Osman Kocaoğlu'nun Ardından]. National Turkestan, 125 A.

Saray, M. (2001). The Aid of the Republic of Bukhara to Turkey during the Years of National Struggle and its President Osman Hodja ["Millî Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Hoca"] SOTA Haarlem.

Andican, A. A. (2020). From Jadidism to Independence Turkestan struggle [Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte. Türkistan mücadelesi]. Istanbul.

Kocaoğlu, T. (1997). "The Place of Old Turkestan in the History of Turkestan Press" Monthly Magazine Serving the Idea of National Independence of Turkestan (1929–1939) ["Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri" Türkistan Millî İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929–1939)]. Ayaz Tahir Turkestan İdil-Ural Foundation, Vol. I, 14–22.

Andican, A.A. (2006). Young Turkestan magazine and Turkestan national movement [Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi]. Selected Articles from Ancient Turkestan. Istanbul.

Kocha, C. (2023). National bibliography of Turkestan [Milli Türkistan Bibliyografyası]. Adana.

Kochar, Ch. Personal library. Letters about Osman Khoja's son [Çigatoy Koçar'ın kişisel kütüphanesi. Osman Hoca'nın oğluyla ilgili mektuplar].

Kocaoğlu, O. (1936). Turkiston (Conferences given at the Turkistan Turkish Youth Union) [Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar)]. Türkiye, Osmanbey Printing House.

**ПАМФЛЕТ «ТУРКИСТОН» ОСМАНА ХОДЖАОГЛЫ
КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СТРАНЫ**

Машхура А. ДАРМОНОВА¹

¹*Факультет социальных наук*

Ташкентский институт экономики и педагогики

Ташкент, Узбекистан

e-mail: mashxura.darmonova@gmail.com

Аннотация. Художественные, научные произведения и статьи создавались нашими соотечественниками, оставшимися за рубежом в результате репрессивной политики советской власти. В этих изданиях пропагандировались идеи сокращения влияния советской власти в Туркестане и борьбы за национальное освобождение. В статье анализируется памфлет «Туркестан» Османа Ходжи из бухарских джадидов.

Ключевые слова: Осман Ходжа, Туркестан, история, политика репрессий, современность, историческая география, население, Сырдарья, Амударья, Зарафшан, Аральское море.

NAMES OF CENTRAL ASIAN WATERS IN THE SOURCES (THE FIRST HALF OF XVTH CENTURY)

Зибагул ИЛЪЯСОВА¹ (ORCID ID: 0000-0002-6507-4364)

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Халықаралық қатынастар факультетінің Шығыстану кафедрасы
Астана, Қазақстан
e-mail: zita.08@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада араб дереккөздерінің түрік тілінде ғылыми айналымға енгізуде маңызды рөл атқарған және бұл салада тың туындыларды жарыққа шығарған әйгілі түрік арабтанушысы мен деректанушысы, ислам ғылымдары тарихының білгірі, профессор Фуат Сезгиннің ғылыми мұрасы мен оның маңыздылығы талданған. Ф. Сезгиннің ғылыми еңбектері түрік ғалымдары мен зерттеушілерінің ислам ғылымының тарихына тереңірек бойлауына жол ашқан. Ф. Сезгиннің бай ғылыми мұрасын қазақ тіліне аудару арқылы қазақ оқырманына таныту қазақ ғалымдарының зерттеулері мен қазақ ғылымының дамуына оң ықпал тигізетіні сөзсіз.

Түйін сөздер: Араб деректері, Фуат Сезгин, мұсылман өркениеті, орта ғасыр тарихы, ислам ғылымдары.

FUAT SEZGIN'S CONTRIBUTION AND ROLE IN THE TRANSLATION OF ARABIC DATA INTO TURKISH AND INTRODUCING INTO THE SCIENTIFIC CIRCULATION

Zibagul ILYASOVA¹

¹*L.N. Gumilev Eurasian National University
Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations
Astana, Kazakhstan
e-mail: zita.08@mail.ru*

Abstract. The article analyzes the scientific legacy and significance of Professor Fuat Sezgin, a famous Turkish Arabic scholar and data scientist, connoisseur of the history of Islamic sciences, who played an important role in the scientific circulation of Arabic sources in Turkish and published new works in this field. F. Sezgin's scientific works paved the way for Turkish scientists and researchers to delve deeper into the history of Islamic science. F. Introducing the rich scientific heritage of Sezgin to Kazakh readers by translating it into the Kazakh language will undoubtedly have a positive impact on the research of Kazakh scientists and the development of Kazakh science.

Keywords: Arabic data, Fuat Sezgin, Muslim civilization, history of the Middle Ages, Islamic sciences.

Кіріспе

Ислам ғылымының тарихында атақты ғалым, профессор, доктор Мехмет Фуат Сезгин 1924 ж. 24 қазанда Битлистің Қызылмесжид (Инөнү) ауданында дүниеге келген. Әкесі Мехмет Мырза Эфенди 1888 ж. Сиирттің Ширван ауданына қарасты Келмих ауылында дүниеге келіп, 1943 ж. Доғубаязит (Ағры) мүфтиі қызметін атқарып жүргенде қайтыс болған. Ал анасы Джемиле Ханым 1897 жылы Битлисте дүниеге келіп, 1976 жылы 6 наурызда Ыстанбұлда өмірден озған (Үнал, 2020: 14; Доған және Ердоған, 2019).

Ф. Сезгин бастауыш мектепті Доғубаязитта, орта мектепті және жоғары сыныпты шәкіртақының қаржысына Эрзурумдағы интернатта оқыған. 1942 ж. Эрзурум орта мектебінің жаратылыстану бағытын үздік дәрежемен бітірген. 1943 ж. математика мамандығын оқып, инженер боламын деген ниетпен Ыстанбұлға келеді. Бір жақынының кеңесімен Ыстанбұл университетінің Шығыстану институтындағы өз саласының белгілі мамандарының бірі, араб тілін жетік меңгерген неміс шығыстанушысы Хеллмут Риттердің семинарына қатысады. Осы ғалымның және оның семинарының ықпалымен ол өзінің қызығушылығын шығыстануға бағыттайды. Осылайша, өзінің инженер болу туралы мақсатынан бас тартып, Х. Риттердің шәкірті болуға шешім қабылдайды. Уақытты босқа өткізбей, Шығыстану институтына оқуға түсу үшін құжат тапсырып, Ыстанбұл университетінің әдебиет факультетіндегі араб және парсы филологиясы бөліміне оқуға түседі (Ақ, 2019).

Ф. Сезгиннің студенттік кезеңі Х. Риттермен бірге Ыстанбұл кітапханаларының бай қорларын зерттеумен өтеді. Университетті бітірген соң, Дін істері басқармасына қарасты Ыстанбұл мүфтиятында хатшы болып еңбек жолын бастайды. Аз уақыттың ішінде, 1948 жылдан бастап, кезбе уағызшы қызметіне көтеріледі. Сол жылы араб тілінен тұңғыш аудармасын – әл-Азһар университетінің философия кафедрасының профессоры Мұхаммед әл-Бехийге тиесілі «Исламдық ойдың илаһи жағы» атты еңбекті басып шығарады.

1949 жылы жаңа жұмыс орнына ауысып, Ыстанбұл университетінде кітапханашы болып қызмет етеді (Хансу, 2019: 196–197). Бір жылдан кейін Анкарада академиялық өмірге қадам басып, 1950 жылы Анкара университетінің теология факультетінде ассистент болып орналасады. Осы жерде үш жыл жұмыс істегеннен кейін, 1953 жылы Зеки Уәлиди Тоған басқаратын Ыстанбұл университетінің Ислам зерттеу институтына жалпы түрік тарихы бойынша ассистент болып тағайындалады. 1951 жылы Х. Риттер жетекшілігімен араб тілі және әдебиеті бойынша докторантурада білім ала бастайды.

Докторлық диссертация ретінде Әбу Үбәйда Мәмер ибн Мүсеннаның «Меджазул Құран» / «Mecaz'ul-Kur'an» атты филологиялық түсіндірмесін сыни көзқараспен талдап, зерттейді (Коркмаз, 2009: 120–121; Доған және Ердоған, 2019). Бұл диссертациясы Құран Кәрімде тура мағынасынан басқа ауыспалы мағынада қолданылған астарлы сөздер туралы зерттеу. Фуат Сезгин диссертациясын жазу барысында, Бұхаридің хадис кітабының кейбір бөліктері «Меджазул Құраннан» алынғанын байқайды. Осыдан кейін ол Анкара университетінде Тайып Окичтің жетекшілігімен хадистердің ауызша деректерге емес, жазбаша дереккөздерге сүйенетінін алға тарта отырып, «Бұхаридің дереккөздері туралы зерттеулер» атты монографиялық еңбек дайындайды. Осы еңбегі үшін доцент ғылыми атағын иеленіп, 1954 жылы Ыстанбұл университетінде доцент оқытушы ретінде қызмет ете бастайды. Оның хадиске қатысты осы еңбегінде алға тартқан хадистерді жинақтау кезеңдері туралы теориясы

халықаралық қызығушылық тудырып, Бұхаридің жазба дереккөздерді пайдалануы хадис жинақтарының тек ауызша дәстүрге негізделгені туралы бұрынғы тезистердің қате екенін дәлелдейді (Бургу, 2019; Ақ, 2020).

1953 жылдан бастап Ф. Сезгин ғылыми зерттеулер жүргізу мақсатында Германияға жиі барып жүріп, Франкфурт университетінде ғылым тарихы дәрістеріне қатысуға мүмкіндік алады. Ғылыми жетекшісі де 1949 жылдан бастап Ыстанбұл университетіндегі жұмысын тастап, осы елге қоныс аударады. 1957 жылы қонақ доцент оқытушы ретінде барған Германияның Франкфурт қаласындағы Ғылым тарихы институтында қатысқан дәрістері мен семинарларынан кейін ислам ғылымдарының тарихын жазуға бекінеді (Сезгин, 2017: 85). 1957–1958 жылдары Франкфурт және Мальбург университеттерінде, Түркияға оралғаннан кейін Ыстанбұл университетінде ғылым тарихы пәнінен дәріс оқиды (Сезгин, 2011: 19).

1960 жылы Түркиядағы әскери төңкерістен соң, билікке келген үкіметтің университеттерден 147 оқытушы жұмыстан шығару туралы тізімге есімі кіру салдарынан Ф. Сезгин Түркиядан кетуге мәжбүр болады. Шетелде жұмыс істеп, өз зерттеулерін жалғастыру мақсатында достарымен байланыс орнатады. Франкфурт, Беркли және Йель университеттері оның өтінішіне жауап беріп, жұмысқа шақырады. Сезгин, Ыстанбұлдан ұзаққа кетпеу үшін Франкфурт университетінің шақыруын қабылдайды. Оның бұл таңдауына әлемде ғылым тарихын зерттеумен айналысатын жалғыз институтының Франкфуртте болуы да әсер етеді. Осылайша, 1961 жылы Германияға барып, Франкфурт Шығыстану институтында дәріс бере бастап, Гете университетінде Жабир бин Хайяның кітаптары туралы екінші доценттік диссертациясын даярлайды. 1963 жылы Ғылым тарихы институтының химия кафедрасында доцент болып қызмет етеді. Доценттікті алғаннан кейін, төрт айдың ішінде 1964 жылы Германияда профессор атағына қол жеткізіп, көп ұзамай ғылым тарихы кафедрасының профессоры болып тағайындалады (Сезгин, 2011: 19–20, 63–67). Ф. Сезгин Франкфурт университетінде 35 жылдан астам уақыт ғылым тарихынан дәріс береді.

Ғалымның табанды еңбегімен әртүрлі тілде жарық көрген көптеген шығармалары бар. «Ислам өркениетіндегі астрономия, география және теңізшілік», «Кәтип Челебидің негізгі кітабы жиһаннамасы және оның география тарихындағы орны», «Ислам өркениетіндегі сәулет, геометрия, физика, химия, медицина», «Бұхаридің дереккөздері», «Исламда ғылым және технология», «Америка құрлығының мұсылман теңізшілері тарапынан Колумбтан бұрын ашылуы және Пири Рейс» атты еңбектері солардың ең маңыздылары. Дей тұрғанмен, Ф. Сезгин бар ғұмырын араб-ислам ғылымдарының тарихын зерттеуге арнаған. Студенттік кезінен Карл Брокельманның «Geschichte der Arabischen Litteratur» атты еңбегін толықтыру ниетімен материалдар жинай бастаған Ф. Сезгин, осы бағыттағы зерттеулерінің нәтижесінде ғылым тарихы бойынша бүгінге дейінгі жазылған ең ауқымды еңбекті – «Араб-Ислам ғылымдары тарихының» (Geschichte des Arabischen Schrifttums) 1-томын 1967 жылы шығарады. 17 томнан тұратын бұл көлемді еңбектің әртүрлі томдарына енген тақырыптардың кейбірі мыналар: Құран ғылымдары, хадис ғылымдары, тарих, фикһ, кәләм, сопылық, поэзия, медицина, фармакология, зоология, ветеринария, алхимия, химия, ботаника, ауыл шаруашылығы, математика, астрономия, астрология, метеорология және оған қатысты салалар, грамматика, математикалық география және картография.

Саналы ғұмырын ғылымға арнап, өмірінің соңғы күндеріне дейін еңбектен қол үзбеген Сезгин, өкінішке орай, ғылым тарихы үшін үлкен маңызы бар араб-ислам

философиясының тарихын жариялап үлгерместен, 2018 жылы 94 жасында дүниеден өтті. (Үнал, 2020: 30).

Фуат Сезгиннің ғылыми мұрасы

Ислам зерттеулері орталығының кітапханасында Ф. Сезгин редактор немесе автор ретіндегі 1450 том шығарма тізімделген. Бұл көрсеткіш Фуат Сезгиннің артынан бай мұра қалдырған ірі ғалымдығын дәлелдейтін факт. Осындай үлкен ғылыми жұмысты атқарған Ф. Сезгин бірнеше тілді еркін меңгерген. Бұл оның зерттеулерінің тереңдігі мен маңыздылығын көрсетеді. Әкесінің арқасында бастауыш мектептің 3-сыныбынан бастап «Илм-и Сарф-ы Түрки» деген атпен белгілі араб грамматикасын оқып, үйрене бастаған Ф. Сезгин, университетте бакалавриаттың алғашқы жылдарынан бастап арабшамен қатар парсы, латын, грек, көне еврей және суриани тілдерін үйренеді (Хансу, 2019: 192). Ұстазы Х. Риттер тіл үйренуде асқан дарыны бар Ф. Сезгинге бес тілді қатар үйреніп, жыл сайын жаңа тіл үйренуге кеңес берді. Ф. Сезгиннің араб, суриани, көне еврей, латын, неміс және орыс тілдерін қоса алғанда 27 тілді білгені айтылады (Ақ, 2019). Ф. Сезгин өзі айтып өткендей, дереккөздерді пайдалана алу үшін тіл үйренген және үйренген тілдерін зерттеулерінде құрал ретінде пайдаланған. Яғни, Ф. Сезгиннің зерттеулері негізгі дереккөзге сүйеніп жасалған және бұл ерекшелігі оның еңбектерін құнды етеді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Ф. Сезгиннің дипломдық және доценттік диссертацияларының әрқайсысы маңызды еңбектер. Олар араб деректерімен тікелей байланысты. Ф. Сезгин 1947 жылы «Эстетика ғылымының дамуы және Ыстанбұлда табылған эстетика қолжазбаларының каталогы» атты дипломдық жұмысын дайындап, бакалавриатты бітірді. Бұл жұмыс шешендік өнердің классикалық ислам өркениетіндегі дамуын қарастыруға арналған. Келесі жылы ол Мұхаммед Бехидің ислам философиясы туралы еңбегін араб тілінен түрік тіліне «Исламдық ойдың илаһи жағы» деген атпен тәржімалап шықты. Бұл шығарма 1948 жылы Дін істері басқармасының басылымдары арасында жарық көрген Ф. Сезгиннің араб тілінен жасаған тұңғыш аудармасы болып, 2019 жылы екінші рет қайта басылды.

Араб тілі және тәпсір ғылымдарының білгірі Әбу Үбәйда Мәмер ибн Мүсенна Теймидің «Меджазул Құран / Mecaz'ul-Kur'an» атты тәпсірінің зерттеуі болып саналатын Құран Кәрімдегі тура мағынасынан тыс ауыспалы мағынада қолданылған астарлы сөздер туралы «Мәмер ибн Мүсеннаның Меджазул Құран атты еңбегін зертеу» атты докторлық диссертациясы да маңызды, әрі құнды еңбек. Өйткені бұл зерттеу, өзінен бұрынғы зерттеушілер мен хадис ғалымдарының пікірлерінің терістігін, хадистер жазылған жинақтардың тек ауызша дәстүрге негізделгенін алға тартқан көзқарастың дұрыс еместігін дәлелдеді.

Доценттік үшін монография ретінде дайындаған «Бұхаридің дереккөздері туралы зерттеулер» атты еңбегінде Сезгин, Бұхаридің «Сахих» атты хадистер жинағы үшін пайдаланған болуы мүмкін «жазбаша» дереккөздерді зерттейді. Осылайша, Сезгин алғашқы ғасырлардағы хадисшілер мен филологтардың қарым-қатынасын ашып көрсетуге тырысқан бұл еңбегінде исламның алғашқы дәуірінде ауызша деректермен қатар, жазба деректердің де пайдаланылғанын ашып көрсетеді.

Ф. Сезгиннің ең маңызды жұмыстарының бірі – Франкфуртте өзінің ерекше күш-жігері мен еңбегінің арқасында ашқан Ислам ғылымы тарихы музейі және Ыстанбұлда ашқан Ыстанбұл Ислам ғылымы және технологиясы музейі. Олар мұ-

сылман ғалымдарының ғасырлар бойы адамзатқа сыйға тартқан өнертабыстары мен жаңалықтарын, ғылым тарихының түрлі салалардағы эволюциясын жан-жақты таныстырады және өз саласында әлемдегі жаңашылдық болды. Астрономия, география, кеме жасау кәсібі, уақытты өлшеу, геометрия, оптика, медицина, химия, минералогия, физика, сәулет, техника және соғыс техникасы салалары бойынша жүйелі түрде орналастырылған туындылар Ислам ғылымдарының ұлы жаңалықтары мен тамаша өнертабыстарын көрсетумен қатар, осы жаңалықтар мен өнертабыстардың әртүрлі жолдармен Еуропаға жеткенін және сондағы елдердің оларды қабылдап, одан әрі дамытқанын айқын көріністермен мұражайға келушілерге ашық түрде көрсетеді. Сөйтіп, ғылымдар тарихының біртұтас екендігін шындыққа сай, сезім мен теріс пікірден ада, толық объективтілікпен дәлелдейді.

Фуат Сезгин осы музейлердегі құрал-саймандар мен аспаптарды таныстыратын 5 томдық, барлығы 1121 беттен тұратын «Исламдағы ғылым және технология» атты каталогты дайындаған. Мұндай тұтас және жан-жақты еңбек алғаш рет музей каталогы ретінде құрастырылып, төрт тілде: түрік, ағылшын, неміс, француз тілдерінде жарық көрген. Ф. Сезгин дайындаған осы каталогты қазақ тіліне аудару ғылымымыз бен ғалымдарымызға түрік және мұсылман халықтарының дүниежүзі өркениетіне қосқан үлесін білуге, зерттеуге және көптеген араб дереккөздерімен танысуға үлкен мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Ислам ғылымының дүниежүзі ғылымының тарихындағы рөлін әртүрлі мысалдар арқылы қарастыратын Ф. Сезгин жазған «Танылмаған ұлы дәуір» атты еңбек еуропентристік көзқарастағы ғылыми түсінікке балама ретінде шығыс халықтарының, яғни мұсылмандардың адамзат өркениетіне қосқан үлесін тізбектеп көрсетеді. Сонымен қатар бұл еңбек Ислам әлемі үшін де ғылым саласындағы үлкен жетістіктерін еске салатын дереккөз. Кітапта сәулет, әскери техника, медицина, теңізшілік, химия, география, геометрия, физика және астрономия сияқты салалардың ислам ғылымы тарихындағы 10 ғасырлық дамуы қарастырылған.

Ф. Сезгиннің 1954 жылы материалдарын жинауға кірісіп, 1961 жылы жаза бастаған және 2018 жылы қайтыс болғанға дейін жалғасқан еңбегінің жемісі – «Geschichte des Arabischen Schrifttums» (GAS) деп аталатын 17 томдық еңбегі. Ф. Сезгин бұл еңбегінің бірінші томын 1967 жылы Лейденде басып шығарады. Ол бұл томды К. Брокельманның кітабының әсерімен жазғанын және оның еңбегін жоғары бағалайтынын, бірақ К. Брокельманның ислам әлемін ұнатпайтынын және сондықтан кітабында ислам әлемі туралы оң пікірлер білдірілмегенін айтады (Сезгин, 2011: 18, 70–71, 74). 1961 жылы жазуды бастаған кітабының 1970 жылы химия, алхимия және генетика бойынша төрт томы жарық көреді. Бірінші том тәпсір, хадис, кәләм, сопылық сияқты діни ғылымдарға арналған. Екінші том әдебиет пен поэзия бойынша дайындалған. Үшінші томға медицина, зоология және ветеринария ғылымдары кіреді. Төртінші том алхимия, химия, ботаника және ауылшаруашылық ғылымдарынан тұрады. Бесінші том толығымен математика ғылымына қатысты. Астрономия, астрология және метеорологияны қамтитын алтыншы және жетінші томдар 1978 және 1979 жылдары басылып шыққан. Лексикография мен грамматикаға қатысты сегізінші және тоғызыншы томдар 1982–1984 жылдар аралығында жарияланады. Математикалық география мен картографияға қатысты оныншы, он бірінші, он екінші, он үшінші томдары болса 2000–2007 жылдар аралығында жарық көреді. Демографиялық географияны қамтитын он төртінші және он бесінші томдар 2009 жылы шығады (Сезгин, 2017: 47). Осы көп томдық еңбектің соңғы екі томы 2015 жылы басылады. Он алтыншы томда шешендік өнер, әдебиет теориясы, поэзия, хрестоматия сынды әдеби тақырыптар

қамтылған. Ал он жетінші томы білім және ойын-сауық әдебиетіне арналған. Жоғарыда аталған салалардың ішінде исламдағы химия, ботаника, зоология және метеорология ғылымдарының тарихын алғаш жазған Ф. Сезгин болатын (Бургу, 2019).

Әрбір томы ислам өркениетінің әртүрлі ғылымдарына қатысты еңбектерді насихаттауға және оларға баға беруге арналған жобаның алғашқы 9 томында біздің дәуірдің ең басынан бесінші ғасырдың бірінші ширегіне дейінгі кезеңдегі ғылыми ізденістердің нәтижелері таныстырылады. Бұл бөлімнің томдары 1967–1984 жылдар аралығында Е.Л. Brill (Лейден) баспасында жарық көреді.

Geschichte des Arabischen Schrifttums

I–IX Brill баспасы (1967–1984):

I. том (1967): Құран ғылымдары, хадис, тарих, фикһ, Кәләм, сопылық

II. том (1975): Поэзия

III. том (1970): Медицина, фармация, зоология, ветеринария

IV. том (1971): Алхимия, химия, ботаника, ауыл шаруашылығы

V. том (1974): Математика

VI. том (1978): Астрономия

VII. том (1979): Астрология, метеорология

VIII. том (1982): Лексикография

IX. том (1984): Грамматика

Ф. Сезгиннің көп томдық еңбегінің екінші бөлімі XI–XVIII ғасырларды қамтиды. Еңбектің бұл томдарында мұсылман ғұламаларының математика, география, картография, топография, космология, демографиялық география, әдебиет, поэзия және ойын-сауық сынды салалар бойынша ғылым мен техникаға қосқан үлесі сөз болады. Сезгиннің еңбегінің бұл томдары И.В. Гёте атындағы Франкфурт университетінде 1982 жылы өзі негізін қалаған және директоры болып қызмет атқарған Араб-ислам ғылымдары тарихы институтында (Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften) басып шығарылады.

X-XVII Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität баспасы (2000- 2015):

X. том (2000): Математикалық география және картография

XI. том (2000): Математикалық география және картография

XII. том (2000): Математикалық география және картография

XIII. том (2007): Математикалық география және картография

XIV. том (2010): Демографиялық география

XV. том (2010): Демографиялық география

XVI. том (2015): Әдебиет хрестоматиясы

XVII. том (2015): Әдебиет хрестоматиясы

Ф. Сезгиннің бұл шығармасы Шығыста да, Батыста да танылып, аталмыш еңбекке қатысты аудармалар, зерттеулер мен талдаулар сынды жұмыстар жасалды. «Geschichte des Arabischen Schrifttums» араб тіліне «Тариху'т-Тураси'л-Араби», ал түрік тіліне «Араб-Ислам ғылымдарының тарихы» деп аударылды. Ф. Сезгин өзінің осы еңбегімен библиографиялық ақпаратты алдымен тақырыптарына, сосын өркениеттерге қарай томдарға жіктеген. Сол себепті де оның осы көп томдық кітабы

библиографиялық анықтамалық дерек ретінде зерттеушілер үшін таптырмас еңбек болып табылады.

Ф. Сезгиннің қызы Хилал Ханымның әкесінің қазасынан кейін берген сұхбатының бірінде өмірінің соңғы айларында Ф. Сезгиннің жеке басына және шығармашылығына көлеңке түсіру әрекеті болғаны айтылады. Оның Франкфурттегі институттың кеңсесі мен кітаптары және оған қоса араб-ислам философиясының тарихы туралы жазып жатқан соңғы еңбегіне қатысты барлық жазбалары («Geschichte des Arabischen Schrifttums» атты көп томдық еңбегінің 18-19 томдары) тәркіленіп, көз жұмғанға дейін ғалымға қайтарылмаған (Унал, 2020: 29–30).

Бар ғұмырын ғылымға арнаған ғалым өмірінің соңына дейін ғылыммен, зерттеумен айналысады. Ф. Сезгиннің өмірі мен шығармашылығы көптеген ғылыми зерттеулердің нысанына айналды (Гүнгөр, 2020). Оның 17 томдық «Араб-Ислам ғылымдарының тарихы» атты көп томдық кітабы өте құнды еңбек. Жалпы көлемі 8820 бетті құрайтын бұл еңбек өзінің көлемі жағынан осыған ұқсас алдыңғы туындыларды басып озып қана қоймай, қайталауға келетін үлкен жоба ретінде де өзінің бірегейлігін сақтап келеді. 65 жыл бойы 300 мыңға жуық қолжазбаның зерттелуінің нәтижесінде жазылған бұл еңбекті қазақ ғылым әлеміне таныстырып, ғылыми айналымына енгізу, аудару және оны қазақ ғалымдарының зерттеуіне жол ашу маңызды мәліметтер мен құжаттарға қол жеткізуге септігін тигізеді.

Ф. Сезгин ислам өркениеті тарихында, тарих, философия, география, математика, медицина, астрономия және жаратылыстану ғылымдары салаларында жүргізілген зерттеулердің анықтамасын дайындап, олардың көпшілігін сыни редакциялау, заманауи зерттеу әдістері арқылы жіктеп, талдап, аударма және факсимилелерін жариялау арқылы ғылыми айналымға енгізген. Жоғарыда аталған еңбектерден бөлек Ф. Сезгиннің «Ислам өркениетіндегі астрономия, география және теңізшілік», «Ислам өркениетіндегі сәулет, геометрия, физика, химия, медицина, сағаттар, оптика, минералдар, әскери техника, көне заттар», «Кәтип Челебидің негізгі кітабы жиһаннамасы және оның география тарихындағы орны», «Америка құрлығының мұсылман теңізшілері тарапынан Колумбтан бұрын ашылуы және Пири Рейс», «1984 жылдан 2011 жылға дейін араб-ислам ғылымдары», «Ғылым тарихы бойынша сұхбаттар» және «Ислам ғылым тарихы бойынша конференциялар» атты еңбектері де бар (Гүзелоғлу, 2020).

Ф. Сезгин түрлі халықаралық академиялардың да құрметті мүшесі. Олардың кейбіреулері – Каир араб тілі академиясы, Дамаск араб тілі академиясы, Марокко Рабат корольдік академиясы, Бағдат араб тілі академиясы және Түркия ғылым академиясы. Ғалым Стамбул университеті, Эрзурум Ататүрік университеті, Ыспарта Сүлеймен Демирел университеті, Кайсери Эрджиес университеті тарапынан құрметті ғылым докторы атағы берілген. Ол сондай-ақ Король Фейсал Ислам ғылымдары сыйлығымен, Frankfurt am Main Goethe марапатымен, Германияның бірінші дәрежелі Федералдық қызмет медалімен, Германиядағы ерекше қызмет медалімен, Иран Ислам ғылымдарының кітап сыйлығымен, Гессе мәдениеті сыйлығымен марапатталып, Түркия Республикасы Президенті аппаратының Мәдениет және өнер саласындағы ең жоғарғы марапаты секілді көптеген маңызды марапаттарға лайық деп танылды. Бұлардан бөлек, Ф. Сезгиннің жетекшілігімен құрылған Ыстанбұл Ислам ғылымы мен технологиясы тарихы музейі жоғары сапалы жұмыстары мен өзіндік зерттеулері үшін Түркия Республикасының Мәдениет және туризм министрлігінің 2016 жылғы арнайы сыйлығына ие болды (Ақ, 2019).

Қорытынды

Бұл зерттеуде ислам ғылымының тарихына маңызды үлес қосқан профессор Мехмет Фуат Сезгиннің өмірі, білімі және академиялық қызметі қарастырылды. Ф. Сезгиннің ғылымға деген құштарлығы мен зерттеу саласындағы бастамашыл еңбектерінің ислам әлемінің ғылыми мұрасын таныту мен бағалаудағы маңызы зор. Осы мақалада Ф. Сезгиннің ғылым тарихына қосқан үлесі және оның «Араб-Ислам ғылымдарының тарихы» атты көлемді еңбегінің маңызы талқыланды. Ф. Сезгиннің 17 томдық бұл еңбегі ислам өркениетінің ғылыми-техникалық дамуын жан-жақты қарастырады. Ғалымның еңбектері ислам әлемінің ғылыми және мәдени мұрасын түсіну және оны сақтау, келешек ұрпаққа жеткізу тұрғысынан аса құнды еңбек болып саналады. Бұл зерттеулер ислам әлемінің өткен тарихтағы ғылыми жетістіктерін қайта ашуға мүмкіндік беріп, осы мұраға деген қызығушылықты арттырды. Сонымен қатар, Ф. Сезгиннің зерттеулері Батыс әлеміндегі ислам ғылымының тарихы туралы кең таралған қате түсініктерді түзетуге және ислам өркениетінің ғылымға қосқан үлестерін кеңірек аудиторияға жеткізуге септігін тигізді.

Ф. Сезгиннің еңбектері тек академиялық, ғылыми салада ғана емес, сонымен қатар музейлер арқылы да кең таралып, қалың оқырман мен көрерменге жол тартты. Ислам ғылымы тарихы музейлері мұсылман ғалымдарының өнертабыстары мен ашқан жаңалықтарын экспонаттар түрінде көрсету арқылы ислам әлемінің ғылыми мұрасын көрнекі түрде ұсынуда. Бұл музейлер ислам өркениетінің ғылыми-техникалық жетістіктерін кеңірек аудиторияға танытуда және мұсылман халықтарының ғылым мен адамзат тарихына қосқан үлестерін жақыннан танып, жақсырақ түсінуде маңызды құрал болып тұр.

Ф. Сезгиннің ғылымға қосқан үлесі мен сүбелі зерттеулері ислам әлемінің ғылыми мұрасын түсіну мен сақтауда және оны келешек ұрпаққа жеткізуде маңызды орынға ие. Сезгиннің көптеген шет тілдерін білуі және өз зерттеулерін бастапқы дереккөздерге сүйене отырып жүргізуге мүмкіндік алуы, әсіресе араб дереккөздерін пайдалану және арабша еңбектерді түрік тіліне аударуы түрік және түркі әлемі ғалымдарының араб деректеріне қол жеткізуіне үлкен ықпал етті. Ғалымның артына қалдырған мол ғылыми мұрасы оның араб және ислам тарихын зерттеудегі маңызы мен рөлін ашып көрсетеді. Ф. Сезгиннің «Араб-ислам ғылымдарының тарихы» секілді жан-жақты еңбектері бұл мұраға деген қызығушылықты арттырып, ислам өркениетінің ғылыми және мәдени салаларға қосқан үлесін қалың оқырманға танытты. Болашақ ұрпақ Ф. Сезгиннің еңбектерінен шабыттанып, Ислам әлемінің ғылыми мұрасын терең зерттеп түсінуге қол жеткізе алады.

Деректер:

Ak, M. (2019). "İslam Bilim Tarihine Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Fuat Sezgin". *Divan Dergisi*, Sayı 2, 225–233.

Ak, A. (2020). "Bilim Tarihi Çalışmalarında Öncü Bir İsim: Fuat Sezgin (1924–2018)". 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı 1, 60–66.

Burgu, A. (2019). "Bilim Tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Hayatına ve Çalışmalarına Genel Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, 1–14.

Doğan, M. ve Erdoğan, M.C. (2019). "Fuat Sezgin'in Hayatı, Eserleri ve 2019 Yılı Etkinlikleri". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı, Aralık-2019, 1–48.

Güzeloğlu, T. (2020). "Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, 39, 1215–1230.

Güngör, F. (2020). "İslam Medeniyetinin Büyük Tanığı Fuat Sezgin". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 10, Sayı 20, 152–161.

Hansu, H. (2019). "Mehmet Fuat Sezgin'in Aile Çevresi ve Türkiye'deki Akademik Serüveni". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 60(1), 185–205.

Korkmaz, T. (2009). "20. Yüzyıl İslam Bilim Tarihi Çalışmaları: George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sezgin, F. (2017). *İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*. İstanbul, Timaş Yayınları.

Sezgin, F. (2011). *Bilim Tarihi Sohbetleri*. Hazırlayan, Sefer Turan. İstanbul, Timaş Yayınları.

Ünal, Ş.N. (2020). "Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin'in Arap-İslam Literatürüne Katkısı". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

**ВКЛАД И РОЛЬ ФУАТА СЕЗГИНА В ПЕРЕВОД
АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК
И ВВЕДЕНИЕ ИХ В НАУЧНЫЙ ОБОРОТ**

Зибагуль ИЛЪЯСОВА¹

*¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Кафедра востоковедения факультета международных отношений
Астана, Казахстан
e-mail: zita.08@mail.ru*

Аннотация. В статье анализируется научное наследие профессора Фуата Сезгина, известного турецкого арабиста и ученого, знатока истории исламских наук, сыгравшего важную роль в научном распространении арабских источников на турецком языке и издавшего новые работы в этом направлении. Научные труды Ф. Сезгина открыли турецким ученым и исследователям возможность глубже погрузиться в историю исламской науки. Знакомство казахстанских читателей с богатым научным наследием Ф. Сезгина путем перевода его на казахский язык, несомненно, окажет положительное влияние на исследования казахских ученых и развитие казахской науки.

Ключевые слова: арабские источники, Фуат Сезгин, мусульманская цивилизация, история Средневековья, исламские науки.

III. ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ТОПОНИМИКАСЫ

HISTORICAL TOPONYMY OF CENTRAL ASIA

NAMES OF CENTRAL ASIAN WATERS IN THE SOURCES (THE FIRST HALF OF XVTH CENTURY)

Guzal R. XIDIROVA¹

¹Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences

Tashkent, Uzbekistan

e-mail: gozalxidirova4@gmail.com

Abstract. It is known from history that the earliest civilizations arose along the water and served as an important factor in the development of agriculture, craft culture, architecture and urban planning. Also, in the region of Central Asia, natural and artificial, large and small water bodies and water structures have been abundant since ancient times.

Water bodies also have their own names, proper names, like place names. Toponomists consider hydronyms to be the oldest names, and information about them is also found in rich written sources. The largest lake in the Central Asia – the Caspian Sea, The Lake Balkhash, which is now in Kazakhstan, and Issyk-Kul, which is located in Kyrgyzstan, were mentioned in the 16th century sources and valuable information was given. Also, the names of Amudarya such as Jayhun, Okuz, Vakhsh, Amu, Ob-i Omuya, names of Syrdarya such as Sir, Sayhun, Khojand, its inflows such as Akhsi, Chir, Zarafshan, Kashkadarya, which now belongs to the territory of Uzbekistan, Helmand, Harirud rivers which passes through the territory of Afghanistan are found in sources about. There are also valuable notes on the name by which they were known at that time and what they were called in earlier sources.

Names of relatively small water bodies were researched based on the sources in the section of hydronyms in the eastern part of Central Asia, hydronyms in Mowarounnahr, hydronyms in Dashti Kipchak, hydronyms in the territory of present Afghanistan.

Keywords: toponyms, hydronyms, written sources, Central Asia, seas, lakes, rivers.

ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ СУ АТАУЛАРЫ (XVI ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Гузаль Р. ХИДИРОВА¹

¹Эл-Бируни атындағы Шығыстану институты,

Өзбекстан Ғылым академиясы

Ташкент, Өзбекстан

e-mail: gozalxidirova4@gmail.com

Аңдатпа. Ең ерте өркениеттер су бойында пайда болып, егіншіліктің, қолөнер мәдениетінің, сәулет пен қала құрылысының дамуының маңызды факторы болғаны тарихтан белгілі. Орталық Азия аймағында табиғи және жасанды, үлкенді-кішілі су қоймалары мен су құрылыстары ерте заманнан бері мол екені мәлім.

Су объектілерінің де жер-су атаулары сияқты өзіндік атаулары, жалқы есімдері бар. Топономистер гидронимдерді ең көне атаулар деп есептейді, олар туралы

мәліметтер көптеген жазба деректерде де кездеседі. Орталық Азиядағы ең үлкен көл – Каспий теңізі, қазіргі Қазақстан жеріндегі Балқаш көлі, Қырғызстан жеріндегі Ыстықкөл туралы XVI ғасырдағы дереккөздерінде аталып, құнды деректер келтірілді. Сондай-ақ Әмударияның Жайхун, Окуз, Вахш, Аму, Об-и Омуя сияқты атаулары, Сырдарияның Сир, Сайхун, Ходжент сияқты атаулары, сондай-ақ оның қазіргі Өзбекстан аумағынан өтетін Акси, Чир, Зарафшан, Қашқадария салалар, Ауғанстан жерінде ағатын Гильменд пен Харируд өзендері туралы мәліметтер деректерде көптеп кездеседі. Олардың сол кезде қандай атаумен белгілі болғаны және бұрынғы деректерде қалай аталғаны туралы да құнды жазбалар бар.

Мақалада Орталық Азияның шығыс бөлігіндегі, Мәуереннахрдағы, Дешті Қыпшақтағы және қазіргі Ауғанстан аумағындағы гидронимдер мақаланың тиісті тармақшасында шағын су объектілерінің атаулары дереккөздердің негізінде салыстырмалы түрде зерттелді.

Түйін сөздер: топонимдер, гидронимдер, жазба деректер, Орта Азия, теңіздер, көлдер, өзендер.

The toponyms of the Shaibani period of Central Asia can be divided into two types in terms of content:

1) names of natural objects;

2) names related to administrative-territorial status and economic activity. The names of natural objects in turn include place names related to water features (hydronyms) and toponyms representing the relief of the earth's surface (oronyms).

Primary sources are important in studying the names of waters of this period. The written sources of the 1st half of the 16th century can be divided into the following groups according to their content:

a) historical-geographical works: "Tawarihi guzida, Nusratname" by an unknown author, "Zubdat ul-asar" by Abdullah Nasrullahi, "Baburname" by Zahiriddin Muhammad Babur, "Mehmannamei Bukhara" by Fazlullah ibn Ruzbekhan Isfahani, "Habib us-siyar" by Ghiyasiddin Khondamir, "Tarihi Rashidi" by Mirza Muhammad Haydar;

b) literary works: "Fathname" by Mulla Shadi, "Shaybaniyname" by Muhammad Salih, "Shaybaniyname" by Kamaliddin Binai, "Badoe' ul-waqae" by Zayniddin Vasifi;

c) official documents: "Waqfnama-i Shaybanikhan" No. 5905

In the above sources, the names of waters are mentioned in the description of various historical events, battles, campaigns, as well as place names.

The names of seas and lakes

The Caspian Sea. From the written sources of the first half of the 16th century, in Fadzlullah ibn Ruzbehan Isfahani's work "Mehman-name-i Bukhara", the name of this sea is mentioned in the description of Signak region as "Bahr al-Muhit" (بحر المحيط). According to source, the river Idil (Volga) joined to the Caspian Sea. "Signak is the beginning of the prosperous center of the country for the people of the steppe. The borders of Dasht-i Kipchak to the Adil¹ River are the northern regions of the country, which joins to the shores of Bahr al-Muhit². The merchants of the steppe considered the city of Signak to be their warehouse and brought trade goods here" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 117).

In "Baburname" the Muhit river is also recorded in the description of the geographical boundaries of India. "Its east and south, and perhaps the west side is bordered with the Muhit River" (Babur-name, 2002: 270). But this name does not belong to the Caspian Sea. In early medieval sources, the Muhit sea was considered as the Atlantic Ocean (Beruni, India: 158b).

In "History of Rashidi" by Mirza Muhammed Haydar, the Caspian Sea is mentioned as Qulzum Sea (Babur-name, 2002: 425). However, according to research, the Red Sea is meant by the Kulzum Sea (Buriev, 2017: 253). According to toponymic studies, about 70 names of the Caspian Sea have been identified (Khasanov, 1965: 5b.). In most cases, the influence of the names of the regions around the sea, the names of the coastal cities, and the names of the peoples who lived around them can be seen in their naming.

1 آب عادل – Itil river

2 بحر المحيط – The Caspian sea

The Lake Balkhash. The Balkhash Lake is mentioned as Kokcha Tengiz in "History of Rashidi". According to it, Mongolia is borderline to the Kokcha Sea in the north (Tarixi Rashidi, 1999: 236 b). "Kokcha Teniz is a lake that separates Mongolia from Uzbekistan. Its length is eight months' journey, and its width in some places is about thirty farsah. In winter, Kokcha Teniz is covered with ice, Uzbeks come to Mongolia through the ice". The Karatal River, which flows into the Lake Balkhash from the south, is also mentioned.

The Lake Issyk-Kul. This hydronym in "History of Rashidi" often appears in the form of Issyk-Kul, and important geographical information is given about it. "One of the next wonders of Mongolia is Issyk-Kul. The road around Issyk-kul is twenty days, and the water does not flow anywhere. Its water is so hot and salty that it is impossible to even wash" (Tarixi Rashidi, 1999: 237a). In the Muhammad Salih's work "Shaybaniname" this name used for the area around the lake:

Whose land was Issykkul
(Qoysining yeri edi Issig'ko'l,)
Whose home was Aksu moghul.
(Qoysining evi edi Oqsu mo'g'ul.) (Shaybani-name, 1961: 206b)
In Zayniddin Vasifi's work "Badoe'ul-waqae" it is recorded in the form of Issig'kul – اسىغ كۆل.

The names of rivers

The Amudarya river. In the work of Muhammed Salih "Shaybani-name", the names of Jayhun, Okuz, Vakhsh suyi – one of the right tributaries of Amudarya are mentioned.

Passing Jayhun freely this time,
(Kechib erkin bu zamon Jayhunni,)
Passed that desert
(Ўзди бу ародаги ҳомунни.) (Shaybani-name, 1961: 173)
Sultan passed O'kuz with a sol
(Sol ila kechti O'kuzdin Sulton,)
Nobody see such as period
(Solu mah ko'rmadi andoq davron.) (Shaybani-name, 1961: 265)
Reached to the river Vakhsh
(Bir qo'nub Vaxsh suyig'a yetti)
It's fainted who saw it.
(Oni ko'rgonning hushi ketti.)
The water overflowed and became great,
(Suv toshib usru ulug' bo'lub edi,)
Tutoshib usru was great
(Tutoshib usru ulug' bo'lub edi.) (Shaybani-name, 1961: 264)

Jayhun is mentioned under the name Amudarya in the work of an unknown author "Tawarikhi guzida, Nusrat-name" (Tawarikhi guzida, Nusrat-name, 1967).

In Ruzbekhan Isfahani's "Mehman-name-i Bukhara" Amudarya is mentioned by names of Ob-i Omuya (آب آمويه), Ob-i Jayhun (آب جيحون), Bahri Omuya (بحر آمويه), Bahri Jayhun (بحر جيحون), Jayhun (جيحون), Nahri Balkh. In 1503–1504-years, in the story of Shaibani Khan's march to Khorosan it is mentioned that he crossed the Omu River (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 102). In most cases, the hydronyms Jayhun and sometimes Omu

were used in the work: "A tent was raised along the river Omu or Jayhun with the intention of crossing Jayhun (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 162).

In the story of going to Marv of the work is given, that the entire army passed through Jayhun and the description of the ships is mentioned. The ships on the river are compared to the mountains of Qaf (the name of a legendary mountain in Persian literature) (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 162).

Amudarya in the form of the Amu River in the "Boburnoma" is mentioned 9 times in total in the description of various historical events, in the description of the border of a region. "The region from the Amu river to the Hindu Kush mountain, except Badakhshan, belonged to the this" (Babur-name, 2002: 28).

In Zayniddin Vasifi's work "Badoe' ul-waqae" the forms of Amudarya as Amu, Jayhun, Amudarya can be found (Badoe' ul-waqae, 1979: 14–15). In the work "History of Rashidi", Amudarya hydronyms are recorded such as Jayhun river, Vakhsh river (a tributary of Amudarya), Amu river.

The Syr Darya river. According to Muhammed Salih's work "Shaybani-name", Shaybani Khan's march to Shahrulhiya was in the winter of the year when he took Samarkand, that he had to cross the Sir (سير) and the river was frozen. The forms of Syr Darya, such as Sayhun or Khojand rivers are not mentioned in the work like other sources of the 16th century.

The cold was effected to the Sir
(Sovuq aylab erdi Sirga ta'sir.)
It was ice over the river
(To'ngub erdi, topo olmay tadbir.)
The river was frozen like a stone
(Tosh kibi muzlab edi ul daryo.)
There was no moisture at all
(Yo'q edi hech nam ando aslo.) (Shaybani-name, 1961: 138).

In the work "Fath-name" of Mulla Shadi, the hydronym of Syr Darya is mentioned in the form of آب سيحون Ob-i Sayhun (Fath-name №5369, 75a).

In Muhammed Haydar's "History of Rashidi", Syr Darya is mentioned in most cases in the form of Khojand river and Saykhun. The Aris river, a tributary of the Syr Darya in Mongolia, is also mentioned (History of Rashidi, 1999: 71b).

The Syr Darya river – in Ruzbekhan Isfahani's "Mehman-name-i Bukhara" comes under two different names: "Sayhun" in more than 32 places and "Khojand river" relatively less. Valuable geographical information about Sayhun river is also given in the work. According to it: "The Sayhun river is one of the rivers of the four worlds. By some hadiths, it is said that it comes from the heaven". The source of its clear water is from the fragrant soil of paradise. The inhabitants of that area call this river "Khojand river" in their language. Uzbeks and moghuls call it "The river Sir" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 74). It was also used from the Sayhun River to indicate distances. "The fortress (Arquq) is located in one farsah away from the Sayhun river and on its western bank" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 75). "The Khojand River flows through the fortresses of Turkestan" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 74).

In the name of the 39th chapter of the work also mentioned the fact that the Sayhun river is known as Khojand: "The memory of the ruler crossing the Sayhun river, known as the Khojand river" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 143).

This information is confirmed by Zahiriddin Babur in his work "Babur-name": "The Sayhun river is famous for Khojand river, coming from the east-north, passing through the interior of this region, it flows to the west, passing from the north of Khojand and south of Fanokat, which is famous for Shahrukhiya now, the river turns to the north again and goes towards Turkestan. Some lower from Turkestan, this river breaks into sand and does not flow into any river (Babur-name, 2002: 2a). The hydronym of Syrdarya appeared in the work in the form of Sayhun river, and in most cases Khojand river. The hydronyms of the tributaries of Syrdarya – Akhsi suyi and Chir suyi are given in the work. The current name of Akhsi suyi is Kosonsoy, and the work contains the information "Akhsi suyi comes from Koson". Chir Suyi is the Chirchik River in the present Tashkent region. This river was mentioned several times in "Babur-name" in connection with the narration of various historical events, it was said that the river flowed 13 km away from the city – "The Chir river is two shar'iy road from Tashkent" (Babur-name, 2002: 8b).

The name of Chir river is also mentioned in Kamoliddin Binai's work "Shaybani-name". In the manuscript of the work, it is given in the form of آب چير – Obi-i Chir (Xidirova, 2020:12). It is said that Shaybani Khan, who went to Turkestan against Mahmud Sultan, crossed the river and stopped near Shahrukhiya.

In Zayniddin Vasifi's work "Badoe' ul-waqae" the Chirchik river is given in the form of the Parak river:

The Parak river is like a crystal,
(Top-toza ziloldek Parak daryosi,)
Its comparison as the Salsabil river. (Badoe' ul-waqae, 1979: 63)
(Salsabil nahriga monand qiyosi.)

In another text "... Sultan Muhammed Bahadir Khan went to the banks of the Parak river with the intention of hunting". That place was one farsah away from the city of Tashkent" (Badoe' ul-waqae, 1979: 184).

The work "History of Rashidi" provides more specific information about this: "The people of Tashkent call the Chir river as Ob-i Parak" (History of Rashidi, 1999: 65b). The river Akhsi is also mentioned in the work.

The Zeravshan river. The hydronym of Zeravshan was recorded in the sources of the first half of the 16th century under the name of Ko'hak. It is given in "Shaybani-name" by Muhammed Salih in following form:

That king passed through the ko'hak river,
(Chun ko'hak suyidin o'tti ul shoh,)
It is reached that letter as ambassador.
(Yetti ul elchi degan noma siyoh.) (Shaybani-name, 1961: 192).

In Ruzbekhan Isfahani's work "Mehman-name-i Bukhara" the hydronym Ko'hak is mentioned in the description of various historical events. Describing the region of Konigil,

Ibn Ruzbekhan writes that an observatory is located on the Ko'hak river and hill (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 152).

Mirza Babur's work "Baburname" provides somewhat more accurate information. "Kohak River flows from the north of (Margilan), and from Samarkand becomes two kuruh. There is a bush between this water and Samarkand, called Kohak. This river is called Kohak suyi because it flows from here (Babur-name, 2002: 45a). In the work, Kohak suyi is sometimes mentioned as Kohak river. "We crossed the Kohak river" (Babur-name, 2002: 90b). In the work, it is said that the Dargam river (Dargam suyi in the work) originates from the Kohak river, and important geographical information is given about it. "From this water taken away a big river, maybe a stream, called Dargam suyi. It flows from the south of Samarkand, and one shar'iy (distance) from Samarkand. Samarkand's gardens and neighborhoods and several other districts are prosperous by this water. (45a)

The Kashkadarya river in the work "Mehman-name-i Bukhara" is named after the Karshi River and the Nasaf River. "The surroundings and edges of this happy river are covered with trees, buildings, fields and pastures" (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 161).

The names of waters in the eastern part of Central Asia (Mongolia)

From the sources of the first half of the 16th century the names of waters related to this region are mentioned the most in the work "History of Rashidi". Relatively large water basins passing through the territory of Mongolia – Idil (Otil), Ili (Ila), Irtish hydronyms are noted. From smaller water features: Aris – a tributary of Syr Darya; Keryas (Keria) – the name of the river, a tributary of the Aris river; Ot Boshi – the name of a mountain range, valley and river (the left tributary of the Narin River); Kara Kainlik (Kara Kain) – the left tributary of the Otoboshi river, the current name is Karaquyun; Aisha Khotun – the name of the river; Sharyn (Charyn) – a tributary of the Ili River; Sangkol (Sankol) – the name of the lake; Kochkor – one of the main tributaries of the Chu River, southwest of Issyk-Kol; Yumgol (Jumgol) – the name of a river, mountain, valley in the west of Issyk Kol; Olabuga – the name of a river and a place, the main tributary of the Norin River;

In the territory of East Turkestan: Oksu – the name of a city and river in East Turkestan, a tributary of the Yarken darya; The Tarim River – river flowing through the Koshghar Valley, which currently belongs to the People's Republic of China; Cherchen – the name of the river and the village belonging to the Tarim river basin; Kungat Kusu – a tributary of Shahardarya; Emil – the name of the river;

The names of waters in Movarounnahr

The names of waters related to Mowarounnahr are recorded the most in the work of "Babur-name". Ilamish (Aylamish, Iramish) river – in the southeast of Andijan region; Andijan suyi (rudi) – current name is Akbura, in the territory of Kyrgyzstan. "Andijan suyi (rudi) goes to Andijan after passing through the neighborhood of Osh" (Babur-name, 2002: 3a). Sang suyi – a river in the present Namangan region. "Sang is two shar'iy (distance) from Akhsi" (Babur-name, 2002: 114a); Abirakhmat – current name is Siyob. In the work, Siyohab and Karasuv forms are also given. "Also, near the Pushtayi Ko'hak, on the Black River of Konigil, this water is also called Obi Rahmat (Babur-name, 2002: 46a)". "Konigil is in the banks of Siyohab, this Kara water is also called Obi Rahmat (Babur-name, 2002: 48a)". There was also a valley named Konigil.

The Mogiyon lake. In "Badoe' ul-waqae" by Zayniddin Vasifi, it is said that the battle between Mirza Babur and Shaybani Ubaydullah Khan took place around Mogiyon Lake (Badoe' ul-waqae 1979: 15). In historical works, it is said that this battle took place in 1512, near the Lake Kuli Malik near Bukhara (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 24b). In the description of Samarkand in "Babur-name" was recorded that "There is a large lake nearby, and that is why said Kul-i Magok" (Babur-name, 2002: 46 b).

The names of waters in the territory of present-day Afghanistan

The Helmand River – a river in the south of Afghanistan. In "Babur-name" it is mentioned in the form of Hirmand suyi and started from the Bamiyan mountain. Harirud – is the name of a river in Afghanistan and Turkmenistan. In the work "Mehman-name-i Bukhara" was noted that an author crossed the Herot river (Hirotrud, Harirud) before reaching the Sarakhs desert and the inhabitants of that land called it the Tajan river (Mehman-name-i Bukhara, 1961: 165). In the sources of the Timurid period, it is also noted that the name of this river had the forms Hirotrud and Tajan (Buriev, 2017: 256). The Murgob River – originates from the high mountains between the Safidkoxh and Bandi Turkestan mountain ranges belonging to Afghanistan. In "Babur-name" it is mentioned in the form of Murgob river and in "Badoe' ul-waqae" also as the Murgob river.

In the work "History of Rashidi" were mentioned hydronyms like Ob-i Shur (present Northern Afghanistan), Surkhab River (Kizilsuv – the right tributary of the Panj River), Tilman River (mountain river in Afghanistan, in south-west of Kabul), Bamiyan River (name of the river, valley, province and city in Afghanistan, in 150 km north-west of Kabul).

In consequence of "Baburname" is written in a memoir style, in the description of Mirzo Babur's experiences after 1503, the place names related to Afghanistan, including the names of waters are mentioned most often. Alingor Rudi – Alingar river in Afghanistan now. Bangash rudi – there is a district-province of the same name in the Kabul region. It borders Bannu and Dasht provinces. "Bangash river comes out to Bannu, Bannu is prosperous by this water" (Babur-name, 2002: 148a). The Balkhob river – according to the work begins from Bamiyan mountain (Babur-name, 2002: 136a). Its current name is Bandi Amir and it is located in Afghanistan. It mainly irrigates Balkh region (Babur encyclopedia, 78b). Boron suyi (Obiboron) – "Chagansaray river joins to Boron suyi in Koma district and flows to eastwards" (Babur-name, 2002: 134a). Mirza Babur described Boron as a good place for bird and fish hunting (Babur-name, 2002: 142a). Savod water – "Walking and crossing the Savod water, we came down among the crops of the Afghans" (Babur-name, 2002: 243b). Kabul water – in the work it is said that the Kabul water joins the Sind river. Kunar river – this river still exists. A transboundary river that passes through the territories of Afghanistan and Pakistan. It flows through Kunar and Nangarhar provinces of Afghanistan and is named after Kunar. The part that flows through Pakistan is called the Chitrol River. Dehi Ya'qub suyi – is the name of a town and river near the city of Kabul. "For three years, most of the water was flowed great. It's impossible crossing across from the river Dehi Ya'qub" (Babur-name, 2002: 153b).

In addition, hydronyms such as Gulbahor river, Paravon river, Istalif river, Khoja Khizr river, Chandoval river, Surkh river are listed in the work.

From relatively smaller water bodies Khoja Seyoron, Garm chashma, Bodom chashma, and Zurmat jilgasi are recorded. "There was a spring at the bottom of the mountain, one or one and a half kuruh lower than the districts. They said Khoja Seyoran (Babur-name

2002, 136b). It is understood from the work that the area around the spring is also called by this name.

The names of waters in Khorasan

In "Baburname" the following water names related to this area are listed. Gurgon suyi – is mentioned in the description of Sultan Husayn Boykara (Babur-name, 2002: 165a). Currently, there is a city named Gurgon in the northern part of Iran. Duoba suyi – there is an information in the work that Duoba suyi also begins from Bamiyan Mountain (Babur-name, 2002: 136a). Juyi Injil – it's said that there was a madrasah of Badiuzzamon Mirza on the edge of Juyi Injil (Babur-name, 2002: 191b). Kishm suyi – "Kishm suyi was great, they came crossing across this river" (Babur-name, 2002: 184a). Obi Istoda – "After two or three moving, we reached to Obi Istoda. Strange great water came into view" (Babur-name, 2002: 153a). Gazni suyi – there is a river with the same name in the southeastern part of Afghanistan now. Kukcha suyi – nowadays also is the name of a river located in Badakhshan and Tahir regions of Afghanistan. Kamrud rudi and Kamrud gorge is also mentioned in the work (33b).

In conclusion, the names of the waters mentioned in the sources of the 16th century have come down to us in unchanged, partially changed and changed forms. For example, such hydronyms as Ili, Irtish, Chu River, Issyk-Kol, Aris River, Vakhsh, Murgob, Kabul, Aksu, Tarim are still preserved under this name. The names of some hydronyms are changed, and they often differ from the current ones: Caspian Sea – Bahr al-Mukhit and Qulzum Sea, Balkhash Lake – Ko'kcha Tengiz, Syrdarya – Sayhun and Khojand water, Amudarya – Ob-i Omuya and Jayhun. Some hydronyms have partially changed over time: Itil – Odil, Harirud – Hirotrud, Helmand River – Hirmand River.

Sometimes one toponym, in addition to the name of a water features, expressed the names of other objects: 1) Aksu – the name of a river, a tributary of the Tarim River; 2) Aksu is the name of a city, one of the big cities of Manglai Sube; 1) Ot Boshi – name of a mountain range, valley; 2) Ot Boshi – the name of the river, the left tributary of the Norin River; 1) Bamiyan – the name of the river, 130 km northwest of Kabul; 2) Bamiyan – the name of the valley, region and city; 1) Yumgol (now Jumgol) – the name of the river west of Issykkol; 2) Yumgol (modern Jumgol) – the name of a mountain, valley; 1) Cherchen – the name of the river belonging to the Tarim river basin; 2)) Cherchen – the name of village near the river.

References:

- Beruni, A.R. (1965). *Tanlangan asarlar. II Tom* (Selected works. Volume II). Tashkent, FAN.
- Babur, Z.M. (2002). *Boburnoma. Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev va Eyji Mano* (Yaponiya) nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi: Saidbek Hasanov [Baburname. Prepared for reprint by Saidbek Hasanov based on publications by Porso Shamsiev, Sadik Mirzaev and Eyji Mano (Japan)]. Tashkent, Sharq.
- Buriyev A. (2017). Historical geography of Central Asia in manuscripts of the Timurid era. Tashkent.
- Buriyev A. (2015). Commented dictation of toponyms in "Baburname". Tashkent, Navruz.
- Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfahani. (1976). *Mehmonnomai Buxoro* [Mehman-name-i Bukhara. Translation, preface and notes by R.P. Jalilova]. Moscow, Nauka.
- Hasanov H. (1965). From the history of Central Asian place names. Tashkent, Fan.
- Encyclodia of Zahiriddin Muhammad Babur (2014). Tashkent, Sharq.
- Muhammad Haydar Dulati (1999). *History of Rashidi*. Almaty, Sanat.
- Muhammad Saleh (1961). *Shaybaniname*. Prepared by Nasrullah Davron. Tashkent.
- Mulla Muhammad Shadi. №5369. *Fatkhtable*. Manuscript of the Oriental Studies Institute of Tashkent.
- Tawarikh-i guzida, Nusrat-name (1967). Tashkent, Fan.
- Khidirova G.R. (2020). Toponyms of Central Asia in the work "Shayboniynoma". XXI century: science and education issues scientific electronic journal. №4, 2020.

НАИМЕНОВАНИЯ ВОД ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ИСТОЧНИКАХ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVI ВЕКА)

Гузаль Р. ХИДИРОВА¹

¹*Институт востоковедения имени аль-Бируни*

Академия наук Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

e-mail: gozalxidirova4@gmail.com

Аннотация. Из истории известно, что самые ранние цивилизации возникли вдоль воды и служили важным фактором развития земледелия, ремесленной культуры, архитектуры и градостроительства. Также в регионе Центральной Азии с древнейших времен в изобилии встречались естественные и искусственные, большие и малые водоемы и водные сооружения.

Водные объекты также имеют свои собственные названия, имена собственные, как и топонимы. Топонимисты считают гидронимы древнейшими названиями; сведения о них встречаются во многих письменных источниках. Самое большое озеро Центральной Азии - Каспийское море, озеро Балхаш, которое сейчас находится в Казахстане, и Иссык-Куль, расположенный в Киргизии, не только упоминались в источниках XVI века, но и приводились ценные сведения по ним. Также в источниках встречаются названия Амударьи, такие как Джайхун, Окуз, Вахш, Аму, Оби-Омуя, названия Сырдарьи, такие как Сир, Сайхун, Худжанд, ее притоки, такие как Ахси, Чир, Зарафшан, Кашкадарья, на территории Узбекистана, Гильменд, Герируд, река, которая проходит по территории Афганистана. Вместе с тем, имеются ценные заметки о названии, под которым они были известны в то время и как они назывались в более ранних источниках. Названия относительно небольших водоемов были исследованы на основе источников в разделе гидронимов в восточной части Центральной Азии, гидронимов в Мавереннахре, гидронимов в Дешт-и Кипчаке, гидронимов на территории современного Афганистана.

Ключевые слова: топонимы, гидронимы, письменные источники, Средняя Азия, моря, озера, реки.

ҚАЗАҚСТАН ГЕОТАРИХИ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЗООТОПОНИМДЕР: ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ

Жанар ҚОҢЫРАТБАЕВА ¹ (ORCID ID: 0000-0002-2231-2684) ¹

*Аударма теориясы мен практикасы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: zhanarkon@mail.ru*

Аңдатпа. Мақала Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі зоотопонимдерді этнолингвистикалық аспект тұрғысынан қарастыруға арналады. Ондағы мақсат – «тіл – адам – мәдениет» үштігі қатынасын зерттейтін этнолингвистика ғылымының атау – нысан – белгі семантикалық үшбұрышын бірлікте қарастырудағы маңызын ашу, зоотопонимдердің этномәдени сипатын тану. Қазақ (түркі) тарихи топожүйесіндегі үй жануарлары атаулары қатысты және жабайы (тағы) аң-құс атаулары қатысты зоотопонимдердің белгілі бір мәдениет құндылығы екендігі экстралингвистикалық факторлардың үлесін саралай қарастыруда ашылады. Нәтижесінде тарихи зоотопонимдердің материалдық мәдениетпен қатар рухани мәдениеттің де маңызды бір бөлшегі екендігі сарапталады.

Түйін сөздер: топожүйе, геотарихи кеңістік, зоотопоним, этнолингвистика, уәж, материалдық мәдениет, рухани мәдениет, Қазақстан.

ZOOTOPONYMS IN THE GEOHISTORICAL SPACE OF KAZAKHSTAN: ETHNOLINGUISTIC ASPECT

Zhanar KONYRATBAEVA¹

*¹Department of Translation Theory and Practice
L.N. Gumilev Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: zhanarkon@mail.ru*

Abstract. The article is devoted to consideration of zootoponyms in the geohistorical space of Kazakhstan from the ethnolinguistic aspect. Its purpose is to reveal the importance of ethnolinguistics, which studies the relationship of the trinity of "language-person-culture", in considering the semantic triangle of name – object – sign in unity, to recognize the ethno-cultural character of zootoponyms by examining the motivational process. The fact that the zootoponyms related to the names of domestic animals and the names of wild birds in the Kazakh (Turkic) historical topography have a certain cultural value is revealed by considering the contribution of extralinguistic factors. As a result, it is analyzed that historical zootoponyms are an important part of spiritual culture as well as material culture.

Keywords: toponymic system, geohistorical space, zootoponyms, ethnolinguistics, motivation, material culture, spiritual culture, Kazakhstan.

Тарихи топожүйеге енетін әр атау әлемнің ұлттық бейнесін танытуымен ерекшеленеді. Ол – жекенің ісі емес, халықтың тұрмыс жағдайына, дүниетаным пайым-түсінігіне байланысты қалыптасатын ұжымдық білім. Топонимдер ғасырдан ғасыр асып, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жетіп отырады. Сондықтан әр топонимнің бойында тілге тән информативтік, кумулятивтік, когнитивтік, эстетикалық қызмет бірге жүреді. Тарихи топонимдер түрлі қызметті өз бойына сіңіре отырып, тұтас ұлттың рухани әрі материалдық құндылығын, саяси-тарихи шындығын, мәдени-философиялық болмысын, шаруашылық тынысын ашуда бай дереккөз міндетін атқарады.

Қандай да бір атаудың өзіндік аталу себебі болатыны секілді кез келген топонимнің жасалу, қойылу уәжі болады. Атаудың (топонимнің) уәжделу себебі халықтың жүріп өткен жолы мен тарихи-әлеуметтік тұрмысының куәсі іспеттес. Затқа не құбылысқа ат қою уәжі атау – нысан – белгі семантикалық үшбұрышы арқылы жүреді. «Яғни, ат қоюда (номинацияда) өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі әртүрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажыратқыш белгілер әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы: түр-түсі, қызметі, көлемі, басқа бір затқа қатыстылығы, т.б. әртүрлі ішкі және сыртқы қасиеттер» (Манкеева, 2008). Атау мен нысанның арасындағы байланыс түрлі экстралингвистикалық фактордың нәтижесінде қалыптасады. Бұл тұрғыдан алғанда, «тіл – адам – мәдениет» үштігі қатынасын зерттейтін этнолингвистика ғылымының атау – нысан – белгі семантикалық үшбұрышын бірлікте қарастыруда маңызы зор.

Этнолингвистика – тілді халықтың этногенезімен, материалдық және рухани мәдениетімен, күнделікті тұрмыс-тіршілігімен тығыз бірлікте қарауды мақсат ететін антропоезеттік парадигманың маңызды бағыты. «Ол тілдің қызметі мен дамуының халық мәдениеті мен психологиясына қатынасын, олардың бір-біріне әсерін зерттейді» (Қалиев, 2005).

Этнолингвистика ғылымының бастауы ХІХ ғасырда В. Гумбольдттің идеяларынан бастау алады. Ғалымның «сөздің ішкі формасы» концепциясында әртүрлі тілдердегі атаулар уәжінің ұлттық ерекшелігіне мән беріледі. Тілдің адамзаттың рухани дамуымен тығыз байланыстылығына және мәдениеттің әрбір прогресс, регресс кезеңінде ізін салып отыратындығына ерекше көңіл бөлінеді (Гумбольдт, 1984). В. Гумбольдттің идеясы әлемдік ғылымда Ф. Боас, Э. Сепир, Б. Уорф, А.А. Потебня, Н.И. Толстой, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде өз жалғасын тапты.

Қазақ ғылымында этнолингвистиканың теориялық негізі, зерттеу пәні, ғылыми бағыты, т.б. мәселелері Ә. Қайдардың (Қайдар, 1989), М.М. Копыленконың (Копыленко, 2010), Е. Жанпейсовтің (Жанпейсов, 1989), Ж. Манкееваның (Манкеева, 2008) еңбектерінде қарастырылады. Ал қазақ ономастика кеңістігінің этнолингвистикалық аспект тұрғысынан зерделенуі жайлы айтқанда, антропонимдер Т. Жанұзақтың (Жанұзақ, 2010), жалқы есімдердің этномәдени сипаты Ә. Қайдардың (Қайдар, 1989), Е. Керімбаевтың (Керімбаев, 1992), оңтүстік өңір топонимдері Г. Рысбергенованың (Рысбергенова, 2000), батыс өңірі топонимдері Ү. Ержанованың (Ержанова, 2016), орталық өңір топонимдері А. Жартыбаевтың (Жартыбаев, 1991), шығыс өңірі топонимдері Б. Бияровтың (Бияров, 2013) еңбектеріне арқау болғанын көрсетуге болады. Бұл зерттеулерден түйетін ой, «кез келген халықтың онимдер жүйесі ауқымды ақпараттық мәдени-тарихи әлеуетке ие, сондықтан оларды қоғамның мәдени тарихымен

байланыстыра отырып, ұлттық-мәдени типологиялық ерекшеліктерін анықтау оно-мастиканың негізгі бағыттарының біріне айналуы тиіс екендігі» (Қайдар, 1989).

Қазақстан геотарихи кеңістігінде халықтың мәдени-экономикалық, тұрмыстық келбетінен хабардар ететін топонимдердің кең қоры кездесетіні анық. Тарихи топонимдердің ілкіден бергіге дейінгі лексика-семантикалық қабатын қарастыруда бай эмпирикалық материалды зоотопонимдер береді. Көшпелі өмір салтын ұстанып, жаз жайлауда, қыс қыстауда мал шаруашылығын өмірінің философиялық, прагматикалық мәні еткен қазақ халқы табиғатпен етене жақын болғаны тарихтан белгілі. Бір дерек: «Оңтүстік Сібір, Орталық Азия, Байкал сырты, Моңғолия жерлерін мекендеген алтай тілді тайпалар қола дәуірінің өзінде-ақ мал шаруашылығымен айналыса бастаған» (История Центральной Азии, 2017). Адам мен табиғат, адам мен тіршілік, адам мен жан-жануар арасындағы ғасырлар бойғы байланыс ата-баба жерінің географиялық нысандарында көрініс тауып отырған.

Қазақ (түркі) тарихи топожүйесінде зоотопонимдердің, негізінен, үй жануарлары атаулары (төрт түлік мал); жабайы (тағы) аң-құс атаулары қатысты тақырыптық топтары сақталған. Тарих бойындағы зоотопонимдердің құрамында жылқы, ат, жабайы, тайлақ, байтал, торпақ, теке, қой, қозы, марқа, ешкі, бөрі, теке, бура, атан, азғыр, ит, күшік, құмай, тай, айғыр, бұзау, сиыр, түйе, бұғы, марал, бөкен, түлкі, қасқыр, аю, құндыз, құлан, есек, мәстек, бұлбұл, жапалақ, қарсақ, сауысқан, тышқан, шаян, шүрегей, шыбын, шағала, шортан, балық, балапан, бүркіт, сұңқар, қарақұс, торғай, т.б. атаулар кездеседі. Олардың номинациялану уәжі әр қилы кезеңде әртүрлі экстралингвистикалық фактор арқылы қалыптасқан. Көненің көзіндей сақталған ол зоотопонимдерді этнолингвистикалық қырынан қарастыру мол мағлұмат береді. Зоонимнің зоотопонимге айналу уәжі неде, геотарихи кеңістіктегі зоотопонимнің пайда болуы оның сол мекенде көптігімен ғана өлшене ме, зоотопоним ретінде танылып жүрген онимнің семалық өрісі неге барып тіреледі? деген сыңайлы сұрақтардың шешімін іздестіруде этнолингвистиканың септігі зор.

Топожүйе тарихтың ұзақ сонарында қалыптасып, халықпен бірге өмір сүретіндіктен, өзі қалыптасқан жердің, елдің терең тамырлы мәдениетінен сипат береді. «Географиялық атаулар тарихи шындықты танытатын белгілі бір белгіге сүйене отырып, атау берудің мағыналы үдерісі нәтижесінде пайда болады. Олар – өткен тарихтың маңызды, шынайы айнасы» (Мурзаев, 1974). Қазақ тарихи зоотопонимдерінің үй жануарлары атауынан жасалғаны болсын, жабайы аң-құс атауынан жасалғаны болсын, оларға ат қойып, айдар тағылуына тарихи-мәдени түрлі құндылықтар уәж болғаны анық. Атап айтқанда, зоотопонимдер уәждеуінің түрлі себебін көруге болады: геоньсанның түрін, түсін, көлемін, өлшемін, ішкі/сыртқы қасиетін, сырын, сипатын және т.б. таңбалаудан туған. Олардың ішінде «айғыр, нар, бұқа, бура, өгіз атаулары – биік, үлкен, көлемді нысандарды, тай, байтал, бота, бұзау – кіші, көлемсіз нысандарды таңбалаған» (Бияров, 2012).

Үй жануарлары атауларына қатысты зоотопонимдер

Қазақ халқы жануарларды қолға ертеден үйреткен. «Тас қорғандардан табылған мал сүйектеріне қарап, ең алдымен жылқы мен қойдың қолға үйренгенін көреміз» (История Центральной Азии, 2017). Ерте дәуірде (сақ дәуірінде) мал шаруашылығының көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы түрі болған. «Көшпелі түрі егіншілікпен айналысуға қолайсыз жартылай шөлейт аймақтарда дамыған. Мұнда сақтар жылқы, қой, түйе өсірген. Олар киізбен жабылған арбаларда өмір сүріп, жазда сол-

түстікке, қыста оңтүстікке көшіп-қонып отырған (История Центральной Азии, 2017). «Көшпелі мал шаруашылығының қалыптасуы табиғи ортаның өзгеруіне, сондай-ақ демографиялық өсуге айтарлықтай ықпал еткен. Ерте көшпелілердің шаруашылығы климат жағдайына тікелей тәуелді болған. Мал шаруашылығы көшпелі жұрттың тұрмысын ілгерілетуге көмектескен. Тайпалар өмір сүруге икемдірек келді, бұл олардың дала кеңістігін игеруге септесті. Малмен айналысу артық өнім (ет, сүт, жүн, тері) алуға мүмкіндік бергендіктен, шаруашылықтың өнімділігі де арта түсті» (История Центральной Азии, 2017). Мал шаруашылығын өмірінің материалдық негізі еткен қазақ халқы өзі көшіп-қонған жердің, өлкенің ландшафттық жағдайын терең танып қабылдай алған, өмір соған үйреткен.

Көшпелі өмір салты ілкі заманнан шаруашылықтың көзі болғандықтан, тіліміздің лексикалық қоры үй жануары атаулары қатысты лексикон, ономастикондармен байи түскені анық. Бұл турасында Т. Жанұзақ былай дейді: «Жекелеген халықтың, ономастиканың пайда болуы мен дамуында шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық, т.б. факторлар белгілі бір орын алады. Мысалы, антропонимдер мен топонимдер жүйесінде, түрік халықтарында үй жануарларының атынан жасалған атаулардың көптеп кездесуі – халықтың бар өмірінің сол мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандығын көрсетеді» (Жанұзақ, 2010). Геонысанның көлемін, түрін, түсін, аумағын сипаттауда түр-түс атаулары (колоративті лексика) аса белсенділік танытады. «Бұл, біздің ойымызша, көшпелілердің өздерін қоршаған ортаның, физика-географиялық нысанның шынайы көрінісін визуалды түрде айрықша қабылдай алуымен түсіндіріледі» (Қайдар, 1989). Қазақстан зоотопонимдерінің бойында ақ, қара, ала, көк, қоңыр, қызыл, сары, боз, жирен, бурыл, кер, қу, құба, құла, қасқа секілді түстер, реңктер кездеседі. Түр-түс атаулары қатысты зоотопонимдердің дені, негізінен, екі құрамды (Ақатан, Ақмал, Алаайғыр, Бозбие, Көкбайтал, Қарақой, Қарабұзау, Қарабұқа, Қараешкі, Күреңбие, Қоңырбұқа, Құлаайғыр, Қызылсиыр, Кержабағы, Жиренайғыр, т.б.), арагидік көп құрамды (Жиренбайталқуыс, Ақтүйесор, Алаайғырсай, Алаатқашар, Аққошқарадыр, Көкбиесай, Көкөгізқұлаған, Сарыатсүрінген, т.б.) болып келеді. Сырт қарағанда әлемнің ұлттық бейнесін танытуда бұл қатардағы зоотопонимдер өзінің көркем, айқын түстік мәнінде көрініс тапқандай көрінгенімен, ішкі мазмұнына үңілгенде, көптеген атаудың сыры тым әріде жатқандығы байқалады.

Түр-түс атауымен келетін зоотопонимдер денотаттық (номинативтік) мағынасымен қатар коннотаттық (ахроматикалық) өрісте де белсенді дамыған. Көшпелі өмір жағдаятында әр түстің өз атқарар рөлі болғаны аян, сол себепті мал шаруашылығының қызу тірлігі бойында ат қоюда түр-түс өзінің бастапқы түстік мәнінен де басқа әр қилы кумулятивтік қызмет атқарған. Зоотопонимдердің этномәдени сипатын ашуда олардың шығу төркініне барудың маңызы зор. Себебі тілдің лексика-семантикалық қабатындағы бір таңбаның бірнеше мағыналық өрісте дамығанын көреміз. Мысалы, бір ғана қара колоративін алайық. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде қара лексемасының 20-ға жуық мағынасы кездеседі. Бастапқы түстік мағынасынан бөлек, қарайған нәрсе, анық емес; нобай, пошым, түр, жоба; аумақ, көлем, мөлшер, шама; киелі, қасиетті; серік, сүйеу, тірек; арам, қараниет; теріс, қисық; халық, бұқара, қараша; терең, тұңғыық; қалың, ну; қайрат, күшті; көп, қаптаған; қимыл және т.б. мағыналары бар (ҚӘТС, 2011). Қара колоративінің Қазақстан географиялық картасында аталған мағыналарының көбісі сақталғаны әрі барынша кумулятивтік қызмет атқаратыны анық. Халықтың этномәдени болмысын танытуда қара колоративімен келетін зоотопонимдердің қазақ жерінің қай өңірінен де кездестіруге болады. Оның ішінде геонысанның түсін түстеуде (Қараешкі, қыстау, Ақтөбе обл., Шалқар ауд., Қарасуыр, шатқал атауы, Қарағанды обл., Ұлытау ауд., жайлау, ШҚО, Катонқарағай ауд.),

ірі-ұсақ көлемін сипаттауда (Қарақошқар, қыстау, Жамбыл обл., Меркі ауд., Қараатан (қоныс, Алматы обл., Балқаш ауд.), тереңдігін, таяздығын көрсетуде (Қарабұқа, өзен, Ақмола обл., Қарақой, өзен, Ақтөбе обл., Ырғыз ауд.), өлшемін, мөлшерін, көптігін таңбалауда (Қарабұзау, елдімекен, Павлодар обл., Ақтоғай ауд., Қараайғыр, қыстау, Атырау обл., Құрманғазы ауд.) және т.б. қалыптасып орныққан.

Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі зоотопонимдердің этномәдени сипаты өзге де колоративті лексика арқылы ашылады. Ақбайтал, Аққойлы, Алаатөлген, Алабие, Алаатөлген, Алабие, Бозат, Қоңырбұзау, Көкалабие, Көкбайтал, Көкбиеөлген, Күреңайғыр, Қызылат, Шабдар ат, Шұбарбие, Торыбиеөлген, Сарыатсойған, Сарыбайтал, Сарыбие, Саралаайғыр, Сары жабағы және т.б. зоотопонимдердің уәжделуі «тіл – адам – мәдениет» үштігінің терең тамырын танытары сөзсіз.

Әдетте зоотопонимдер этнолингвистикалық аспектіде материалдық мәдениет бөлшегі ретінде қарастырылады. Әйтсе де Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі бай қабатты зоотопонимдерді әрі материалдық, әрі рухани мәдениеттің құнды бөлігі деуге болады. Бұл мәселеде А.К. Байбуриннің пайымын келтіретін Ә. Қайдар мен Е. Керімбаевтың пікіріне толық қосылуға болады: «А.К. Байбурин атап өткендей, «материалдық» және «рухани» мәдениеттерге бөлу абсолютті емес. Өйткені материалдық мәдениет элементтерінің арасында аралық нысандар (квазисемиотикалық құбылыстар) болады. Ол аралық нысандар белгілі бір семиотикалық жүйеге кіргенде (мысалы, әдеп, ғұрып) белгі ретінде танылады да, ал жүйеден шыққанда зат боп саналады» (Қайдар, 1989). Автор мұндай элементтердің материалдық мәдениет нысанына емес, табиғи ортаның физика-географиялық нысандарына, оның ішінде орографиялық нысандарға (тау, төбе, шатқал, үңгір) қатысты болып келетінін көрсетеді (Қайдар, 1989). Демек, тарих бойында қазақ халқы мал, аң, ирригация кәсібін материалдық мәдениетпен қатар рухани дүние ретінде де қабылдап, дамыта алған. Себебі материалдық мәдениет те, рухани мәдениет те – адам санасы мен білімінің жылдар бойғы жемісі.

Материалдық әрі рухани мәдениеттің қатар жүргені зоотопонимдердің этномәдени сипатын интерпретациялауда анық аңғарылады. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ зоотопонимдерінің аталу уәжінде топонимдік аңыздардың рөлі басым. Топонимдік аңыздардың бойында халықтың биік парасаты мен өмір сүру прагматикасы астасып жатқаны сөзсіз. Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі Ешкіөлмес, Ешкіқырған, Итқырған, Итемген, Айғырұшқан, Бұзаужығылған, Бұзауқырған, Бұзаусойған, Биесойған, Ботажеген, Ботатуған, Жылқыалған, Жылқыөлген, Марқакөл, Тайжүзген, Тайсойған, Тайатқан, Торыбиеөлген, Сары серке, Сиырқырылған, Сиырөлген, Сиырсалған, т.б. үй жануарлары қатысты зоотопонимдер белгілі бір аңыз-әңгіме желісінде географиялық нысанның атауын таққан. Атаудың дені оқиға, аңыз түрінде қалыптасқандықтан болуы керек, олардың номинациялануына өткен шақтық қимыл, іс-әрекет етістіктері (өлмес, қырған, өлген, қырылған, сойған, атқан, жығылған, емген, жүзген, т.б.) белсенді қатысқан. Қимыл етістігінің зоотопонимдер бойында белсенділік танытуы тілдің кумулятивтік қызметімен байланысты деуге болады. Бір ғана мысал, Ешкіөлмес орониміне (Сарыарқаның орталық бөлігіндегі тау, Сілеті өзенінің орта ағысының оң жағасында) қатысты топонимдік аңызды интерпретацияласақ: «Таудың етегіндегі қыстақты бір бай мекендепті. Бір жылы қыс қатты болып, малдарына шөп тауып беруге мүмкіндік болмаған жұт болыпты. Осы жұтта бай да малынан айрылатын болған соң қолындағы ұсақ малдарын далаға айдап жібереді. Күн жылына есеңгіреген ел шөп тамырын қазуға кіріскенде, жайылып жүрген ешкілерге кезігеді. Ешкілер шөлдеп, аман-есен лақтарымен бірге жайылып жүреді. Оларды енінен әлгі байдікі екенін таниды. Содан тау «Ешкіөлмес» тауы деп аталады» (Бабалар сөзі, 2011). Аңыздың мұн-

дағы негізгі қызметі, біріншіден, өткен тарих жолындағы оқиғаны ұмытпай, үлгі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу болса, екіншіден, топонимнің уәжделу себебін белгілеу арқылы ашу деуге болады. Сондықтан топонимдік аңыздар арқылы бүгінге жеткен зоотопонимдердің бойында әлемнің ұлттық бейнесі көрініс тауып отырады дей аламыз.

Зоотопонимдер ономастиканың ерекше саласы – зоонимдерден жасалады. Ғылымда зоонимдер іштей екіге бөліп қаралады: «1) жануарлардың түрін ажырату үшін қолданылатын жалпы есімдер; 2) әр түрдің ішіндегі нақты жануарға қойылатын ат, лақап ат» (Бияров, 2013). Зоотопонимдердің жасалуында зоонимдердің бірінші түрі белсенді қатысады. «Себебі жануарлардың түрін ажырататын сөздер, басқа атау-сөздер сияқты, ерте пайда болған, ал меншігіндегі малға ажырату, шақыру мақсатымен қойылатын жалпы есімдер көп кейін қалыптасқан деуге болады. Алайда оларды топоним жасауға мүлдем қатыспайды деген ұғым тумады, сирек болса да зоотопонимдер құрамына енеді: Сарыатсүрінген, Көкөгізқұлаған, т.б.» (Бияров, 2013). Демек, зоонимнен зоотопонимнің жасалуына түрлі экстралингвистикалық фактордың ықпалы болады. Белгілі бір жануардың бір жерде көптеп мекендеп, зоотопонимнің қалыптасуына уәж болуына бір ғана Текес (өзен, Алматы обл., Райымбек ауд.) атауын мысалға келтірсек. Текес гидрониміне қатысты пікір алуандығы орын алады. Ә. Әбдірахмановтың пікірінше, «гидроним екі элементтен құрылған: теке + с. Теке түркі тілдерінде және қалмақ тілінде (тек) «козел – производитель» дегенді білдіреді (А.М. Щербак. Названия домашних и диких животных). Атаудың екінші бөлімі -с түркі-моңғол тілдеріндегі көптілікті білдіретін көне жұрнақ (Г.И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание). Бақанас, Келес, Талас гидронимдері осы үлгімен жасалған. Теке + с (текелер) осы тауда теке (таутеке, тау ешкі) көп екенін білдіреді» (Әбдірахманов, 1975). Т. Жанұзақ та Текес топонимінің бойындағы -с қосымшасын көптік жалғауы деп табады: «Қазақ этнонимдері мен топонимдерінің көптік көрсеткіштері моңғол, тұңғыс-маньчжур, кавказ тілдерінің көптік көрсеткіштерімен генетикалық байланыста. Бұл олардың пішіні мен мазмұнының сәйкес келуінен көрінеді. Көптік жалғаудың мұндай көрсеткіштері: т/д, с/з, мысалы, дулат, маңғыт, байыс, соғат (этнонимдер), Дарат, Арқат, Дегерес, Текес (топонимдер); -қ (-ақ, -ек, -қ), мысалы, Созақ, Қимақ, Құмық, Қыпшақ» (Жанұзақ, 2008). Ал Е. Қойшыбаев: «Теке және -ес қосымшасын жалғау арқылы жасалған атау. Ас, ес қосымшаларын угор тіліндегі «су» мағынасына жатқызу біраз орын алған, бірақ ол терең талдауды керек етеді» деп топшылайды (Қойшыбаев, 1985). Г. Қоңқашпаев Текебұлақ, Текекөл, Текелі, Текелітау, Текесу топонимдерінің құрамындағы теке элементін «ешкі» мағынасынан шығарады (Конкашпаев, 1963). Аталмыш көзқарастарды саралай келгенде, Текес гидронимі теке «ешкі» және -с көптікті білдіретін қосымша арқылы қалыптасқан атау деген пікірге тоқтауға болады. Өйткені өзен Теріскей Алатау жотасын бойлай ағады. Яғни, таулы аймақта мал түрі (ешкі, теке) көп кездеседі. Ал -с элементінің түркі тілдерінде -лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер қосымшаларымен қатар көптік категориясының жұрнағы ретінде ілкіден орныққаны белгілі. Гидронимнің уәжделуіне зоонимнің бірінші түрі ықпал еткен. Мұндай этимологиялық сараптау бір зоотопонимнің уәжделу үдерісін қарастыра отырып, қазақ топонимдерінің этномәдени бейнесін ашуға үлес қосары анық.

Жабайы (тағы) аң-құс атауларына қатысты зоотопонимдер

Топонимдердің құрамындағы жабайы (тағы) аң-құс атаулары Қазақстанның геотарихи кеңістігінде аңдардың кей түрінің кең тарағанын, олардың аңшылық өмір үшін маңызы зор болғанын байқатады. Ол турасында Қазақстан жануарлар әлемін зерттеген зоогеограф А.Н. Формозов былай дейді: «Қазақстанның географиялық қар-

тасындағы өзен, көл, елдімекен атаулары әртүрлі жабайы аң атауларымен байланысты қойылған. Бұл жайт жабайы фаунаның ел ландшафты өмірінде аса маңызды рөл атқарғандығын көрсетеді... Құстар мен жабайы аңдардың кейбір түрлері қазақ халқының физикалық әрі моральдық қасиеттерін шыңдауда аңшылыққа пайдаланылған» (Формозов, 2010). Бұл іспеттес ақпарды мына тарихи деректерден де табамыз: «IX ғасырда әл-Якуби Түркістан өлкесінің көшпелі түркілер туралы «олар көбіне аң етін жейді» [МИИТ-1: 150]. Араб тарихшысы ат-Табаридың дерегі бойынша, түргеш қағаны Әбу Музахимнің «ешкімді жолатпайтын, ешкімге аң аулатпайтын шабындықтары мен таулары болған» (Волин, 1960: 76). Белгіленген аумақта құландарды аулайтын қорық болған сыңайлы. Орта Азияны жаулап алғаннан кейін Шыңғысхан ұлы Жошыға «ең алдымен жабайы есектерді аулап көңіл көтеру үшін» шабарман жібереді [МИИТ-1: 150] (Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов, 2014). Деректер аңшылықтың түркілер өмірінде айрықша рөл атқарғанын танытады.

Аңшылық, саятшылық, күнкөріс тіршілік есебінен туған жабайы аң-құс атауларының көнелігі әріде жатыр. «Ежелде терісі бағалы аңдар Қазақстанның байырғы халқын көрші елдермен айырбас үшін мал шаруашылығы өнімдері мен жүніне бағалы қоспамен алмастырылып отырған» (Формозов, 2010). Қазақстан геотарихи кеңістігінде құлан, өгіз, жылан, бүркіт, қарға, түлкі, шағала, қабан, қасқыр, қарсақ, т.б. зоонимдерден жасалған бір құрамды (Қасқыр, Азғыр, Жәйрем, Құмай, Құлжа, Шажы, Мәстек, т.б.) екі құрамды (Төрт өгіз, Бөрілі, Борсықағаш, Жыланды, Қасқырлы, Қоңырқасқыр, Түлкіалған, Түлкішықпас, Шағалалы, Шошқалы, т.б.), көп құрамды (Қасқыр қамаған, Боталы түйе тас, Үкі атқан, Тұйғынтүскен, т.б.) зоотопонимдер қатары баршылық. Халықтың материалдық әрі рухани мәдениетінің өзегін меңзейтін ол топонимдердің қойылу, аталу уәжі турасында сан түрлі пікір, тұжырым, ойлар орын алады.

Соның бірі – Құлан атауы, VII–XII ғасырлардағы ортағасырлық көне елдімекен орны болған, сонымен қатар өзен, тау атауы ретінде де ежелден орын тепкен. Көне Тараздан Баласағұнға бет алған керуен жолы мен одан әрі қарай шығатын Ұлы Жібек жолы бойындағы қала болған. Түсіндірме сөздіктерде екі түрлі мағынасы тіркелген: «1. Үйір-үйір болып жүретін жабайы жылқы; 2. Тайтұяқтылар отряды, жылқы тұқымдасына жататын түсі сарғыштау, жотасында қара қошқыл жолағы бар, құйрығының ұшы қара жабайы жылқы» (ҚӘТС, 2011). М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде құлан – «жабайы есек» мағынасында берілген (Қашқари, 1997).

Қазақстан географиялық картасында Құлан зоонимінен жасалған зоотопонимдердің қатары біршама: Құлан – елдімекен, Жезқазған обл., Жамбыл ауд.; өзен, Түркістан обл., Арыс ауд.; елдімекен, Түркістан обл., Түлкібас ауд. (аңның көптігіне байланысты қойылған атау), Құланды – түбек, Қызылорда обл., Арал ауд., Құлансаз – тау, Алматы обл. (нысанның жайылып жүрген құландарға ұқсас келетін ірі тастардан тұруымен байланысты), Құлантөбе – тау, Алматы обл., Балқаш ауд. (аңның көптігіне байланысты) және т.б. Байқалатынындай, құланның ізі Қазақстан геотарихи кеңістігінің көптеген жерінде сақталған. «Жабайы жылқы – құландар Қазақстан аймақтарында жақынға дейін тіршілік еткен, ол халықтың бірден-бір аң аулау нысаны болған, еті өте дәмді, емдік тағам саналған, ал терісі шаруашылықта таптырмас құрал ретінде қолданылған» (Формозов, 2010). Ілкі заманнан бергіге дейін көшпелі халықтың аң шаруашылығының негізгі көзінің бірі – құлан атауының топожүйеде номинациялану жиілігі де сол себепті деуге болады.

Құлан негізді зоотопонимдердің уәжделуіне белгілі бір әлеуметтік жағдайлар да себеп болған. Мысалы, Құланкетпес (Жамбыл обл., Мойынқұм ауд.) және Құланөтпес (Қарағанды обл., Нұра ауд.) өзендерінің атауы судың, өзеннің тереңдігін, яғни өзеннен, судан өтудің қиындығын сипаттаудан туған. Мұндай зоотопонимдер Еуразияның тұтас түркі жұртында кең тараған деуге болады. Бұл жөнінде зерттеулерде мынадай нақты дерек келтіріледі: «Мысалы, әзірбайжандар, алтайлықтар мен қазақтар өзенге ат қоярда оны адамдар мен малдарды тасымалдау мүмкіндігіне қарай атаған. Әзірбайжандықтар «қарақұйрықтар өте алмайтын» өзенді Джейран кечмес деп атаған; Алтай тұрғындары аюлар алқабынан өтудің қиындығын ескере отырып, оны Айу-Кечпес (аюлар еңсере алмайтын) деп атаған, ал қазақтар өтуі қиын өзенді Құланөтпес (құландар еңсермейтін) деп атаған (Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов, 2014). Бұндай географиялық атауларға түркі топонимикалық әлемі өте бай.

Жабайы аң-құс атаулары қатысты зоотопонимдердің құрамында түркілік негізбен қатар моңғол тілі элементтерінің де біршама көрініс табатынын атап өткен жөн. Бұл үдерістің тарих бедеріндегі түркі-моңғол байланысының себебінен екені түсінікті. Топонимикада моңғол тілінен енген атаулар екіге жіктеліп қаралады: «а) түркі-моңғол тіл бірлестігі заманындағы жасалған атаулар; б) XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейін енген атаулар» (Әбдірахманов, 1975). Моңғол тілі элементінен жасалған зоотопонимдердің қатарынан мына атауларды келтіруге болады: Тарбағатай (ШҚО-дағы аудан атауы) – моңғолша тарва/ға/н – суыр, -тай – қазақша -ты/ті, -ды/ді, -лы/лі қосымшасын білдіреді, сонда суырлы жер. Маңғышлақ/Маңғыстау (облыс атауы) – моңғолша мангас – жалмауыз, жыртқыш аң, -лақ – -ты/ті, -ды/ді, -лы/лі жұрнақтарының көне формасы, сонда жыртқыш аң кездесетін орын. Сол секілді Арғанаты (Қарағанды облысындағы тау атауы) – моңғолша арғал – арқар, тау ешкі, -ты/ті, -ды/ді, -лы/лі қосымша, сонда арқарлы жер. Қандағатай (ШҚО-дағы тау атауы) – моңғолша кандагай – бұғы, -тай – қазақша -ты/ті, -ды/ді, -лы/лі қосымшасын білдіреді, сонда бұғылы жер және т.б. Бұдан шығатын қорытынды, халықтар арасындағы тарихи-саяси қарым-қатынас тарих тезінен өтсе де, олардың жүріп өткен іздері тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратын өміршең құбылыс боп қала береді.

Үй жануарлары атаулары секілді жабайы аң-құс атаулары қатысты зоотопонимдердің құрамында да колоративті лексиканың өзіндік орны болғаны байқалады. Дала тағысы атауымен келетін географиялық нысан бойындағы түр-түс әрі денотаттық (номинативтік), әрі коннотаттық (ахроматикалық) мәнге ие. Соның ішінде түр-түс негізгі түп мағынасынан (түстік) бөлек жан-жануар (тағы) мағынасын да білдіреді екен: «Қоңыр» сөзінің тағы бір мағынасы моңғол қазақтарына қатысты мағлұмат береді. Олар арқар, құлжа, тау ешкі, тау теке сияқты жануарларды «киелі» санап, көкте қамқоршысы болған деп таныған. Сондықтан да оларды «қоңыр» деп атаған. Тау ешкі, арқар, марал мекендейтін таулы және орманды аймақтарда кездесетін «қоңыр» сыңары топонимге негіз бола алады деп ойлаймыз» (Мадиева, 2008). Бұл түркі-моңғол қарым-қатынасының ұзақ уақыт үдерісінде тілдер тоғысуы нәтижесінің бір көрінісі болуы ықтимал.

Әлемнің тілдік бейнесінде түр-түстің негізгі түрлерінен өзге де әртүрлі реңкке бай екені анық. Олардың қатарында қасқа реңкінің топонимжасам үлгісі ретінде қызмет атқаратыны байқалады. Мысалы тарихи зоотопоним Қасқаөгізді (елдімекен, Алматы обл., Жамбыл ауд.) келтірсек. Ол – көне атаудың бірі. Топонимнің қалыптасу төркіні турасында түрлі пікір кездеседі. Т. Жанұзақ топонимнің этимологиясын былай ашады: «Бұл көне атау ертеде осы жерде өзен болғанын мегзейді. Өйткені түркі тілдері топонимдерінің құрамында келетін каска/кашка сөздері географиялық термин болып қалыптаса келе, «ешбір өсімдік

өспейтін, тақыр, таудағы таз жер» деген мән иеленсе, гидронимдік (өзен) атауларда «таза, мөлдір, тұнық, алыстан қарағанда жарқырап жатқан» деген мағынаны береді. Ал атаудың екінші сыңарындағы өгіз сөзі түркі тілдерінде -оғуз, -огуз, -окуз тұлғаларында айтылып, «өзен», «су» мағыналарында қолданылған. Оны көне түркі тілдеріндегі oguz – «өзен» сөзі және осы сөз арқылы жасалған жер-су аттары толық дәлелдейді. Ogup oguz – «бұлақ», «өзен», taluj oguz – «мұхит-теңіз» (ДТС, 1969: 382). XI ғасырда Махмұд Қашқари сөздігінде: қара құс укуз, үрүң қас укуз – «қара нефрит сайындағы өзен», «ақ нефрит шығатын жердегі өзен» Демек, Қасқаөгіз атауы «алыстан жарқырап ағып жатқан тұнық, таза өзен» (Жанұзақ, 2010). Топонимнің шығу төркінін басқаша қарайтын пікірлер де кездеседі. Г. Қосымованың зерттеуінше, «көне түркі тілінде «огуз» сөзі екі түрлі мағынада жұмсалған омоним сөз болған: бірі – «өзен» деген мәнді, екіншісі – «өгіз» деген қазіргі күнге дейін қолданылып жүрген мағынаны берген. «Қасқаөгіз» атауының құрамындағы өгіз (ögüz) осы тура мағынасында жұмсалып тұр. Ал атаудың бастапқы компоненті «қашға/qaşxa» сөзі – көне түркі тіліндегі «жануардың маңдайындағы ақ белгі-жұлдызша» дегенді білдіреді. Мұндай белгідегі жануардың болғанын «Көне түркі сөздігінен» де біле аламыз (ДТС, 431). Олай болса, «Қасқаөгіз» атауы осы мекенде өте ерте дәуірде маңдайында жұлдызша тәрізді ақ белгісі бар өгіздің болғандығын көрсетеді (Қосымова, 2019). Егер өгіз сөзінің көне түркі тілінде екі түрлі мән білдіргенін ескеріп, алға тартсақ, Қасқаөгіз зоотопонимінің жасалуына «жолақ, ақ белгі» ұғымы мен «тағы, жабайы жануар» ұғымын танытудан туған номинативтік мағынасы ұйытқы болған деуге болады.

Қорытынды

Қазақстан геотарихи кеңістігіндегі зоотопонимдердің этномәдени сипатын зерделей қарағанда, қазақ жер-суының, дала, қыратының ұлттың бай тарихымен, мәдениетімен астасып жатқандығын танимыз. Жаз жайлау, қыс қыстау, күз күзеуде мал, аң, ирригация шаруашылығымен айналыса отырып, Табиғат-Ана болмысымен сырласып күн кешкен қазақ халқы тілде жан-жануар әлемінің тұтас энциклопедиясын жасап үлгерген. Тарихи зоотопонимдердің бойында сол себепті де материалдық мәдениет пен рухани мәдениет құндылықтары бірге қалыптасып, бірге дамып отырған деп түюге болады.

Деректер:

- Әбдірахманов, А. (1975). Топонимика және этимология. Алматы, Ғылым.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық (2011). Астана, Фолиант. Т. 80.
- Бияров, Б. (2013). Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана.
- Гумбольдт, В. (1984). Избранные труды по языкознанию. Москва, Прогресс.
- Ержанова, Ү. (2016). Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі. Орал, М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО.
- Жанпеисов, Е. (1989). Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, Наука.
- Жанұзақ, Т. (2008). Қазақ ономастикасы. Павлодар, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.
- Жанұзақ, Т. (2010). Тарихи жер-су атауларының түптөркіні. Алматы, Сөздік-словарь.
- Жартыбаев, А. (1991). Состав и структура топонимов Карагандинской области. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата наук. Алма-Ата.
- История Центральной Азии, (2017). Алматы, Қазақ университеті.
- Керимбаев, Е. (1992). Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора наук. Алматы.
- Конкашпаев, Г. (1963). Словарь казахских географических названий. Алматы, Изд. Акад. наук КазССР.
- Копыленко, М. (2010). Избранные труды по языкознанию. Алматы, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова. Т. 2.
- Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов, (2014). Алматы.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, (2011). 9-том. Алматы.
- Қалиев, Ғ. (2005). Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Сөздік-Словарь.
- Қашқари, М. (1997). Түрік сөздігі. Алматы, Хант. Т. 1.
- Қосымова, Г. (2019). Тарихи атаулардың этимологиясы (жер-су атаулары мен тайпа аттары). Алматы, Эпиграф.
- Қойшыбаев, Е. (1985). Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы, Мектеп.
- Мадиева, Г., Сапашев, О., Бияров, Б., Алимхан, А., Смаилова, А. (2008). Топонимическое пространство Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск, Рекламный дайджест.
- Манкеева, Ж. (2008). Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы, Жібек жолы.
- Мурзаев, Э. (1974). Очерки топонимики. Москва, Мысль.
- Рысбергенова, К. (2000). Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. Алматы, Ғылым.
- Формозов, А. (2010). Животный мир Казахстана. Москва, Издательство ЛКИ.

ЗООТОПОНИМЫ В ГЕОИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА: ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жанар КОНЫРАТБАЕВА¹

*¹Кафедра теории и практики перевода
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: zhanarkon@mail.ru*

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению зоотопонимов в геоисторическом пространстве Казахстана в этнолингвистическом аспекте. Цель – раскрыть значение этнолингвистики, изучающей взаимосвязь триединства «язык – человек – культура», в рассмотрении семантического треугольника имя – объект – знак в единстве, распознать этнокультурный характер зоотопонимов путем изучения мотивационного процесса. Тот факт, что зоотопонимы, связанные с названиями домашних животных и названиями диких птиц в казахской (тюркской) исторической топографии, имеют определенную культурную ценность, выявляется путем рассмотрения вклада экстралингвистических факторов. В результате анализируется, что исторические зоотопонимы являются важной частью как духовной, так и материальной культуры.

Ключевые слова: топонимическая система, геоисторическое пространство, зоотопонимы, этнолингвистика, мотивация, материальная культура, духовная культура, Казахстан.

**ВОСТОЧНЫЙ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РЕШЕНИЯ
«ДЖУНГАРСКОГО ВОПРОСА» В 1750–1760 ГГ.
(НА ПРИМЕРЕ ТАРБАГАТАЯ)**

Еркін БАЙДАРОВ ¹ (ORCID ID: 0000-0002-6826-717X)

¹*Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова*

Алматы, Казахстан

e-mail: erkin_u.68@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются исторические события, протекавшие на территории Восточного Казахстана (Тарбагатай) в период 1750–1760 гг., когда в процессе разгрома Джунгарского ханства Цинской империей на освобожденные земли возвращаются казахские племена. С этого времени Тарбагатай вновь становится зоной кочевания казахских номадов по обе стороны границ. Решение «Джунгарского вопроса» Российской и Цинской империями с одной стороны и Казахским ханством с другой, создало благоприятный контекст для внешней политики казахских правителей с Пекином, а также их активного участия в политической жизни «последней кочевой империи».

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Тарбагатай, казахи, джунгары, Цинская империя, Российская империя, Урджар, Синьцзян.

**EASTERN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE SOLUTION
OF THE «DZUNGAR QUESTION» IN 1750–1760s
(ON THE EXAMPLE OF TARBAGATAY)**

Erkin BAYDAROV¹

¹*R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies*

Almaty, Kazakhstan

e-mail: erkin_u.68@mail.ru

Abstract: The article examines the historical events that took place on the territory of Eastern Kazakhstan (Tarbagatay) in the period between 1750 and 1760, when, in the process of the defeat of the Dzungar Khanate by the Qing Empire, Kazakh tribes returned to the liberated lands. From this time on, Tarbagatay again became a zone of nomadism for Kazakh nomads on both sides of the border. The solution of the «Dzungar issue» by the Russian and Qing empires on the one hand and the Kazakh Khanate on the other created a favorable context for the foreign policy of the Kazakh rulers with Beijing, as well as their active participation in the political life of the «last nomadic empire».

Keywords: Eastern Kazakhstan, Tarbagatay, Kazakhs, Dzungars, Qing Empire, Russian Empire, Urjar, Xinjiang.

Восточный Казахстан (Тарбагатай) в XVII-XVIII вв.

Восточный Казахстан (как и северо-восточная и юго-восточная часть) в XVII–XVIII вв. находился под властью Джунгарского ханства (1635–1758). Одним из исторических свидетельств джунгарского присутствия на территории Восточного Казахстана в XVII–XVIII вв. служит обнаруженная в 2013 году в горах Доланкара (отрог Тарбагатая) на 20-метровой высоте надписи известной буддистской мантры – «Ом Мани Падме Хум» на санскрите (санскр. ॐ मणि पद्मे हूँ / «О, жемчужина, сияющая в цветке лотоса!»), предположительно сделанной в XVII веке¹ (Рис. 1). Данная мантра, впервые упоминаемая в тексте Карандавьюха-сутра, означает – «Вселенная дарует процветание и изобилие мне, принимающему их с открытым сердцем», являясь по сути сжатой формой всех буддийских учений (Studholme, 2002:67, 72).

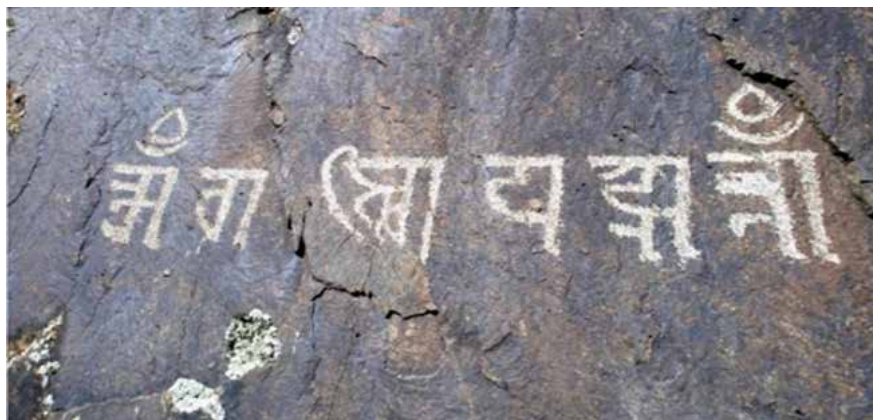

Рис. 1. Буддистская мантра – «Ом Мани Падме Хум» в горах Доланкара

В 1755–1758 гг. в период разгрома Джунгарского ханства Цинской империей Восточный Казахстан (в особенности район Тарбагатай) оказался в центре внимания Пекина, так и ставки казахских правителей. Если в Пекине рассматривался вопрос возможности включения земель Восточного Казахстана в состав империи, то для казахских правителей и их подданных остро стоял один вопрос – вернуть захваченные в XVII веке джунгарами родные кочевья.

Тарбагатай представляет собой хребет на юго-востоке Казахстана, отделяя Зайсанскую котловину от Балхаш-Алакольской, длиной ок. 300 км и высотой около 3000 м. Склоны хребта богаты полупустынной и степной растительностью, что так привлекало на эти земли в разные исторические периоды кочевые племена Центральной Евразии. В XVII–XVIII вв. кочевавшие и сосуществовавшие здесь казахские и джунгарские племена, имели много общего как в традициях, так и в языке. Каждый казах и джунгар владел языком своего соседа. Главным их отличием была религия: ислам у казахов, и буддизм у джунгар.

¹ Открытие принадлежит специалистам Научного центра исторических и социально-политических исследований им. академика М. Козыбаева при Семипалатинском государственном педагогическом институте [Археологи Семей обнаружили и расшифровали..., 2013].

Сам топоним «Тарбағатай» происходит от монгольского слова тарвагтай, что значит «сурочий», прилагательное от монгольского слова тарвага – «сурок/тарбаган»; дословно – «[место, где] обитают много сурков (тарбаганов)», аналогичные названия встречаются также на территории Монголии и в Забайкалье (Поспелов, 2008:432).

В сочинении «*Tawārih-i hamsa-yi šarqī*» («Очерки истории пяти восточных народов») казахский историк татарского происхождения Курбангали Халид (1843–1913) сообщает, что: «На торгаутском языке, гора Тарбағатай означает «гора сурка» (Сурлы тау). «Сур» (на казахском – суыр (сурок), название животного, цветом близкий к желто-рыжему, чуть крупнее кошки; их изобилие на этом месте стало причиной названия данной горы. «Тарбуга» – сур, а, «та» и «и» были использованы вместо определения с арабского языка, формируя родительный падеж, отсюда, гора «сурков» – «тарбаганов» (Халид, 1992: 109). Именно с Тарбағатай фактически и начинались все походы джунгар в глубь казахских степей и далее в земледельческие оазисы Центральной Азии. Так, например, здесь располагались кочевья (по реке Эмель (каз. Емiл) до озера Нор-Зайсан) двоюродного брата хунтайджи Джунгарского ханства Цэван Рабдана (1697–1727), нойона и знаменитого полководца ойратов, покорителя Тибета (1717) – Цэрэн-Дондобы Старшего.

Рис. 2. Карта Российской империи и близлежащих государств времён Петра I (зелёным цветом обозначена территория Джунгарского ханства). Составлена пленными шведскими офицерами, около 1709 г.

Казахско-джунгарское противостояние накануне гибели Джунгарского ханства А.П. Чулошников в своем обобщающем труде по истории казахского народа «Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен» (1924) указывал, что территориальное соседство двух кочевых государств порождало разного рода пастбищные споры, конфликты и военные действия. «Калмыки (ойраты, джунгары – Е.Б.), занимавшие первоначально земли, лежавшие между Алтаем и Тянь-Шанем и между степью Гоби и озером Балхаш, захватившие несколько позже значительную часть Семиречья... естественно стремились расширяться и дальше на запад. Тем более что территории, расположенные за Балхашем, оставались поэтому совершенно пустыми... Но на пути к этим

заманчивым и богатым пастбищам разбросаны были казахские кочевья. И вполне поэтому понятно, что поводов к взаимному столкновению двух народов не надо было и искать» (Чулошников, 1924: 155).

К середине XVIII века происходит ослабление Джунгарского ханства вследствие бесконечных войн с Цинской империей, казахскими владениями и Кокандом. Согласно К. Хафизовой, казахско-цинские взаимоотношения в 1750–1760 гг. можно разделить на два этапа:

1) 1755–1760 гг., годы покорения Джунгарии и Восточного Туркестана;

2) 1760–1767 гг., период, когда Цинская империя обосновалась в Джунгарии и Восточном Туркестане (Хафизова, 2007: 93–94).

К первому периоду, мы можем отнести также разгоревшуюся в Джунгарии борьбу за ханский престол (Моисеев, 1988: 143). Одним из тех, кто включился в борьбу за власть стал нойон Амурсана, родовое имение которого находилось в крепости Яр (Урджар) в Тарбагатае². Однако, не добившись успеха, он был разгромлен Цинскими войсками под Кобдо и через Халху бежал к китайцам, где в 1754 г. в Пекине встречался с императором Цяньлунем (1735–1796). Получив звание цин-вана (князя первой степени), он обещал помочь цинам в войне с новым ханом Джунгарии – Давацци (1753–1755), чей удел находился на территории Восточного Казахстана по соседству с казахскими кочевьями и севернее удела его соперника – Амурсаны. Сдав хана императору и не получив обещанного ханского титула Амурсана, начал «свою» войну с Цинской империей (1756–1757), укрывшись на короткое время у султана Абылая в Среднем жузе. Однако вскоре отряды Амурсаны, оказывавшие сопротивление маньчжуро-китайским войскам в горах Тарбагатая и в долине реки Или потерпели поражение, а сам «последний правитель Джунгарии» бежал в пределы Российской империи, где и умер от оспы в сентябре 1757 года в Тобольске. Со смертью Амурсаны, фактически заканчивается история Джунгарского ханства.

Воспользовавшись победой Цинской империей над ойратами, казахи вновь начали кочевать на землях Восточного Казахстана. Как сообщает Курбангали Халид, «известный хан казахов Абылай» сражаясь с калмаками в окрестностях Кызылжара и Каркаралы вытеснил их за реку Аягуз (каз. Аягөз), тем самым расширив границы казахской земли. Населявшие эти земли казахские племена найманов говорили: «Аягөз – туған жеріміз, найман – жүрген еліміз» [Ayagöz – twğan jerimiz, nayman – жүрген elimiz] (Халид, 1992: 51). Однако, пришедшие с востока китайские войска уничтожив Джунгарское ханство и оккупировав их земли оставили большую их часть под своей властью. Оставшиеся джунгары не смогли противостоять казахам и заключили с ними соглашение. С одной стороны, это позволило Абылау сформировать войско из трех жузов и объединить силы казахов, с другой, русское правительство призывая его «быть мудрым», создавало благоприятный контекст для его внешней политики

² Современный Урджар (каз. Уржар) – село, административный центр Урджарского района и Урджарского сельского округа Абайской области Республики Казахстан. Название Урджар имеет глубокие корни в древности. Так, местность и река под названием «Урджар» встречается в «Джами ат-таварих» («Сборнике летописей») (1310/1311) Рашида ад-Дина, при описании владений Гуюк кагана, внука Чингиз хана: «Угедей-каан имел семь сыновей. Матерью пяти старших из них была Туракина-хатун, а двое других были от наложниц ... Первый сын – Гуюк-хан. Его юрт был в земле Кумак в местности, называемой Бери-Манграк, Имиль и Уршаур» (Урджар – Е.Б.) [Рашида ад-Дин, 1960: 9].

с Пекином, а также активного участия в политической жизни «последней кочевой империи».

Зная, что от Абылая им ничего не получить ойраты-торгуты, поднявшись верх по течению Иртыша, не достигая гор Калба на западе, уходят на юг Тарбағатай, откочевав на земли западнее реки Урджар. Однако им не удалось ее пересечь. Принимая во внимание прошлое взаимоотношений казахов и «калмаков» (джунгаров), и те, и другие не могли поселиться рядом, сторонясь друг друга. Это привело к тому, что между их кочевьями оставалось свободным пространство в 500-600 км (Халид, 1992: 104–105).

Пока Абылай хан сражался с ойратами, китайцы ликвидировали Джунгарское ханство и захватили Кульджу, где находилась ставка джунгарских правителей. После полного подчинения джунгар, не принявшие власть китайцев ойраты-торгуты были изгнаны со своих земель в Восточном Казахстане и были вынуждены искать убежище как на территории Российской империи, так и в Поднебесной.

Установление дипломатических отношений казахских правителей с Цинской империей

Уже первая китайская делегация в 1755 г. должна была заявить казахским правителям о включении Джунгарского ханства в состав Цинской империи. В связи с этим от казахов требовалось прекратить вмешательство в ойратские (джунгарские) дела, т.е. отказаться от политических и экономических контактов с ними. Однако выполнить эти требования Пекина было трудно, поскольку казахам, занимавшимся кочевым скотоводством, нужны были обширные пространства для круглогодичного содержания скота на подножном корме. Дальнейший процесс феодализации казахского общества, ведущий к незаконным захватам феодалами лучших пастбищных угодий, создавал экономическую необходимость расширения кочевий. Как бы то ни было, эта ситуация входила в противоречие с политическими интересами Китая, что ставило территориальный вопрос в этот период во главу угла казахско-цинских дипломатических отношений.

Тем не менее, казахи стремились вернуть опустевшие в результате истребления джунгаров большие территории в самой Джунгарии, где Китай начал возводить укрепления, расширять военные поселения, куда в основном направлялись китайские солдаты – выходцы из крестьян, а на границе с казахскими владениями дислоцировались военные гарнизоны. Тем самым Китай претендовал на все земли, находившиеся под властью Джунгарского ханства, в особенности в период его могущества.

С другой стороны, объясняя причины завоевательных войн Цинской империи в Центральной Азии в XVII–XVIII вв., В.А. Моисеев высказывает мнение, что необходимость покорения маньчжурами Халхи и Джунгарии была обусловлена целями обеспечения безопасности северо-западных рубежей Цинской империи и сохранения собственной власти в Китае (Моисеев, 1978).

Последовавшее за этим установление казахскими правителями дипломатических отношений с Цинским Китаем, спустя триста лет после образования Казахского ханства, было связано с борьбой за «джунгарское наследство». С этого периода история казахско-китайских (казахско-цинских) взаимоотношений выходит на новый уро-

вень. Так, например, после разгрома Джунгарского ханства и заключения мира с Цинской империей, казахские правители, предприняли ряд дипломатических усилий для возвращения своих земель. В ноябре 1757 г. послы султанов Абылая и Абул-фаиза, направленные в Пекин, пытались добиться признания своих прав на земли в районе хребта Тарбагатай.

Как отмечает К. Хафизова, в Пекине обсуждалась возможность признания за кочевниками или передачи им части пограничных земель и оформление этого как пожалование казахских феодалам за их услуги цинскому правительству. Так, в указе императора Цяньлуна от 3 марта 1758 года после отбытия казахского посольства говорится, что: «Возможно, казахи через наших генералов будут передавать прошения с просьбой /о возвращении земель/. Мы можем все же милостиво подарить. Однако нельзя позволять им неожиданно переходить границы или легкомысленно отдавать земли» (Хафизова, Моисеев, 2020: 44).

Борьба казахов за Восточный Казахстан (Тарбагатай)

Ликвидация Джунгарского ханства и завершение процесса объединения Западного края (Сиюй) в рамках «новой границы» («Синьцзян», 1760) Цинской империи, привело цинское правительство в Бэйпине (Пекин) к мысли создания военно-административной системы на новозавоеванных территориях (1762). Эти события совпадают по времени со вторым этапом казахско-цинских взаимоотношений в 1760–1767 гг.

Вся территория Синьцзяна разделялась на три участка: северное, южное и восточное направления. Так, северная часть (район Или – Чухучу / Чугучак, совр. Тачэн) находилась в непосредственном ведении Илийского генерал-губернатора и его коммиссаров. Однако первоначально до 1767 года северная часть находилась на освоенных от ойратов-торгутов землях Тарбагатай в Яре (ныне Урджар, ВКО РК). В его ведении была пограничная территория, начинавшаяся от Кенгерту-ула (Кенгир–Тура / Усть-Каменогорск) на р. Иртыш, далее шедшая к западу до гор Карман, где делала поворот к юго-западу до р. Аягоз (возможно, от перевала Хабар Асу до реки Аягоз?) и доходила до северного берега озера Балхаш (его восточной части). Тарбагатай превращался в один из важных опорных пунктов Цинской империи в новых владениях. По приказу императора Цяньлуна, солдаты проникали в глубь территорий, отмечали в одностороннем порядке границы новых завоеванных земель (Хафизова, Моисеев, 2020: 45). Эти события позволили цинскому императору Цяньлуну заявить: «Недавно, мы захватили все [ойратские] племена, которые были подчинены джунгарам и включили всю [Джунгарию] в состав нашей территории. Затем восточные и западные буруты [киргизы], и левые и правые казахи³ также добровольно признали нашу власть» (Takahiro, 2014: 35)⁴. Как мы видим, Цинский Китай претендовал на все земли, которые когда-либо находились под властью Джунгарского ханства, в особенности в период ее могущества.

3 Как отмечает японский востоковед, профессор Токийского университета зарубежных исследований Джин Нода, Правый (цзо–бу) и Левый (ю–бу) отделы, согласно китайским источникам, первоначально обозначали казахские жузы: Старший и Средний. Позднее, когда Цинская империя начала строить отношения с Младшим жузом, расположенным на западе, под термином Си-бу (западная часть) стал подразумеваться Младший жуз, ханы которого также номинально приняли подданство Китая. Со временем вышеприведенные термины были несколько трансформированы, вследствие изменений в казахских правящих кланах [Нода, 2003; Noda, 2016].

4 «Formerly, we conquered each [Oyirad] tribe under the Junghars and incorporated the entire

Согласно К. Халиду этому предшествовали события, вошедшие в историю казахского народа как Mamır suw bitimi (1756–1757 или 1758). В «Tawārīh-i hamsa-yi šarqī» («Очерки истории пяти восточных народов») об этом сообщается следующее: «Когда Абылай хан воевал с калмаками, китайцы уничтожили Джунгарское ханство и напали на город Кульджа. Они полностью покорили джунгаров <...>. Кара Дурчун, выступавший от имени Ижн хана, вместе с 2000 <...> калмаками, выехал из Кульджи. Прибыв в нижнюю часть реки Аягос – Батпак су (Болотная вода – Е.Б.), он отправляет посла Абылай хану. Абылай хан приезжает с более тысячи воинов и вдоль мутных вод заключает перемирие. Приносят в жертву лошадей и черноголового барана, погружают руки в кровь. По договору, все прошлое прощается, не будет споров по куну (плата за кровь) и скоту, казахи и калмаки не будут вредить друг-другу. С тех пор, народ называл реку «Мамыр су»⁵, а Абылай удостоен звания «ижн». С монгольского языка «ижн» означает звание «хана», что считалось признанием калмаками и китайцами власти Абылая, его ханства. Поговаривают, что, холм Кысабай, или местность, называемая «могилой Касабая», это то место, где было совершено жертвоприношение. Согласно обычаю, соглашение закреплялось не бумагой и печатью, а погружением рук в кровь, основанное на проклятии: тело того, кто против данного соглашения, утонет в крови, и он будет проклят богом, пребывая в вечном аду. <...> Это соглашение в памяти народа получило название «Қанды жап бітімі» (буквально: «Соглашение, обагрённое кровью»). Согласно К. Халиду, имя «Қанды жап» носил также убитый казахами местный «калмацкий» правитель – Е.Б.) (Халид, 1992: 108)⁶.

Строительство крепостей в районе Тарбагатая, говорит о том, что цинское правительство всерьез рассматривало планы укрепления на данной территории. Так, планировалось поставить 21 караул с охраной в каждом из 25 солдат (Хафизова, 2020: 45). В «Tawārīh-i hamsa-yi šarqī» К. Халида сообщается об укреплении с жильем, которое построили возвращавшиеся после заключения договора китайцы (1762) «в окрестности нынешней крепости Урджар» (qazirgi Urjar qamali mañinan) (Халид, 1992: 131). Укрепление было возведено в местности Тамды и названо китайцами – «Bäyау». По мнению Халида, это гибридное название представляет собой сокращение словосочетания bāy уа, образованного из китайского слова bāy «белый» (白) и тюркского – уа / яр, берег, обрыв. Причиной, почему китайский гарнизон впоследствии покинул крепость стали тяжелые климатические условия (лютые морозы, выпадание большого количества снега), из-за которых цинские патрульные отряды испытывали страдания и лишения (гибель скота и др) (Халид, 1992: 131).

Как далее сообщает Курбангали Халид, цинские комиссары Тарбагатая с помощью ойратов-торгутов и казахов определили место для строительства нового цинского укрепления. В качестве такового была выбрана находящаяся неподалеку местность на месте нынешнего Чугучака. Главным доводом по отношению к данному месту послужило наличие источника воды: «Они сочли нужным определить место для города – источник воды, рядом с которым обнаружили оставленную кем-то де-

[place of Jungharia] into our territory. Then, the Eastern- and Western-Burut [i.e., Kirghiz] and the Left- and Right-Kazakh also submitted [to us] sincerely» [Takahiro, 2014: 35].

5 Мамыр» на арабском звучит как «маомур» и означает изобилие и полноту жизни, богатые пастбища и зажиточный народ, а казахи используют это слово в смысле беззаботности души, без печалей и опасностей, полноты радости...» [«Мамыр арапша маомур – көл-сөбір, өмірлі деген мағынада, яғни жайлауы мол, халқы тоқ мағынасында, ал казактар «мамыр» сөзін көңілден қайғы мен қауіп кетіп, шаттық жайлағак жер <...> катысты қолданады»] [Халид. 1992: 108].

6 Иногда историки смешивают два договора – Qandijap–Mamır suw bitimi atalip жүрген 1758 года и 1762 jilgi qazaq–qıtay kelissözderi в один.

ревянную чашку с ручкой (саптаяк). На языке торгаутов саптаяк звучит как «чауачак». С тех пор в китайских документах несмотря на то, что данное укрепление/крепость по-прежнему называлась «Бийар» («*Bäyar*» – Е.Б.), оно стало известно под прозванным народом именем «Чугучак» (Халид, 1992: 132).

Возведение Чугучака на территории современного Синьцзяна (северо-западные районы КНР) позволило ей в дальнейшем стать важным центром не только во взаимоотношениях Цинской империи с казахскими правителями с одной стороны, и Российской империей с другой, но и «воротами в Китай», через которую осуществлялись как политические, так и торгово-экономические связи. Определенную роль в этом сыграли откочевавшие с запада казахи, поселившиеся на берегах Или в кочевьях Старшего жуза, а также перекочевавшие в Тарбагатай казахские рода Среднего жуза (Халид, 1992: 132).

В начале 1760-х гг. цинское правительство возобновило подготовку нового похода маньчжуро-китайских войск в пограничные районы Казахстана и Кыргызстана. В 1761 году Абылай хану (*тогда еще султану Среднего жуза – Е.Б.*) была передана грамота, где казахам запрещалось кочевать южнее реки Аягуз (Циньдин циндин чжуньгээр фанлюэ, Сюйбянь, цз. 9, л. 13) (Хафизова, 2020: 44). Однако с этим никто не считался, поскольку казахи продолжали занимать под зимовку богатые пастбища Тарбагатая. В 1763 году послу хана Абулмамбета – Кебеку было сказано: «Хотя вы и являетесь нашими внешними вассалами, генералам приказано одерживать вас, не разрешать переходить пределы кочевий, вплоть до того, чтобы гнать вас» (Циньдин циндин чжуньгээр фанлюэ, Сюйбянь, цз. 15, л. 30) (Хафизова, 2020: 44).

Для подготовки нового похода цинские войска время от времени устраивали рейды в степь. Особенно жестокими были операции 1762–1765 гг. по выдворении казахов из земель долины рек Или, Хоргоса, Лепсы, от Алаколя, урочищ Тарбагатая и долины верховьев Иртыша. Набеги против казахов, выселение их с привычных мест были запланированной акцией перед намечаемым Китаем основанием важных пунктов в новых владениях – Или (Кульджа) и Яр (Тарбагатай, Чугучак). Солдаты императора, проникая в глубь казахских кочевий, отмечали в одностороннем порядке границы, на которых запрещалось появление кочевника под страхом наказания. Однако с наступлением новой зимы и уходом захватчиков местные жители вновь возвращались (Хафизова, 2020: 45).

В итоге, видя упорство возвращавшихся на привычные места проживания казахских племен, в конце 1760-х гг. (1767) цинское правительство разрешило казахам пользоваться зимними пастбищами в районе Тарбагатая, а затем и в долине р. Или (Восточный Туркестан) (Хафизова, 2020: 45), а казахские феодалы, официально были причислены к вай-фань – «[далеким] внешним вассалам» Цинской империи (Хафизова, 2007: 43, 51).

Заключение

К 1770 году казахи «оказались лицом к лицу с новыми вызовами времени в лице европейской и китайской цивилизаций» (Хафизова, 2019: 87). Однако вхождение казахских земель в состав Российской империи вплоть до конца XVIII в. было больше номинальным, что позволяло отдельным казахским ханам и султанам (Абылай, Абулмамбет, Нуралы, Абулфаиз и др.), а также биям и батырам (Толе би, Кабанбай, Кожаберген и др.) иметь тесные отношения с Цинским Китаем и активно принимать

в них участие. Ярким примером таких взаимоотношений может быть политическая деятельность Абылай-хана (1711–1780) и его потомков. Дипломатическая деятельность и опора на внешние силы, во многом и стало решающим фактором в признании его правителем. Избранию его ханом в немалой степени способствовали отношения Абылая с цинской династией, а также усилия по сохранению Семиречья от Иртыша до междуречья Чу-Талас.

Окончательно судьба Тарбагатая в контексте казахско-цинских отношений была решена в результате ряда подписанных договоров со стороны Российской и Цинской империй: Чугучакский протокол (1864, который установил линию прохождения русско-китайской границы. К России отошли богатые Алтайский и Курчумский края, изобилующие рыбой озеро Зайсан, прекрасные пастбищные и пахотные земли Тарбагатая, Алатау и Тянь-Шаня); Тарбагатайский Демаркационный протокол 1870 г., Петербургский договор 1881 г.; Протокол о демаркации русско-китайской границы от перевала Карадабан (хребет Джунгарский Алатау) до перевала Хабар-асу (Тарбагатайский хребет) 1883 г. В итоге казахские территории и его население, были насильственно разделены между двумя государствами и без учета желаний местных жителей распределены в подданство между ними. Это вызвало многочисленные переходы (эмиграцию и иммиграцию) различных социальных и этнических групп приграничного населения с территории одного государства в пределы другого государства, что естественно повлияло на дипломатические, внешнеполитические, экономические и другие отношения двух крупных империй (Байдаров, 2020).

Источники:

Археологи Семей обнаружили и расшифровали наскальную надпись на санскрите. МИА «Казинформ». 2013, 2 июня. https://www.inform.kz/ru/arheologi-semeya-obnaruzhili-i-rasshifrovali-naskal-nuyu-nadpis-na-sanskrite_a2562925 (Дата обращения: 05.05.2024).

Байдаров, Е.У. (2020). Казахско-китайские отношения во второй половине XIX в.: исторический обзор. В кн.: Васильев Д.В. (ред.). Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв. Москва, «ОнтоПринт». 239–262.

Құрбанғали, Х. (1992). Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы, Қазақстан. 304.

Моисеев, В.А. (1978). О движущих мотивах экспансии Цинской империи в Центральной Азии (конец XVII – середина XVIII в.) (к постановке проблемы). В кн.: IX научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Часть II. Москва, Наука. 30–39.

Моисеев, В.А. (1988). Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии. В кн.: Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). Алма-Ата, Наука. 134–150.

Нода, Д. (2003). Казахские «бу» в китайских источниках и отношения с Цинской империей. В кн.: Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Алматы. 209–215.

Поспелов, Е.М. (2008). Географические названия России: топонимический словарь. Москва, АСТ; Астрель. 523.

Рашид-ад-Дин, Ф. (1960). Джамии ат-таварих. Т. 2. Москва.-Ленинград, Изд-во АН СССР. 213.

Хафизова, К. (2007). Казахская стратегия Цинской империи. Алматы: Издательский дом «Таймас». 104.

Хафизова, К.Ш. (2019). Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан, КИСИ при Президенте РК. 476.

Хафизова, К.Ш. (2020). Казахско-китайские отношения в XVIII–XIX вв. В кн.: Хафизова, К.Ш., Моисеев, В.А. (ред.). Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. 2-е изд. Нур-Султан. 30–49.

Чулошников, А.П. (1924). Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, Киргосиздат. Ч. 1. 292.

Noda, J. (2016). The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Leiden, Boston, Brill. 370. (Islamic Area Studies. Vol. 3).

Studholme, A. (2002). The Origins of Om Manipadme Hum: A Study of the Karandavyuha Sutra. SUNY. 232.

Takahiro, O. (2014). The Qing Dynasty and Its Central Asian Neighbors. Tohoku Gakuin University, Japan. Vol. 12. 33–48.

1750–1760 ЖЖ. «ЖОҢҒАР МӘСЕЛЕСІН» ШЕШУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН (ТАРБАҒАТАЙ МЫСАЛЫНА НЕГІЗДЕ)

Еркін БАЙДАРОВ¹

¹ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Алматы, Қазақстан

e-mail: erkin_u.68@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада 1750–1760 жылдары, Цин империясының Жоңғар хандығын талқандау кезінде қазақ тайпаларының азат етілген жерлерге оралуы, Шығыс Қазақстан (Тарбағатай) жерінде болған тарихи оқиғалар қарастырылған. Осы кезден бастап Тарбағатай қайтадан қазақ көшпелілерінің шекараның екі жағындағы көшіп-қону зонасына айналды. Бір жағынан Ресей мен Цин империяларының, екінші жағынан Қазақ хандығының «Жоңғар мәселесін» шешуі қазақ билеушілерінің Бейжіңмен жүргізген сыртқы саясатына, сондай-ақ олардың «соңғы көшпелі империяның» саяси өміріне белсене араласуына қолайлы жағдай туғызды.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, Тарбағатай, қазақтар, жоңғарлар, Цин империясы, Ресей империясы, Үржар, Шыңжаң.

МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ЖАРКЕНТ ҚАЛАСЫ

Меңдігүл НОҒАЙБАЕВА¹

¹Тарих факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы, Қазақстан

e-mail: nmendigul@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі күні қазіргі Жетісу облысына қарасты Панфилов ауданының әкімшілік орталығының міндетін атқарып отырған Жаркент қаласының іргетасы тек 1882 жылы патша үкіметінің қарарымен қаланды деген көзқарас ресми тарихнамада нық орныққан. Ал, Ш. Уәлихановтың күнделік жазбаларында Жаркент 1856 жылы қала деп көрсетіліп, оның сызбасы қоса берілген. Жаркент қаласы Талғар және Алмалық қалалары сияқты ежелгі қалалардың бірі болған деп санауға толық негіз бар. Сол мақсатта мақалада Жаркент (Яркент) туралы ортағасырлық авторлардың еңбектеріндегі мәліметтер талдауға алынған. Мысалы, әл-Омари өз шығармасында Алтын Орданың шекарасы мен аумағы туралы мәліметтерді келтіре отырып, Жошы ұлысы қалалары ішінен Сығанақ, Сауран, Женд, Сарай, Маджер, Азақ, Ақжакерман, Каффа, Судак, Саксин, Укак, Бұлғармен бірге Ярканд қаласын да атап өтеді. Яркент атауы қытай деректерінде де кездеседі. Мақалада Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің патша заманындағы Жетісу тарихына қатысты мол деректер жиналған қорында Жаркентке қатысты сақталған мәліметтер (ҚР ОМА. И-44-қор (Жетісу облыстық басқармасы). 1-тізім. 3739-іс) және ауыз әдебиетінің материалдарымен қоса беріледі. Мәдениеттер тоғысында орналасқан Жаркент қаласы ерте және ортағасырлар кезеңінде маңызды сауда және мәдениет орталығы болды. Автор Жаркенттің археологиялық тұрғыдан зерттелуі мен оның Жетісу аймағындағы басқа қалалармен байланысы, сәулеті, халқының этникалық құрамы және т.б. мәселелер қарастырады.

Түйін сөздер: тарихи география, Жаркент, Яркент, Жібек жолы, археологиялық қазбалар, ортағасырлық авторлар.

ZHARKENT CITY AT THE CROSSROADS OF CULTURES

Mendigul NOGAIBAEVA¹

¹Faculty of History, Department of History of Kazakhstan

al-Farabi KazNU

Almaty, Kazakhstan

e-mail: nmendigul@mail.ru

Abstract. The official historiography has established the opinion that the construction of the city of Zharkent, now the administrative center of the Panfilov district of the Zhetysay region, began in 1882 by decision of the tsarist government. However, in the diary entries of Ch.Ch. Valikhanov in 1856, Zharkent is mentioned as a city, and its map is attached. We have every reason to believe that Zharkent was one of the ancient cities, similar to Talgar and Almalyk. The article analyzes information about Zharkent (Yarkent) in the works of medieval authors. For example, al-Omari, citing information about the borders and territory of the Golden Horde, mentions among its cities Syganak, Sauran, Jend, Sarai, the city of Mader, Azak, Akdzhakerman, Kaffa, Sudak, Saksin, Ukak, Bulgar, as well as the city of Yarkand. The

name Yarkent is also found in Chinese sources. The article provides information about Zharkent stored in the I-44 collection of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK. F. I-44. Semirechye Regional Administration. Op. 1. D. 3739), as well as oral literature. The city of Zharkent, located at the crossroads of cultures, was an important trade and cultural center in the early and medieval periods. The article also examines the issues of archaeological study of Zharkent and its connection with the cities of the Semirechye region, for example, the cities of Laban (Alban), architecture, ethnic composition of the population.

Keywords: historical geography, Zharkent, Yarkend, Silk Road, archeological excavations, medieval authors.

Кіріспе

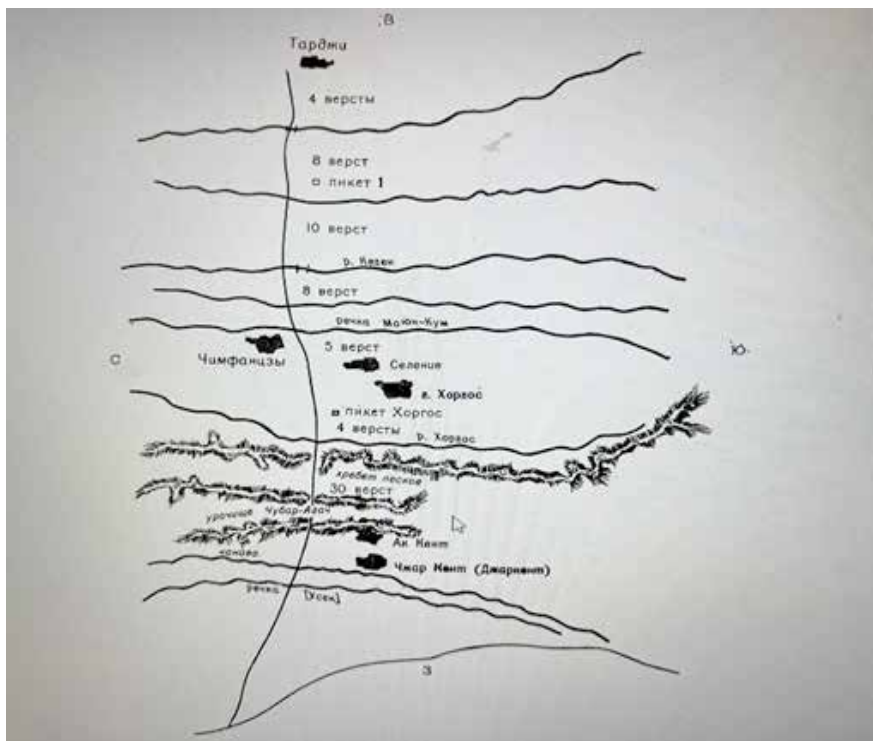
Қазіргі Жетісу облысының құрамына кіретін Панфилов ауданының әкімшілік орталығы Жаркент қаласының тарихи ресми тарихнамаға сәйкес 1882 жылы патша үкіметінің қарарына сәйкес салына бастады деген пікір орныққан.

А. Брокгауз және И.А. Ефронның атақты энциклопедиялық сөздігінде Жаркент қаласы туралы мынадай мәлімет берілген: «Жаркент – қала, Жетісу облысы, Жаркент ауданының әкімшілік орталығы, 722 тұрғыны бар. Жаркент кедені арқылы 1891 жылдың 1 мамырынан 31 желтоқсанына дейін Ресейден Қытайға 546815 сомның тауары, Қытайдан 154457 сомның тауары әкелінді. Жаркент учаскесі Жетісу облысының шығыс бөлігін алып жатыр, Қытаймен шектеседі. Аумағы 39984 шаршы метр. Халқы 79431 (қырғыз, тараншы, орыс казактары, т.б.)» (Жаркентский уезд, 1890). Дегенмен, өңірде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижелерінде табылған олжалар Жаркенттің бір кездері Жібек жолында орналасқан бекініс нүктесі ретінде ерте пайда болғанын көрсетеді.

Бүгінгі қаланың тарихын отаршылдық көзқарас тұрғысынан «қала салып беру» нарративін басшылыққа алып жазылған еңбектерге сәйкес тек XIX ғасырдың аяғынан тарқату пікірі қалыптасқан. Бұл тарих Ресей армиясының генерал-майоры, кейіннен Түркістан генерал-губернаторы болған Алексей Куропаткинге уезд орталығы орналасатын қолайлы жерді табу тапсырылған кезден бастау алады. Алғашында бұл жерге Ресей империясының шығыс шекарасын күзету үшін көшірілген казактар орналасты. Патшалық Ресей кезінде Жаркент қаласы оңтүстік-шығыстағы ірі сауда және мәдени орталық ретінде аты шыға бастаған.

Дей тұрғанмен, Жаркент атауы бұл саяси оқиғалардан әлдеқайда ертерек те кездеседі. Мысалы, алғаш 1852 жылы Құлжа мәселесі бойынша Жаркентте Жетісу әскери кеңсесінің әскери губернаторының бөлімшесі құрылып жұмыс істеген болса, Жетісу казак әскерлерінің басқармасы осы жердегі өз қызметін 1854 жылы бастаған. Егер, Жаркент сол кездің өзінде қала мәртебесіне ие болмаса, мұндай мемлекеттік маңызы бар нысандар мен мекемелер басқа жерге орналастырылатын еді.

Ш. Уәлихановтың 1865 жылғы Құлжаға сапарында 2 тамызда Бурақожыр (өзен – қазіргі Жетісу облысы Панфилов ауданы жерімен ағады. Бастауын Жетісу (Жоңғар) Алатауының оңтүстік-батысындағы Қояндытау жотасындағы бұлақтардан алып, Көктал ауылының оңтүстігінде Іле өзеніне 5 км жетпей сарқылып қалады – авт.) өзенінен Өсек (өзен – қазіргі Жетісу облысының Панфилов ауданының жерімен ағады. Ұзындығы 164 км. Жетісу (Жоңғар) Алатауының оңтүстік сілемдері – Тоқсанбай, Тышқантау жоталарындағы мұздықтардан басталып Ілеге құяды – авт.) өзеніне қарай жүріп бара жатқан жолын сипаттап өтеді. Ал, 3 тамызда оң жағымызда Жаркент, Тышқан қалаларын қалдырдық деп жазады (Валиханов, 1985: 179).

1-сурет. Ш. Уалихановтың Верный қаласынан Құлжаға сапары маршрутының реконструкциясы (Валиханов, 1985: 189)

Жетісу жеріне қоныс аударған ұйғырлар мен дүнгендердің көп бөлігі қоныстанған жерлердің біріне осы Жаркент айналды. Бұл шағын жаңа қала туралы Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-майор А.Я. Фриде 1884 жылы 10 маусымда былай деп жазды: «Жаркент қаласы өзеннің оң жағалауындағы Құлжадан көшіп келушілерінің негізгі қонысы. 1882 жылы облыстың бас қолбасшысы бекіткен жоспар бойынша салына бастаған қалада жыл аяғына дейін 538 үй салынды. 1883 жылдың аяғына қарай үй саны 630-ға жетті. Жылжымайтын мүліктің құны 332 695 сом деп белгіленген қаланың жоғарғы бөлігінде негізінен орыстар, төменгі бөлігінде тараншылар мен дүнгендер тұрады. Алқаптың бойында бақтар, уақытша шіркеу және базарлар алып жатқан алаңдар бар. Іле алқабының Қытай бөлігімен саудасы осында шоғырланғандықтан, қала қазірдің өзінде маңызды коммерциялық мәнге ие болды. Жаркентте 1883 жылы тараншылар мен дүнгендерден басқа 2122 адам, оның ішінде қалада орналасқан әскерлердің саны 1387 адам тұрды. Қоныс аударушылардың едәуір бөлігі 1882 және 1883 ж. егістік жерлердегі уақытша тұрғын үйлерде (блиндаждарда) тұруын жалғастырды» (ҚР ОМА, ІІ-44-қ. 1-т., 3739-іс. 20 п).

Жаркент туралы жазба мәліметтер мен археологиялық деректер

XIX ғасырдың аяғынан бастап Ресей патшалық билігінің әкімшілік орталықтарының бірі ретінде белгілі бола бастаған Жаркент қаласы Талғар мен Алмалық қалалары сияқты ежелгі қалалардың бірі болғандығын көптеген тарихи деректер дәлел.

Жаркент (Яркент) туралы ортағасырлық авторлардың еңбектері мен археологиялық зерттеулердің мәліметтерін талдауға көшсек.

Белгілі зерттеуші К.М. Байпақов Жетісу жерінен өткен Жібек жолы орталық орынды иеленгенін атап өтеді, өйткені мұнда Жібек жолының маңызды бірнеше тармақтары белсенді қызмет атқарды. Мысалы, бір бағыт – Талғар өзенінен солтүстік-шығысқа қарай өзеннің өткеліне дейін, Іле, одан әрі Жоңғар өңірінде Алакөл жағасына және Қытайға жетсе, ал екіншісі – шығысқа Шілік арқылы Шарынға, одан әрі Іле өзенінің оң жағалауымен қазіргі Жаркент пен Қорғас арқылы Қытайға немесе Шілік арқылы қазіргі Райымбектен (Нарынқолдан) асып, Қытайға дейін жетті.

Жазба деректерде Іленің төменгі ағысындағы қалалар туралы нақты мәліметтер ұшыраспайды. Араб-парсы әдебиетінде Іле өзенінің атауы IX ғасырдың аяғында «Худуд әл-Алам» («Әлем шекаралары») еңбегінде айтылады. Алайда, бұл шалғай өлке туралы анонимді географтың ойлары бұлыңғыр болғаны сонша, бұл мәліметтерге сәйкес Іле бістықкөлге барып құятын өзен ретінде көрсетілген (Волин, 1960: 168).

Іле алқабы ежелден отырықшы-егіншілік және қалалық, мәдениеттің қалыптасу ауданы ретінде белгілі. VIII ғасырдың аяғы аймақтағы қала құрылысы процестерінің басталуы болып табылады. Ал қалалардың ең қарқынды өсуі XIII ғасырдың басында болды. Іле және Жоңғар Алатауының бөктерінде Талғар, Қаскелең, Көксу, Шелек, Қаратал, Лепсі өзендерінің аңғарларында ондаған қалалар мен ауылдар бой көтерді. Археологтар бірнеше үлкен және кіші қалалардың қираңдыларының орындарын анықтады. Олардың ішінде 9 ірі сауда және қолөнер орталықтары ерекшеленеді. Қазіргі уақытта бұл Талғар, Алматы, Сүмбе (Лабан, Албан), Шелек, Ақтам, Дүнген, Сағабүйен, Антоновское, Көктума калалары (Байпаков, 2005: 62).

Іле алқабының ортағасырлық қалаларында сауда айналымының негізі үш бағыты: қолөнер мен ауылшаруашылығы арасында, қала тұрғындары мен көшпелілер арасында, Ұлы Жібек жолының негізгі жолында орналасқан қалалардың жергілікті және аймақтық, халықаралық саудасы дамыды. Жазба деректерде, алдымен қала базарлары мен керуен сарайлары туралы мәліметтердің көптеп кездесуі кездейсоқ емес. Гильом де Рубрук Іле алқабындағы Қойлық пен Екіөғыз (Эквиус) қалаларындағы базарлар туралы жазғаны белгілі (Путешествие в восточные страны, 1957: 126).

Қала мен ауыл арасындағы саудада қолөнер бұйымдары мен ауылшарушылық өнімдері, қала тұрғындары мен көшпелілер арасында қолөнер заттары мен мал өнімдері сатылды. Қалада өнім ғана өндіріліп қана қоймай, қызу сауда жүрді. Осы заманның көзімен қарағанда, сауда жасау ең маңызды кәсіпке айналды. Жібек жолы бойындағы сауда – бұл екі мыңжыл бойы адамзат өркениетінің жалпы өркендеуіне үлкен үлес қосқан Шығыс пен Батыс арасындағы интеграция, алмасу және диалог жолы.

Біздің заманымызға дейінгі II ғасырдан бастап біздің заманымыздың XVI ғасырының соңына дейін Чаньаннан бастау алған (қазіргі Сиань жері, КХР) және Шығыс Азиядан батыста Жерорта теңізіне дейін және оңтүстікте Үнді субконтинентіне дейін созылған бұл жолдар тармағы бағалы тауарлардың екіжақты құрлықаралық саудасына жағдай жасап, оны қалыптастырды. Түрлі өркениеттерді байланыстырған бұл сауда желісі ғасырлар бойы түрлі керуен-сарайлар жүйесі, коммерциялық сауда орталықтары, қалалар мен бекіністерді біріктірді. Ұзындығы жағынан 10 мың шақырымнан асатын бұл жолды адамзат тарихындағы ең ұзақ тарихи-мәдени торап ретінде қарауға болады (Байпаков, 2013: 386–405).

Солтүстік-Шығыс Жетісу Жібек жолының негізгі бағыттарының бірі Іле аңғары арқылы өткен уақытта аудан халықаралық сауда орталықтарының бірі әрі оның белсенді аймағына айналды. Алматы, Талғар, Екіөғыз (Эквиус), Лабан, Каялык, Иланбалық қалалары және Алакөл жағасында орналасқан «аймақ орталығы» қалыптасып, Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталығы міндеттерін атқарды. Жоғарыда аталған қалалардың маңына бекіністі орталықтар мен елдімекендер топтасты (Зиняков, 2020: 189).

Бірақ, кейінгі дәуірлердегі жазба деректерде төменгі Іле аумағы қалаларының өмірін айшықтайтын нақты деректер жоқ. Бірақ бұл аймақтағы қалалық мәдениеттің құлдырауына әкеліп соққан тарихи себептердің ең бастысы моғол шапқыншылығымен байланысты болғанын нақты көрсете аламыз. Мәселен, Г. Рубруктің күнделігінде Іле алқабында болған кезінің негізгі тұстарын баяндаған беттерінде былай деп жазылған: «Жоғарыда аталған жазықта (Іле мен Лепсі өзендерінің аралығында) көптеген қалалар болған, бірақ олардың көпшілігін татарлар малдарын бағу үшін жойып жіберді, өйткені мұнда ең жақсы жайылымдар орналасқан» (Путешествие в восточные страны, 1957: 126).

Қазірі Жаркент қаласының орнына өте жақын ортағасырлық қала орындарының бірі – Иланбалық немесе Ілебалық қаласы болуы керек деп деген болжамдар да бар. Деректерде аты белгілі бұл қаланың орнын іздеу тарихы созылып кетті. Кейбір зерттеушілер жазба деректердің мәліметтері мен жаңа табылған археологиялық материалдарға сүйене отырып (тиындар, неосториандық крест пен жазуы бар қайрақ) Иланбалық қаласы археологиялық ескерткіші Үшарал қаласының орнында болған болу керек деген болжамдарын алға тартты (Ибрайымжанов, 2018: 228–230).

Иланбалық қаласы Көктал ауылы мен және қазіргі Жаркент қаласының арасында орналасқанын атап өте отырып, археологтар оны «Үшарал» қаласымен сәйкестендіреді. 2014 жылы Иланбалық және Үшарал қалаларының сәйкестігі туралы сенімдірек айтуға мүмкіндік беретін жаңа материалдар табылды (Байпаков, 2017: 156–161). К.М. Байпақов бастаған археологтар Жаркент маңындағы Иланбалық орнында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіп, қаланың бекіністерін зерттеді. Қала цитаделінің аумағында ауданы 416 шаршы метр болатын үлкен қазба жұмыстары жүзеге асырылды. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде еденді жылыту жүйесі бар монша (хаммам) анықталған. Монша төрт бөлмеден тұрып, оның үшеуі суық, біреуі ыстық. Суық бөлмелердің еденіне плитка төселген, моншаның қабырғалары күйдірілген кірпіштен қаланған. Цитадельдегі қазба жұмыстарымен қатар бекініс қабырғасы зерттеліп, атап айтқанда оның параметрлері мен құрылымын анықтау мақсатында оның кесіндісі жасалған. Қазба жұмыстары нәтижесінде қабырғадан көптеген моншақтардан (інжу, күміс, ақық, көгілдір, хрусталь, сергек, нефрит, маржан), сондай-ақ үш күміс білезік пен түсті металдан жасалған бір сырғадан тұратын қазына табылған (Отчет о деятельности государственного музея «Центр сближения культур»).

Ортағасырлық деректерде Жаркент атауымен жеке қала аты да кездеседі. Мысалы, X ғ. араб географы әл-Мақдиси Испиджаб округін сипаттай отырып, оның үлкен және кіші қалаларының қатарына: Хурлуг, Джумишлагу, Усбаникет, Бараб, Шавгар, Сауран, Турар, Зерах, Шагилджан, Балаж, Барукет, Бурух, Яганкет, Азахкет, Дех-Нуджикет, Тараз, Балу, Джикиль, Барсхан, Атліх, Джамукет, Шельджи, Кул, Сус, Такабкет, Дех Нави, Кулан, Меркі, Нушкет, Лакра, Джамук, Урду Навакет, Баласагун, Ла-

бан, Шуй, Абальт, Маданкет, Барсиан, Балаг, Джакаркан, Ят, Якалык, Раванжам, Катак, Шур, Чашма, Диль, Аvas, Джаркердтерді (Волин, 1960: 80) жатқызады.

Келесі бір автор, әл-Омари Алтын Орданы Хорезм мен Қыпшақ деп атайды. Ол Алтын Орда шекарасы мен аумағын алғашқы болып көрсеткен автор. Әл-Омари құрметті Хасан әл-Арбали көпес әрі саяхатшы Бадр ад-Дин Хасан ар-Румидиңді мәліметтеріне сүйене отырып, оның аумағына кірген аймақтарды былай көрсетеді: Хорезм, Сығанақ, Сауран, Ярканд, Жезд, Сарай, Маджер қаласы, Азақ, Ақджакерман, Каффа, Судак, Саксин, Уак, Бұлғар және Сібір, Ибир Ибир (Al-'Umarī: 151). Сондықтан, қазіргі Қазақстан аймағында орналасқан Жаркент қаласының ежелгі тарихын зерттеу, қаланың пайда болуы мен оны сәйкестендіру тарихына қатысты мәліметтер толық зерттеуді қажет етеді. Туған еліміздің әр аймағындағы осындай елдімекендердің әсіресе шекаралық аймақтарда орналасқан елді мекендер тарихын зерттеу маңызды.

Жаркент атауы туралы

莎车 (shache – Yaken) деген ҚХР СУАР Қашғар аймағының бір ауданның атына қатысты топонимикалық зерттеуде төмендегідей анықтама берілген¹. Қытай тіліндегі 莎车 (shache – Yaken) деген жер аты Хань династиясы кезінде жарыққа шыққан, содан бері мыңдаған жылдар бойы қолданыста келеді. Бұл түркі тіліндегі жер аты емес, шығыс иран тілі болуы мүмкін.

Юань патшалығы дәуірінде моңғол тілі мен түркі тілі бір тіл жүйесінде болғандықтан Yarken деген жер аты ресми түрде қолданып келген. Мин династиясы кезіндегі Эршан дегендер де сол сияқты қолданылған.

Цин патшалығы Циянлунь император дәуірінен бастап қытайша 莎车 – shache – Yaken – деген жер атын қолданды. Қазіргі Yarken мен Ershan деген екі жердің атауы. Қытай тіліндегі 莎车 – shache-ның ұйғыр тіліндегі баламасы – Эршан, мұны Yarken – деп транскрипциялайды. Нормалды жазылуы Yaken.

Ал, Эршан (Yarken) дегеннің мағынасы қандай? Yar – жер, ал ken деген кең деген сөз. Екі сөз қосылып Кеңжер дегенді білдіреді.

Yarken деген жер аты Yarken өзені атауынан келген деген де сөз бар. Yarken өзені – Тарым дариясының үлкен бір тармағы (Li Weicheng, 1980: 94–95). Көріп отырғанымыздай, қытай зерттеушісі мойындағысы келмесе де, Жаркент атауының түпкі мағынасы қанша дегенмен түркілік тамырымен ерекшеленетіндігін байқаймыз. Себебі, этникалық тұрғыдан алғанда да Іле аймағының археологиялық ескерткіштерін зерттеген ғалымдар аймақты ежелден мекендеген сақтар мен үйсіндердің археологиялық материалдарын салыстырмалы талдау арқылы сақ пен үйсін мәдениеті этникалық туыстар тайпалардың бір мәдениетінің әр түрлі сатылары ғана екенін атап көрсетті. Ғалымдар «Қытай деректеріндегі «се» тайпалары Герадоттың еңбегіндегі «исседон» тайпалары, кейінірек қытай жылнамаларының «У-сунь» – Птоломейдің «исседонымен» бірдей болуы мүмкін дей келе, шамасы, олар Ахеменидтердің сына жазуларынан «сака-тиграхауда» деген атпен белгілі тайпалар одағын құрған. Демек, сақтар мен үйсіндер бір тайпалық одаққа кірген, одан кейін үйсіндер V–VI ғғ. Түрік, Түргеш, қарлұқ мемлекеттерінің құрамында болған деп атап өтеді (Акишев, 1963: 4). Сондықтан, Жаркент қаласының тарихи топонимикасын зерттеу халымыздың этномәдени тарихын зерттеумен тығыз байланысты екендігін білдіреді.

¹ Қытай тіліндегі мәліметтерді аударып, оларды талқылау бойынша кеңес берген профессор Н. Мұхаметқанұлына алғыс білдіреміз.

Деректер:

Shihāb ad-Dīn Aḥmad ibn Faḍl Allāh al-'Umarī (1971). *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*. Dar al-kutub al-ilmiyah. Est. By Muhammed Ali Baydoun. Beirut-Lebanon. V. 3. 414.

Li Weicheng (1980). *Xinjiang jianzhiyange yu diming yanjiu* – 于维诚：新疆建置沿革与地名研究). Шыңжаң құрылымдарының трансформациясы және топоним зерттеу. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы. 196.

Акишев К., Кушаев Г (1963). Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алматы. 320.

Байпаков К.М (2013). Древняя и средневековая археология Казахстана. Кн. II: Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII вв. Алматы. 514.

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Петров П.Н. (2017). Локализация города Иланбалык (Иланбали) в Илийской долине. История и археология Семиречья. Сб статей. Выпуск 5. Алматы. 212.

Валиханов Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 416.

Волин С. (1960). Сведения арабских источников IX–XVI вв. в долине реки Талас и соответствующих районов. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 8. 168.

Джаркентский уезд (1890–1907). Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. Т. 82 и 4 доп. СПб.

Древние города Казахстана (2005). Алматы, Аруна Ltd. 316.

Зиняков Н.М., Савельева Т.В. (2020). Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII–XIV вв. (по археологическим источникам)». Алматы. 520.

Ибрайымжанов Қ.Т. (2018). Жаркент өңірінің ежелгі қалалары (Жаркент, Ілебалық қалалары бойынша). «Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы. 228–230.

Отчет о деятельности государственного музея «Центр сближения культур» за 2018 // <https://www.icrc.kz/uploads/pdf/b5b77006557> (Қаралу уақыты: 20.05.2024).

Путешествие в восточные страны Гильом Рубрука (1957). Москва. 287.

ЖАРКЕНТ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ КУЛЬТУР

Мендигуль НОГАЙБАЕВА¹

¹Исторический факультет, кафедра истории Казахстана

КазНУ им. аль-Фараби

Алматы, Казахстан

e-mail: nmendigul@mail.ru

Аннотация. В настоящее время в официальной историографии утвердилось мнение о том, что строительство города Жаркента, ныне административного центра Панфиловского уезда Жетысуской области, началось в 1882 году по решению царского правительства. Однако в дневниковых записях Ч.Ч. Валиханова в 1856 году Жаркент упоминается как город, и прилагается его карта. Мы имеем все основания считать, что Жаркент был одним из древних городов, подобных Талгару и Алмалыку. В статье анализируются сведения о Жаркенте (Яркенте) в произведениях средневековых авторов. Например, аль-Омари, приводя сведения о границах и территории Золотой Орды, упоминает в числе ее городов Сыганак, Сауран, Дженд, Сарай, город Мадер, Азак, Акджакерман, Каффу, Судак, Саксин, Укак, Булгар, также и город Яркенд. Название Яркент встречается и в китайских источниках. В статье приводятся сведения о Жаркенте, хранящиеся в фонде И-44 Центрального государственного архива РК (ЦГА РК. Ф. И-44. Семиречинское областное управление. Оп. 1. Д. 3739), а также материалы устной литературы. Город Жаркент, расположенный на перекрестке культур, был важным торговым и культурным центром в ранний и средневековый период. В статье также рассмотрены вопросы археологического изучения Жаркента и его связь с городами Семиречинского края, например, городами Лабан (Албан), архитектура, этнический состав населения и др.

Ключевые слова: историческая география, Жетысу, Жаркент, Яркент, средневековые авторы, архивные источники, археологические данные.

**«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ
ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ»**

**Халықаралық конференция
материалдарының жинағы**

Алматы, 3-4 маусым 2024

**«HISTORICAL GEOGRAPHY
OF CENTRAL ASIA»**

**International Conference
Proceedings Book**

Almaty, 3-4 June, 2024

Редакторлар мен құрастырушылар:

Суат Бейлур, Алмас Жүнісбаев

Альбина Мұратбекова, Өмірбек Қанай

Компьютерде өңдеген және дизайнер: *Марат Мұсабеков*

Басуға 25.09.2024 жылы қол қойылды.

Пішімі 162x245. Шартты б.т. – 27.

Офсеттік қағаз. Шрифт «Segoe UI».

Тапсырыс № 24/5303

Таралымы: 250 дана

Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Еуразия ғылыми-зерттеу институты

050004, Алматы қ., М. Мәметова көшесі, 48.

Телефон: +7 (727) 279 97 94

info@eurasian-research.org

ЖШС «Deluxe Printery» баспа үйі

050010, Алматы қ., С. Бегалин көшесі, 38.

Телефон: +7 (727) 241 17 71

info@deluxe.kz

